
társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TANULMÁNYOK

- 3 **Robert Castel:** A bér munka társadalmá
35 **Jacek Kochanowicz:** Új szolidaritás? – Piaci változás
és társadalmi kohézió, történelmi nézőpontból

MAGYAR VALÓSÁG

- 51 **Diósi Pál:** A töltésen innen, a városon túl
78 **Egyed Mária:** Cigányok az igazságszolgáltatásban

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETÉBŐL

- 89 **Oross Jolán:** Fejezetek a koldulás jogi szabályozásának
történetéből

SZOCIÁLIS KÉPZÉS

- 104 **Rácz József–Kastaly Ildikó:** Az addiktológiai konzultáció
és konzultánsképzés

Robert Castel

A bér munka társadalma

A devalválódás

Mindazonáltal a munkásosztály nem frontális ütközetben szenvedett vereséget – mint például 1848 júniusának párizsi munkásai. Sok mindent lehetne mesélni a megszállás eseményeiről s a munkásosztály egy részének az ellenállásban való részvételéről, a felszabadulás eseményeiről, az 1947-es, szinte népfölkelésszerű sztrájkokról, az „amerikai imperializmus” elleni harcokról, valamint a CGT és a kommunista párt nekikeseredett törekvéséről, hogy – legalább szavakban – megőrizték forradalmiságuk látszatát. Mindezek egy, az 1930-as években kikristályosodó és a 60-as évekig elhúzódó társadalmi konfrontáció epizódjai. De a külsőségeiben radikális szembefordulás fokozatosan erodálódik, s nemcsak a politikai életben bekövetkezett események hatására, hanem azért is, mert egy szociológiai természetű átalakulás felszámolja az alapjait. A munkásosztály megszűnik a bérből élő társadalom fejlődésének az az aktív élcsapata lenni, ami korábban volt. A mintegy negyven év alatt (a 30-as évektől a 70-esekig) bekövetkezett változásokat úgy summázhatnánk, hogy a „munkás elkülönültsége” ugyan nem ért véget, de nem tölti már be többé azt az „attraktor”-szerepet,¹ mely az ipari társadalom létrejötte és kialakulása folyamán sajátja volt. Az ipari bér munkásság a szó szoros értelmében elvesztette azt a történelmi súlyát és horderejét, mellyel a munkásmozgalom ruházta fel. A munkássors, mint kiderülni látszott, nem hordta magában egy új társadalom ígéretét, vagy ha igen, hát nem hordta ki. Annyira vitte csak, hogy a bér munka társadalmában kivívja jogát egy alóbbrendű helyhez. Vajon mik azok a folyamatok, amelyek egy ilyen átalakulás felszíne mögött munkálnak?

Hogy bér munkaviszony és ipari munkásság egymásnak úgyszólván szinonimái, az egészen a 30-as évek elejéig egyértelműnek tűnik. A munkabérről írt és összefoglaló alapvetésnek szánt 1932-es munkájában François Simiand a legtermészetesebben posztulálja e felfogást:

A „munkabér” fogalmát a hétköznapi nyelvhasználat általában teljes magátólértetődőséggel a munkásokra vonatkoztatva tartja értelmesnek, vagyis

* Robert Castel: *Les métamorphoses de la question sociale*, Paris, Fayard, 1995. Jelen számban a könyv hetedik fejezetének második részét közöljük.

azokra, akiket egyrészt a mezőgazdasági cselédektől, másrészt – a kereskedelemben, az iparban (s a mezőgazdaságban is) – az alkalmazottaktól, az üzem- és vállalatvezetőktől, mérnököktől, a mindenféle felelős beosztású hivatalnokoktól szokás megkülönböztetni.²

Ugyanis egyedül a munkásosztály az, melynek „szolgáltatása tisztán és kizárólagosan a munka formáját ölti”, amely „jól azonosítható gazdasági kereteket teremt”.³ „Tiszta és kizárólagos formát öltő” munkán természetesen a kétkezi munkát kell érteni, s mivel nem lehet nem tudomást venni a gépi munkáról, Simiand kénytelen árnyalni elemzését: a munkás „a maga kétkezi munkáját adja bérbe, vagy legalábbis olyan munkaerőt, melynek döntő és lényeges része a kétkezi munka”.⁴ Azon kívül, hogy kézi (fizikai) munka, teljes mértékben végrehajtó jellegű. De hát vajon az alkalmazottak nagyon sokszor nem pusztá utasítás-végrehajtók? Simiand újabb kiigazítást tesz, mely jól árulkodik zavaráról: az alkalmazott „nem-fizikai munkát bocsát bérbe, legalábbis olyat, amelyben az anyagi, materiális elem nem jelentős”.⁵ S mi a helyzet azokkal az üzemvezetőkkel, mérnökökkel, igazgatókkal, akik nem tulajdonosai a vállalatnak, amelyben dolgoznak? Az ő tevékenységük is „tisztán és kizárólagosan munka formáját ölti”. Ők miért nem ugyanúgy bérből élő alkalmazottai a vállalatnak, mint a munkás? Simiand-nál mindenestre szó sem lehet erről.

Ami azt illeti, Simiand defenzív álláspontot foglal el, amelyen a történelem egyre inkább túllépett. Referenciájául az ipari társadalom kezdeteinek az az állapota szolgál, amelyben túlnyomórészt az anyag közvetlen megmunkálása volt a domináns. Márpedig a bérből élő rétegek differenciálódása az 1930-as évekre már eléggé előrehaladott stádiumba jutott. Ennek során mind viszonylagosabbá válik az ipari bér munkásság súlya a munkaszervezetben, s ebből következően a munkáslét adottságainak fontossága is. Ez a tendencia egészen 1975-ig követhető; addig a pillanatig, mely a bér munkás-társadalom apoteózisának tekinthető.⁶

Említsük először is a bérből élők arányának erőteljes növekedését az aktív népességen belül. 1931-ben még 50 százalékot sem tesz ki (49%), 1975-ben majdnem 83 százalék. Az abszolút számokat tekintve a fizikai munkások száma (ide sorolva a mezőgazdasági bér munkásokat is) 9,7 millióról 8,6 millióra csökkent. Ezzel párhuzamosan viszont a nem-mezőgazdasági fizikaiak száma kis mértékben nőtt: 7,6 millióról 8,2 millióra. De az aktív népesség összetételében bekövetkezett legjelentősebb változás a *bérből-fizetésből élő, nem-fizikai dolgozók* számának megnövekedése. 1931-ben 2,7 millióan voltak, 1975-ben 7,9 millióan. Számuk tehát majdnem eléri a munkásokét. (Azóta jóval túl is haladta azt.) Ugyancsak jelentősek a csoporton magán *belüli* változások is. Bár a statisztikai adatok nem teszik lehetővé, hogy nagyon pontos összehasonlításokat tegyünk (így például a 30-as években a „közép- és felső szintű szakemberek” kategória még nem létezik; a „szakértők és technikusok” számát 125 ezerre teszik), annyit azért bizton állíthatunk, hogy a bérből élő nem-fizikaiak túlnyomó többsége az állami-, illetve magánszektor kistisztviselője, akinek státusa, még ha felette állt is a munkásénak, többnyire eléggé alacsonynak minősült. 1975-ben viszont a bérből élő nem-fizi-

kaiaknak már csak kevesebb mint fele „kisalkalmazott”; velük szemben 2,7 millió a „középszintű” és 1,4 millió a „vezető beosztású” alkalmazott. Ezek a legdinamikusabb növekedést mutató csoportok egy alkalmazotti „elit” réteget alkotnak.⁷

Így tehát a statisztikákban is megjelenő változások a bérből élő rétegek struktúrájának lényegi átrendeződésére utalnak. Hiába maradt nagyjából változatlan a bér munkások száma, a struktúrán belül kivívott pozíciójuk alapvetően *mind jobban devalválódott*. Először is azért, mert a munkásosztály, ha szabad így mondanunk, elveszítette azt a réteget, amely mind társadalmi státusát, mind béreit és életmódját tekintve még nála is alacsonyabb szinten helyezkedett el. A mezőgazdasági munkások még a 30-as évek elején is a fizikai dolgozók egynegyedét teszik ki (1876-ban még több mint a felét). 1975-re gyakorlatilag felszámolódtak (számuk 375 ezer). Miután ez bekövetkezett, most már a munkásosztály alkotja a bér munka – s egyben a társadalom – piramisának széles talapzatát.⁸ Ezzel szemben, viszont, a társadalmi hierarchia fölötté magasodó fokain nemcsak az a bérből élő alkalmazotti réteg jelenik meg, amely nem egyéb, mint – bevett szóhasználattal élve – „fehérgalléros munkásság”, hanem egy kifejezetten „polgári” alkalmazotti réteg is. Az ipari munkásságot kettős veszély fenyegeti. Részint, hogy elvesz a „bér munkásság” mind tágabbá váló fogalmán belül, részint pedig, hogy jelentéktelen mellékszereplővé züllesztí az övénel mindig egyértelműen kedvezőbb helyzetű alkalmazotti rétegek egyre tömegesebbé válása. De mindenképpen elveszti azt a „különös attraktor” szerepet, melyet a bér munkából élő rétegek létrehozása során játszott.

A bér munkásság felemelkedését a 30-as évektől a 70-es évekig nyomon kísérő elemzés alátámasztja a munkásosztály fokozatos háttérbe szorulásáról, lefokozódásáról mondottakat. Luc Boltanski kimutatta, hogy mennyire nem volt könnyű a „bérből élő polgárságnak” éltre törnie – sokat köszönhetett a különbségtévő logikának, amely mindig erőteljesen hangsúlyozza azokat a vonásait, amelyekben különbözik, elkülönül az ipari bér munkásságtól. Ennek kapcsán ismét szerephez jut a fizetett munkának és a tulajdonnak az a szembenállása, amely már a 19. században is hangot kapott a kötelező biztosítás körüli viták során. A hagyományok ereje rendkívüli módon megnehezíti annak a gondolatnak az elfogadását, hogy a tisztességes társadalmi pozíciónak nem feltétlenül kell a tulajdonra vagy a magas hivatali beosztásokhoz, illetve a szabad foglalkozásokhoz kötődő társadalmi tőkére támaszkodnia. Ezért válhatunk aztán szemtanúivá azoknak a fura erőfeszítéseknek, amelyek a bérből élő rétegek új pozícióinak tiszteltetreméltóságát „csupa középosztályi értékre (kezdeményezőkézség, takarékoság, örökség, szerény jólét, józan élet, megfontoltság) kívánják alapozni”⁹. A helyzet már csak azért is átláthatatlan, kibogozhatatlan, mert ezeknek az elit alkalmazotti pozícióknak a jelentős részét kezdetben olyan személyek töltik be, akik „vagyonos” családból származnak. Vajon társadalmi megbecsültségüknek foglalkozásuk vagy örökségük szolgál-e az alapjául? E két dimenzió nehezen választható külön. Egy példa annak szemléltetésére, milyen ereje van a hagyománynak, s mennyire elfogadhatatlan a hagyományos gondolkodás számára a polgáriságnak a bér munkaviszonyhoz kötődő fogalma: 1937-ben a fellebbviteli bíróság elutasítja

egy orvos munkabaleseti keresetét; az orvosi hivatás végzője „nem állhat alárendeltségi viszonyban” kórháza igazgatójával. A munka közben balesetet szenvedett orvos tehát nem „bérmunkása” az őt foglalkoztató közintézménynek.¹⁰

Jellemző, s nem tanulságok nélküli, hogy az első „társadalmilag megbecsült” foglalkozási csoport, amely követelni kezdi, hogy alkalmazottnak tekintessék, a mérnököké, akik ezt az igényt már 1936-ban megfogalmazzák: 1936. június 13-án megalakul az *Alkalmazott mérnökök szakszervezete*.¹¹ Helyzetüket a munkaadók és a munkások közötti „köztes” helyzetként definiálják – vélhetőleg az a kettős szándék vezeti őket ebben, hogy részesedjenek a munkásosztály által kivívott szociális vívmányokból, ugyanakkor világossá tegyék a munkásosztálytól való elkülönülésüket. A háború után ez az attitűd aztán egyértelműen kinyilvánul. A Felsőszintű Szakemberek Konföderációja (*Confédération générale des Cadres*) tevékenységének jelentős hányadát fogja annak szentelni, hogy a kereseti skála olyan kiterjesztését, illetve a nyugdíjbiztosítás olyan speciális rendszerét követelje ki, amely teljességgel lehetetlenné teszi, hogy össze lehessen őket tévesztetni a dolgozó „tömegekkel”.

Am lehettek ugyan a mérnökök az élcsapat a „polgári” alkalmazotti rétegek kialakulásáért vívott harcban, az ipar felső szintű szakemberállománya korántsem csak belőlük állt. 1944 végén történt megalakulásától kezdve a Konföderáció igen kiterjedt toborzásba fog. „Kádereként”, azaz felső szintű szakemberként definiálja minden köz- avagy magánintézmény mindazon „ügyintézőit”, akik valamiféle felelősséggel rendelkeznek, amibe bele kell érteni a munkavezetőket is. A munkásszakszervezetek egyébiránt kénytelenek speciális struktúrákat kialakítani, hogy befogadhassák a mérnököket és „kádereket”; a CFTC erre már 1944-ben sort kerít (*Fédération française des syndicats d'ingénieurs et cadres*), a CGT 1948-ban (*Union générale des ingénieurs et cadres*).¹²

A vállalatok alkalmazotti struktúrájának ezen átalakulásaival párhuzamosan a „harmadik szektorbeli” tevékenységek kibontakozása egy bérből élő, nem-fizikai réteg tömegessé válását eredményezi. A szolgáltatások felduzzadnak a kereskedelembe, a bankszférába, az önkormányzati, illetve az állami adminisztrációban (1975-re csak az oktatásügy maga közel 1 millió alkalmazottat jelent); új tevékenységi szférák nyílnak meg a tömegtájékoztató és a reklámparban...¹³ E tevékenységek túlnyomó többségére a bérmunkaviszony keretei között kerül sor. Végzőik többségének mind bérben, mind presztízsben kedvezőbb a helyzete, mint az ipari bérmunkásoké. Michel Collinet már 1951-ben egy rendkívül bonyolult összetételű, bérből élő középosztályt mutat be, amelybe tisztviselők, középszintű beosztottak, irodavezetők, felső szintű szakemberek, művezetők, technikusok, mérnökök tarthatnak bele...¹⁴

De nemcsak arról van szó, hogy a munkást lekörözik az új rétegek, hogy alulmarad, a rövidebbet húzza azoknak mind népesebb tömegével szemben, akiknek tevékenysége éppúgy a bérmunkaviszonyra épül, mint az övé. Azt is látnunk kell, hogy ezek a folyamatok a munkásélet belső egységét is kikezdi. 1975-ben a szakmunkások aránya nagyjából 40 százalék, ugyanennyi

a betanított munkásoké, a segédmunkásoké pedig 20 százalék. A nők aránya – főleg a szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokban – megnő, 22,9 százalékra emelkedik (a segédmunkások között 46,6 százalékra rúg). Nagyjából minden ötödik munkás bevándorló. A közszektor fejlődése (ide tartozik a bérből élők egynegyede) egy másfajta elkülönülést erősít: az állam, a helyi önkormányzatok és az államosított nagyvállalatok alkalmazásában álló munkások helyzete annyiban kedvezőbb, hogy státusuk stabilabbnak bizonyul a magánszféra alkalmazottaiénál. A *munkaerőpiac szegmentálódásának* gondja (vagyis az a probléma, hogy egyesek védettebb, mások bizonytalanabb helyzetűek) az 1970-es évek elején üti fel a fejét.¹⁵ Valószínűsíthető, hogy a munkásosztály egysége mindig megvalósulatlan álom volt: 1936 körül az egyes munkaskategóriák közötti különbségek (gondoljunk akár a szakképzettségükre, a köz- vagy a magánszektoron belüli státusukra, etnikai összetételükre, nagyvállalatokon avagy kisüzemekben belüli koncentráldásukra stb.) valószínűleg ugyanolyan mértékűek voltak, mint 1975-ben. Csakhogy akkoriban úgy tűnt, hogy a közös érdekek felismerése, s az „osztály-ellenséggel” való szembefordulás kikínlódja majd az egységesülést. De – a későbbiekben majd ismertetendő okok miatt – ez a folyamat jóval a 70-es évek előtt megtörik, s a munkásság nem tud felülemelkedni a maga „objektív” különbözőségén.¹⁶

Ha számot akarunk adni arról, hogy hosszú távon hogyan módosult a munkásság helyzete, valószínűleg még fontosabb szerepe van egy másik jelentős – bár ritkábban említett – változásnak. Egy 1978-as felmérés, amely egyebek közt, a munkások által „elsődlegesen végzett munka típusára” vonatkozik, azt állapítja meg (jegyezzük meg, rögtön, hogy a folyamat maga ennél jóval korábbi), hogy a kifejezetten gyártási feladatokat végrehajtó munkások alig a harmadát teszik ki a vonatkozó népességnek.¹⁷ Másként szólva, a munkások többsége vagy olyan feladatokat lát el, amelyek a termelés infrastruktúrájához tartoznak (karbantartás, szállítás, csomagolás, őrzés stb. vagy olyan feladatokat, amelyek közelebb állnak a tervezéshez és az intellektuális munkához, mint a szűken vett kivitelezéshez (gépi berendezések ellenőrzése, beállítás, próbaüzem, munkaszervezés stb.).

Ez pedig jelentős változás, ha nem is épp a fizikai munka formáinak létező valóságát illetően, de ahhoz képest feltétlenül, amilyen elképzelések éltek róla az ipari társadalomban. A munkás sajátlagosan a „*homo faber*” szerepében jelent meg, annak az embernek a képében, aki – munkája révén – közvetlenül átalakítja a természetet. A termelő munka a létrehozott munkatárgyban testesül meg. Mind az angol politikai gazdaságtani hagyomány, mind pedig a marxizmus számára a munka lényegileg a fogyasztható, hasznos anyagi javak előállításával azonos.¹⁸ E gyártó-előállító-termelő tevékenység egyébként kétféleképp értelmezhető. Halbwachs számára például a munkássorsnak azt a korlátozottságát jeleníti meg, hogy az „csak a természettel kerül kapcsolatba, s nem az emberekkel; nem léphet túl az anyag megmunkálásán; csak az élettelen erővel adatik bírkózni”. Éppen ezért a munkásosztály nem egyéb „mechanikus és élettelen tömegnél”.¹⁹ Marx, e felfogással szembefordulva, éppen ezt a természetátalakító tevékenységet konstituálja az ember lényegévé, minden értéktéremtés forrásává, s ezt teszi annak a de-

miurgoszi szerepkörnek az alapjává, amellyel a proletariátust felruházza. Valószerű azonban, hogy egyikük is, másikuk is – akárcsak (mint láttuk) Simiand – érvelésében a fizikai munkának arra a koncepciójára támaszkodik, amely az ipari forradalom kezdetén lehetett érvényben, s amely a munkamegosztás mind fejlettebb, mind bonyolultabb formáival egyre inkább érvényét veszti, túlhaladottá válik. A fizikai munkás munkájának immár nem feltétlenül érvényes paradigmája a „munkadarab létrehozása”.²⁰

A fizikai munkának (s egyben a bér munkaviszonyon belül elfoglalt helyének) e mélyreható változásai óhatatlanul megrázkódtatják az arról a szerepről való elképzelést, amelyet a munkásosztálynak az ipari társadalomban tulajdonítanak. Megőrizheti-e vajon azt a központi fontosságát, amellyel mindazok felruházzák, akik akár forradalmi szerepkörét próbálják felmagasztosítani, akár a társadalmi rend végveszélyét látják benne? A vita az 50-es évek végén robban ki, s Michel Crozier egyike az elsőeknek, akik úgy fogalmaznak, hogy „lecsengett a proletariátus ideje”. „Végérvényesen lezárult – mondja – társadalmunk történetének egy meghatározott szakasza, a proletariátus üdvtanáé.”²¹

A végeredmény azonban még nem egyértelmű, mivel a munkás léthelyzetében bekövetkezett átalakulások is két, egymással szögesen ellentétes értelmezésre adnak módot. Az egyik szerint az „új munkásosztály” azon fejlődésváltozatok vonalát követve jönne létre, amelyek a legújabb időkben átrajzolják a munkamegosztás szerkezetét. De az új szereplőket, akik mind döntőbb szerepet játszanak a termelésben (a csúcságazatokban dolgozókat, az egyszerű végrehajtási feladatok helyett egyre inkább tervező munkát végző munkásokat, a technikusokat, tervezőket, felső szintű szakembereket, mérnököket stb.) a kapitalista termelési mód és munkaszervezet továbbra is megfosztja a döntési lehetőségektől, valamint munkájuk hasznának döntő hányadától. Így tehát az osztályantagonizmust illetően helyzetük azonos a régi, klasszikus proletariátuséval, s ekképp, kitüntetett módon, rájuk hagyományozódik örökül a társadalom forradalmi átalakításának az a feladata, amelyről a fogyasztói társadalom szirénhangjai által elcsábult, s a reformista szakszervezeti és politikai apparátusok által gúzsba kötött, hagyományos munkásosztály lett.²²

Ezzel ellentétben a munkásosztály „elpolgárosulásának” eszméje arra az általános életszínvonal-emelkedésre hivatkozik, amely enyhíti, oldja a társadalmi antagonizmusokat. A „beilleszkedési vágy egy olyan társadalomba, amely mindenek felett a kényelemre és jólétre áhítozást jutalmazza”,²³ abba az irányba hajtja a munkásosztályt, hogy mindinkább beolvadjon a középosztályi csoportok tarka mozaikjába.

A valóságban e két ellentétes álláspont igencsak kiegészíti egymást, legalábbis annyiban, hogy érvelésmódjuk hangfekvése sokkal inkább politikai, semmint szociológiai. Serge Mallet túlbecsüli az ipar újdonsült alkalmazotti rétegeinek súlyát.²⁴ S főleg túlbecsüli a munkásosztály arra való képességét, hogy eljátszhassa az „attraktor” szerepét azon új kategóriák számára, amelyek a termelési folyamat átalakulása (s elsősorban az automatizálás 60-as években slágertémának számító elterjedése) következtében színre lépnek. Pedig a CGT-nek már 1936-ban megadatott keserűen megtapasztalnia, „milyen

könnyen elpártolnak a technikusok a munkásmozgalomtól”.²⁵ Néhány elszórt kivételtől eltekintve, melyekre 68 tájékán került sor, a társadalmi konfliktusok elemzése (még a legújabb keletűeké is) azt mutatja: a technikusokat, a magasan kvalifikált szakembereket és a mérnököket a külső behatások afelé hajtják, hogy saját sajátos érdekeiket védelmezve inkább a társadalmi elkülönböződésben legyenek érdekelték, mintsem abban, hogy a munkásosztály célkitűzéseire igazodjanak. Hacsak valami erős politikai elköteleződés nem ösztökéli őket erre. Persze, az a meggyőződés, mely az „új munkásosztály” történelmi szerepének a 60-as évekre jellemző felmagasztalása mögött megbújik, éppenséggel politikai lényegű. A forradalmi láng megőrzéséről van szó, s arról, hogy ne hunyjon ki a hit; most már nem Billancourt-ra kell figyelni, hanem a CFDT-re és a PSU-re.²⁶

Az ellenkező értelmezést – mely szerint a munkásosztály felolvad a középosztályok ködgomolyában – viszont az a jóval inkább politikai érdekek vezérelte, mintsem tudományos argumentumokkal megtámogatott vágy hatja át, hogy végérvényesen megszabaduljunk a társadalmi konfliktusok rontó szellemétől. Ez azoknak az ideológiájára, akik az ideológiák végét hirdetik. Szájuk szélét elégedetten nyalogatva figyelik a munkásosztály fogyasztói éhségét, regisztrálják politikai és szakszervezeti célokra fordított befizetései csökkenését.²⁷ Azt azonban elfelejtik aláhúzni, hogy a munkásosztály – jól lehet kétségtelenül sokat javultak életkörülményei – egyáltalán nem olvadt bele a középosztályokba. Az 1950 és 1960 között lefolytatott vizsgálatok azt igazolják, hogy a munkásság elkülönülése és alávetettség-tudata szívósan tovább él, s nem különbözik sokban a 30-as évekre jellemző s az előzőekben már ismertetett állapotól.²⁸ Kiszolgáltatottak a munkakörülményeknek, melyek módozatai nem sokat változtak azt az egyszerre és szétválaszthatatlanul technikai és társadalmi alávetettséget illetően, melyet szükségszerűen vonnak magukkal,²⁹ s amelyről mindvégig árulkodik, hogy a munkások „a társadalom alján lóvónek” látják magukat.³⁰ Elkülönülnek az életmódban és a társas érintkezés formáiban is. „Akár a fogyasztási szokásokról legyen szó, vagy az életstílusról, vagy a városi tér »belakásáról« számos és különböző fajtájú mutató tanúskodik a munkásközeg viselkedéseinek sajátosságairól.”³¹ Mindenki részt vesz a fogyasztásban, de nem mindenki ugyanazt fogyasztja; mind több s több embernek van diplomája, de a különböző diplomák értéke nem egyforma; szinte mindenki megy nyaralni, csak épp nem ugyanazokra a helyekre stb. Felesleges sorra vennünk mindazokat az elemzéseket, melyek jócskán ellene mondanak a társadalmi ökumenizmus tirádáinak. Emez igen-csak szárnyaló, s persze, magasból nézvést, mindent egyformának lát. Kétségtelen, hogy nem kevés statisztikai táblázatra és növekedési görbére támaszkodik. De nagyon is melléfog, amikor azt akarná megelőlegezni, mit is jelentenek ezek a változások a társadalmi aktoroknak. Álljon itt csak egyetlen példa e kifinomult konstrukciókra, melyek a maguk absztraktságában mindig igen messze esnek attól a társadalmi valóságtól, melyet, úgymond, modellezni akarnak: Jean Fourastié, aki művészi tökélyre vitte az efféle konstrukciók összeeszkábálását, tudós precizitással kiszámította, hogy „egy 1970-ben pályakezdő betanított munkás, aki egész életében az is marad, 60 éves korára nagyobb kumulált vásárlóerő boldog birtokosa, mint amennyit egy ma nyug-

díjba menő államtanácsos pályakezdése óta felhalmozhatott”.³² Pikáns lenne megtalálni, ma 1995-ben ezt a betanított munkást, és megkérdezni tőle: Mit szólsz hozzá? Nem klassz, hogy le fogod körözni az államtanácsost?³³

A döntő átalakulás, amely az 50-es és 60-as évek során érlelődött, így tehát nem a társadalom teljes homogenizálódása, sem pedig a forradalmi alternatíva bázisának áthelyeződése egy új közegbe, az „új munkásosztály” soraiba. Sokkal inkább e forradalmi alternatívának a széthullásáról van szó, s a konfliktuózus társadalom ütközéspontjainak egy új, az osztálytársadalmakétól különböző sémák szerinti újrendeződéséről – amely nem egyéb, mint maga a bér munkaviszony világa.

A forradalmi alternatíva széthullása: a munkásosztály történeti realitása nem egyszerűsíthető le néhány életviteli forma életmód-együttesére, melyeket leírásokkal be le lehet mutatni, néhány jövedelemgörbére, amelyek egymással egybevetethetők, vagy egy populista folklórra, melynek elmúltán hangosan lehet sajnálkozni. Több mint egy évszázadig tartó kalandos történet, vállalkozás is volt, jó s rossz pillanatokkal vegyest, s néhány nagy pillanattal is: 1848, a Kommün, 1936 és – talán – 1968, amelyek mintha előrevetítették volna egy gyökeresen más társadalmi berendezkedés vízióját. Nem lehet pontos dátumhoz kötni, hogy mikor foszlik szét az a meggyőződés, mely szerint a társadalom története egy új világba vezethet el (amit Crozier már 1959-től „a proletariátus vallásos szakaszának” nevez). Részint még a dicsőséges pillanatokban is csak a munkásoknak egy töredék kisebbségét élte ez a hit,³⁴ részint pedig bármikor újra feltámadhat, elszórtan, imitt-amott, felvillanó s elvakító vaku-fényben idézve fel a „sztrájkok ifjúkorát”,³⁵ régen szendergő utópiákat ébresztve fel.³⁶ Mindazonáltal egyre kevésbé lehet hinni abban, hogy egy szép napon majd intézményesülni fognak a „daloló holnapok”. A forradalom és a reform közötti ingadozást, amely mindig is jellemző volt a munkásmozgalomra, egyre inkább felváltja a mind egyértelműbben a második mellett való elköteleződés; az „ők” és „mi” közötti szakadék többé már nem élteti (vagy alig-alig) a radikális változtatás képzeletvilágát. „Elvárásztalanodik” a társadalmi világ, minden transzcendenciától megfosztott, egydimenziós létté csupaszul; a társadalmi átalakulások többé már nem „mindent vagy semmit!” típusú téttekkel járnak, s immár nem a történelmi fejlődés értelme minősíti őket. Megkockáztathatjuk azt a paradoxnak tűnő állítást, hogy 1968 májusa teszi szembeötlővé az erre való ráébredést: a munkásosztály ezúttal csatlakozott egy mozgalomhoz, s nem maga volt annak epicentruma; továbbá megelégedett néhány „reformista” engedménnyel. Nagyon is jellemző, hogy közvetlenül 1968 után a bevándorolt munkásoktól várták, hogy a forradalmi messianizmusnak a „rendszerbe integrálódott” hazai munkások által eldobott fáklyáját magasba emeljék.³⁷

Mindezen események politikai dimenziójától függetlenül: a bér munkásság domináns antropológiai jelentősége számolódott fel ezek alatt az évtizedek alatt. A munkásosztály abból nyerte a maga forradalmi potenciálját, hogy azt a „lenézett bér munkásságot” testesítette meg, melynek láncain kívül nem volt mit veszítenie, s amelynek emancipálódása egy új világ eljövételével volt viselő. Marx e vonatkozásban nem tett egyebet, mint hogy radikális megfogalmazást adott a munkásság azon antropológiai struktúrájának, amely,

úgy tűnik, kezdetektől fogva azokban a függőségi viszonyokban gyökerezett, amelyekben egy ember egy másinak rendelkezésére bocsátja a maga munkavégző képességét. Az „elidegenedett munka”, szó szerint véve, nem jelent egyebet, mint azt, hogy nem a magad számára, hanem valaki más számára szorgoskodik, munkád termékét valaki más fogja elfogyasztani vagy áruba bocsátani. Az, hogy e kényszer enyhül, amikor a liberalizmus felléptével explicit módon szerződéses viszony formáját ölti magára, vagy elveszíti személyes függőségi viszony jellegét, amikor az ember például egy kollektív szerződések szerint működő részvénytársaság számára dolgozik, mit sem változtat a viszony aszimmetrikus voltán: a bér munkás munkája gyümölcsét átengedi egy másik személynek (vállalatnak, intézménynek) vagy „a tőkének”.

Ebben a logikában, az autonóm társadalmi egyed tevékenységeinek, még ha valamilyen szolgálat elvégzését jelentik is, nem kell feltétlenül bér munkaviszony formájában megjelenniük. Az önálló termelő nem tekinthető bér munkásnak. Mindez nem egyszerűen tautológia, hanem annak következménye, hogy bizonyos tevékenységek elidegeníthetetlenek, tehát nem szoríthatók a bér munkaviszony keretei közé, még akkor sem, ha a munkát valaki más számára végzik. A suszter vagy a takács lehet önálló is, bér munkás is. Az orvos nem tekinthető „bér munkásnak” – amint azt a fellebbviteli bíróság 1937-ből származó s korábban már idézett döntése is egyértelművé teszi.

A bér munkának ez az évszázados felfogása az 50-es, 60-as évek táján elhalványul, s ez együtt jár azzal, hogy a munkásosztály történelmi szerepe megkopik. Ehhez az utat a bérből élő polgári rétegek megjelenése és tömegessé válása nyitotta meg. A folyamat ugyanis egy olyan társadalmi modellbe torkollik, amelyet nem sző át meg át a bérből és nem-bérből élők, vagyis proletárok és burzsoák, munka és tőke közötti központi konfliktus. Az „új társadalom”³⁸ – hogy a 70-es évek elejének kedvelt frazeológiájával éljünk, amely e változásnak igyekezett politikai megfogalmazást adni – igencsak a bér munkatevékenységek különböző pólusai közötti konkurenciaharc körül szerveződik. Ez a társadalom nem homogén, nem is pacifikált, antagonizmusai viszont kevésbé az osztályharc formáit öltik, mint inkább a posztok és minősítések elnyeréséért folytatott küzdeleméit. Ebben a társadalomban a bér munkaviszony többé már nem „mumus”; az azonosulás kitüntetett modelljévé válik.

A bér munka léthelyzete

Az 1950-es évek elején bukkan fel egy újfajta beszédmód „az új idők új embereiről”, azokról a tisztán bér munkából élőkről, akik elnyerték a maguk – ha szabad így fogalmaznunk – polgári létének „armálisait”.³⁹ Ez a profil a francia társadalom modernizációjának keretében bontakozik ki, amely szembefordítja a növekedés és fejlődés aktorait a hagyományos középosztályok képviselőivel, a malthusi elveket valló kisvállalkozókkal és kereskedőkkel, a konzervatív helyi előkelőségekkel. Az egyik oldalon a fázósan összehúzó „poujade-ista” Franciaország, mely inkább a múlt védelmére rendez-

kednék be görcsösen, a másikon egy dinamikus Franciaország, mely végre utol akarja érni saját, lüktető sebességű századát, s amelynek előőrset az új, bérből élő munkások és alkalmazottak alkotják.⁴⁰

Ebben a kontextusban a bér munkaviszonynak egy új konstellációja veszi fel a „különös attraktor” szerepét. Rá hárul, hogy a társadalmi dinamikát „elvigye” – éppen úgy, ahogy az ipar vagy a kereskedelem valamely „húzóágazata” biztosítja egy egész társadalom gazdasági növekedését. Ennek keretében aztán tanúi lehetünk egyfajta igen hatékony és dinamikus férfi profil (ebbe olykor-olykor nők is beleférnek⁴¹) már-már mitologikussá növesztésének. Ez a férfi megszabadult archaikus örökségeitől, egyszerre képes oldottan viselkedni és megfeszített módon dolgozni, szorgalmas munkás és nagy fogyasztója a presztízsjavaknak (intelligensen töltött nyári vakáció, külföldi utazások). Felszabadultnak tételezi magát a vagyonnövelő puritán etika s a családi tradíciók örökségének nyomása alól, és nem esik hasra a felszentelt hierarchiák előtt – vagyis értékrendje merőben eltér a hagyományos polgárságétól. Az olyan sajtótermékek, mint a *L'Express* („Mi az elit szakemberek lapja vagyunk”⁴²) vagy a *L'Expansion* arról tanúskodnak, hogy van egyfajta vevőköre a társadalmi világról festett, efféle képnek – s közben persze terjesztik is ezt a képet. Ezt vallják a bérből élők meghatározott kategóriái: közép- és felső szintű káderek, tanárok, reklámszakemberek, kommunikációs szakemberek, illetőleg, a felsőbb régiókban, a köztes foglalkozások képviselőinek egy bizonyos részhalma: népművelők, paramedikális személyzet, edukátorok stb.⁴³ Miután megizmosodtak, kialakítják majd azt, amit Henri Mendras a „központi tömörülésnek” nevez, s amiben a „második francia forradalom” terjedési központját véli felfedezni.⁴⁴ A „második francia forradalom” minősítés nyilvánvalóan túlzó. De kétségtelenül létezik a szolgáltatások nyújtóinak egy olyan együttese (vagy inkább alegységek szövetsége), amely a legmobilabb, legdinamikusabb magját képezi a társadalomnak. E mag tagjai legelkötelezettebb terjesztői a modernitás, a haladás, a divatok és a sikeresség értékeinek. Ráadásul – a társadalom egészéhez viszonyítva – ők alkotják azt a csoportosulást, amelynek növekedése a második világháború végét követő „nekilendülés” óta huzamosan a legfolytonosabb és a leggyorsabb volt.

A bérből élők e felfutása felborítja a munka és családi vagyon közötti, évszázados szembenállást. Kényelmes életet biztosító jövedelem, hatalom- és presztízsteli pozíció, vezető szerep az életstílusban és a kulturális fogyasztásban, biztonságot nyújtó védelem az élet kiszámíthatatlanságai ellen – mindez többé nem kötődik már szükségszerűen a nagy, felhalmozott vagyonhoz.⁴⁵ Határesetben, a domináns társadalmi pozíciókat elfoglalhatják akár „tisztán” bér munkaviszonyban foglalkoztatottak is, elfoglalhatják, vagyis olyan személyek, akiknek jövedelme, illetve társadalomban elfoglalt pozíciója teljes egészében foglalkozásuktól és foglalkoztatottságuktól függ.

De ez igencsak határeset lenne. A bér munkás pozíciók fejlődése szorosan kötődik azoknak a professzionális szektoroknak a fejlődéséhez, amelyek – különösen a szolgáltató ágazatban⁴⁶ – megkövetelik a titulusokat és diplomákat. Az pedig közismert, hogy a tudástőke gyakorta a családi kulturális örökséghez kötődik, amely viszont erősen függ a gazdasági tőkétől. Másrészt

viszont a bér munkás léthelyzete most már alkalmas arra, hogy kiinduló alapja legyen a felhalmozásnak, a felhalmozott vagyon létrejöttének. Erre elsősorban is a hitelrendszerek igénybevétele, illetve a tulajdonhoz való hozzájutás lehetőségei révén képes. A vagyon és a munka közötti viszonylatrendszer sokkal bonyolultabbá válik annál, mint amilyennek az ipari fejlődés kezdetein mutatkozott. Akkoriban – mondhatnánk, igencsak leegyszerűsítő módon – a vagyon fölötti rendelkezés szükségtelessé tette, hogy az embernek bármiféle bérért végzett tevékenységet kelljen folytatnia; s ha a munkás némi vagyonra (ha még oly szerényre is) szert tett, ez arra ösztönözte, hogy megpróbáljon kikerülni a bér munkáslétből, s önálló mesteremberré váljon. Manapság a vagyon és a bér munkáslét kettős értelemben is összekötődik: a vagyon a végzettségek és diplomák közvetítésén keresztül megkönnyíti a kiemelkedően jó alkalmazotti pozíciók elérését; viszont a szolid pozíciókban való gyökeret eresztés lehetővé teszi vagyon felhalmozását.⁴⁷

Így tehát a „központi tömörülés” nem a tiszta bér munkaviszony képviselőit tömöríti. Nem annak a fajta „tőkéhez nem kötődő polgárságnak” a hegmon pozícióját mutatja fel, amely egyes elvakult ideológusok szerint gyakorlatilag félresöpörte volna a „hagyományos polgárságot”.⁴⁸ Megmarad a *domináns pozíciók* egyféle magjának, amelyben a gazdasági, a kapcsolati és a kulturális tőke, a köz- és magánintézmények menedzseri pozíciói és az államapparátusban gyakorolt hatalom összefonódnak egymással és kumulálódnak. Erről a „hivatalnok-nemességről” Bourdieu a következőket írja:

Nemigen akadt még társadalomban vezető csoport, amelynek sikerült volna ennyi legitimációs elvet összegyűjtenie; mely elvek, bár egymásnak ellentmondani látszanak (mint, mondjuk, a születési arisztokratizmus és az iskolai siker vagy a tudományos teljesítmény meritokráciája, vagy mint a „közjó szolgálatának” ideológiája és a haszonelvnek a termelékenység és hatékonyság felmagasztosításává légiésített kultusza), mégis sajátosan ötvöződnek egymással, hogy az új vezetőket felruházzák saját legitimitásuk megingathatatlan bizonyosságával.⁴⁹

A valóságban számos, ehhez a „központi maghoz” sorolható szakma, foglalkozás, hivatás sokkal erősebben függ a gazdasági tőkétől, mintsem bevalának. Gondoljunk azokra a felső szintű szakemberekre, akiknek a sorsa, boldogulása a vállalatéhoz kötődik, vagy akár a kulturális javak előállítói, a kommunikáció szakembereire, akiknek „legitimitása” semmi más módon nem nyerhet kifejezést, mint a finanszírozási források elnyerésén keresztül. Ezzel összhangban a hagyományos tulajdonosok és menedzserek közötti klasszikus szembeállítást is érdemes viszonylagosabbá tenni. Például a nagyvállalatok elnökevezérigazgatói, akikben szívesen látják a bérből élők professzionalizmusa és technikai szakértelme okán kiválasztott felső rétegét, gyakorta az üzleti élet hagyományos köreiből származó, jelentős részvényesei a vállalatnak.⁵⁰ Ha a „kétszáz család” mindenhatósága nem több is a baloldali életre hívta mítosznál, az azért igaz, hogy a gazdasági hatalom döntően egy gondosan kiválogatott, maroknyi csoport kezében van (lásd a nagy gazdasági társaságok „kemény magjának” özetételét).

Mindazonáltal ha nincs is „átjárás” a bérből élő társadalom különböző

tömbjei között, nincs abszolút elkülönülés sem. A bérből élők legfelső rétegei töltik be az attraktor szerepét – még a hagyományos uralkodó csoportok számára is, melyeknek legdinamikusabb frakciói sikeresen megvalósították a maguk *aggiornamentóját*, amikor anélkül, hogy lemondtak volna hajdani kiváltságaikról, sikerült megszerezniük a siker, dicsőség és elismerés új attribútumait, melyek például az elit oktatási intézmények látogatásában és a legrangosabb diplomák elnyerésében öltenek testet. E stratégia révén a hagyományos uralkodó rétegek egy része benyomult a bér munkapiacra is, s ott a legmagasabb szinten vert tanyát.

Igy tehát még az uralkodó csoportokon belül is inkább konkurenciaharc folyik, verseny a posztokért, mintsem homogenizálódás. Ezt a társadalmi teret át- meg áthatja a konfliktus és az elkülönböződésre való törekvés. A *distinkció* elve az, ami egymással szembefordítja és összeköti a társadalmi csoportokat. Szembefordítja és összeköti, mert a *distinkció* az azonosságnak és a különbözőségnek, a közelségnek és a távolságnak, a vonzásnak és a taszításnak egy igen kifinomult dialektikája alapján működik. Feltételezi a különböző csoportoknak egy olyan keresztmetszeti dimenzióját, amely egyesíti azokat, amelyek egymástól elkülönülni akarnak, s ennek az egyesítésnek a keretein belül teremti meg számukra annak lehetőségét, hogy egymással összevessék s klasszifikálják magukat. „Olyan osztályozók, akiket éppen osztályozási elveik sorolnak adott osztályokba”: egymást annak alapján ismerik fel, hogy milyen távolságot teremtenek maguk s más-más pozíciók között, amelyek, ekképp, egy kontinuumot alkotnak.⁵¹ Az elkülönböződés e logikája egyaránt elkülönül attól a modelltől is, mely a konszenzusra alapoz, s attól a modelltől is, mely az egyes osztályok közötti harc antagonizmusára épít. E konstellációt legjobban talán úgy jellemezhetjük, ha egybevetjük azzal, amit Georg Simmel mondott a középosztálynak egy még „háromosztatúnak” tételezett társadalomban betöltött szerepéről. „Ami benne igazán eredeti, az az, hogy állandó cserefolyamatokat tart fenn a másik két osztállyal, s ezek a szakadatlan fluktuációk elmoszák az osztályok közötti határokat, s az átmenetek teljességgel folytonos alakzatait léptetik helyükbe.”⁵² Hogy az átmeneteknek vajon tényleg „teljességgel folytonos alakzatairól” van-e szó, az legalábbis vitatható. De a bér munka társadalmára jellemző pozíciók kontinuum-jellegének gondolata nyilvánvalóan jelen van.

Úgy tűnik, a bér munka társadalmát néhány olyan társadalmi tömb együtt-létezéséként mutathatnánk be a leginkább, amelyeket egyszerre elválaszt és összeköt az elkülönböződésnek a tömbökön belül és a tömbök között egyaránt megfigyelhető logikája. Ebben a konfigurációban meg kellene találnunk azon *önállóak* tömbjének a helyét, akiknek nem sikerült felhalmozott vagyonukat „átfordítani”; azok tömbjéét, akikre vereséget mért a modernizáció; azokét, akiket Michel Winocknak sikerült megragadó erővel láttatnia. A bér munkás-társadalom azért indulhat fejlődésnek, mert ezek a csoportok a társadalom peremére szorultak. Hol van már a járadékából élő, akiben még mindig a burzsoá paradigmatisztikus figuráját kellene látnunk? Megállíthatatlannul fogyott a kiskereskedelemből és kisiparból élő népesség (a 80-as évek elején 900 ezerre tehető a kisiparosok, 780 ezerre a kiskereskedők s effélék száma⁵³). A mezőgazdaságban végbement egy forradalom, mely felszámolta

a hagyományos parasztságot.⁵⁴ A felhalmozott vagyonnak ezeket az elemeit vagy sikerült konvertálni, s alkalmazkodtak a bér munka-társadalom új igényeihez (lásd például a kis- és középvállalatok viszonylagos dinamizmusát vagy a termelősövetkezetek fejlődését), vagy kénytelen-kelletlen bele kellett törődni abba, hogy elvesznek. A bér munkaviszony s az iskolázottság és a városi kultúra hozzá kötődő értékei még abban a mélyen ellenálló Franciaországban is képesek voltak megfelelni az attraktorszeretnek, amely másfél évszázadon át meg tudta fékezni a „haladás” kibontakozását, ellenállt a városfejlődésnek és az iparosodásnak. Tanúbizonyosság erre, hogy bármennyire lenézték is a bér munkából élőket, s bármennyire megtettek mindent, hogy azoktól elkülönüljenek, az „önálló” különböző csoportjai eljutottak odáig, hogy emezeket egyféle ellenérzéssel színezett irigységgel kezdjék szemlélni: a parasztok, kisiparosok, kiskereskedők előbb-utóbb nemcsak keresetüket vetik egybe amazokéval, hanem munkaidejüket, szabadidős lehetőségeiket és a szociális védelmekből való részesedésüket is. A „poujade-izmus” egyik mély gyökere (emez lényegesen tágabb kört ölel fel, mint önmagában a Poujade-jelenség) éppen ezeknek a függetlenségükben, önállóságukban veszélyeztetett kategóriáknak azokkal a bérből élőkkel szemben tanúsított ellenérzéséből és irigységből táplálkozik, akikről szentül hiszik, hogy nemcsak kevesebbet dolgoznak, hanem ráadásul minden szociális kedvezmény is az ölükbe hullik. Azaz a bér munkaviszony vonzereje az érintettek körénél tágabban érvényesül: „lent”, azoknál, akik nem részesülnek kedvezményeiből, „fent” pedig a nagypolgárságot is megkísérli.

Ez a vonzerő a *plebejus* tömböt sem hagyja érintetlenül. Ebbe azok a munkások és alkalmazottak tartoznak, akik a bér munkaviszony konfigurációján belül az alsó régiókat foglalják el. Munkásokat és alkalmazottakat egy „tömbbe” összehozni, kétségkívül nagyvonalú felületességre vall. Mindazonáltal a 60-as években tanúi lehetünk „egy megújult és expanzív munkásosztály átalakulásának, mely mind több s több alkalmazottat kebelez magába”.⁵⁵ Ezzel párhuzamosan, az irodai munka gépesíthetősége okán, a tisztviselő-hivatalnok mind ritkábban marad meg a „főnök” közvetlen munkatársának. A nagyáruházak vagy a vállalati irodák „fehérgallérosára” hasonlóan kemény kényszerek nehezednek, mint a „prolira”. A bérek alakulása ugyanezt a homogenizáló tendenciát tükrözi vissza.⁵⁶ A havi bér fizetés 1970-ben bekövetkezett általánossá válása megerősíti e fejlődésmenetet: a havibéres munkások szakmai státusa gyakorlatilag egy szintre kerül az alkalmazottakéval.⁵⁷

Hadd emlékeztessünk mégis, még egyszer arra, hogy mindazon elvitathatatlan javulások, melyek a munkástömegeknek kedvezményként jutottak (vagy amelyeket kiharcoltak maguknak), nem szüntették meg helyzetük érzékelhető különbségét. Amint azt Alfred Sauvy megállapítja, „minden társadalmi organizmus, amelynek át kell alakulnia, arányait megváltoztatnia, könnyebben teszi ezt az egybeolvasztás eszközével, mint az erőszakos elkülönítéssel”.⁵⁸ Sajátlag: az újabb alkalmazotti rétegek „besorakoztatása” a bér munkás réteg fölé nem számolta fel maradéktalanul mindazon jegyeket, melyek modellértékűen rajzolták ki az elidegenedett bér munkaviszonyt. Az 1970-es évek eleji helyzetre rá kellene vetítenünk azokat az 1936 körülről

származó jelzőszámokat, amelyek a dolgozó néptömegek differenciális integráltságára utalnak a fogyasztás, a lakáshelyzet, az életmód, az iskolázottság és a kulturális javak, illetve a szociális jogosultságok tekintetében. S részletesen kellene okadatolnunk, hogy mindezen vonatkozásokban a néprétegek még igen messze vannak attól, hogy ledolgozták legyen hátrányukat.⁵⁹ Mindazonáltal e vonatkozásban elsősorban az a fontos, hogy e csoportok kedvezőtlenebb helyzetük ellenére is a pozícióknak abban a kontinuumában foglalnak helyet, amelyek a bér munka társadalmának alkotóelemei, s ebből következően, ha szabadon nem fölcserélhetők is, de – az elkülönülés révén – egymásnak viszonyítási pontként szolgálhatnak.

A fogyasztás kérdésének az említett időszak során mindenütt-jelenválósága – a „fogyasztói társadalom” témája⁶⁰ – tökéletesen kifejezi azt, amit az *általánossá vált elkülönöződés elvének* nevezhetnénk. A fogyasztás olyan viszonylatrendszer alakít ki a társadalom egyes csoportjai között, amelynek logikája szerint a javak birtoklása s a birtokolt tárgyak a társadalmi helyzet *markerei*, „osztályozás alapjául szolgáló jelző-, mutatószámok”.⁶¹ Ennek alapján megérthető, ha jelentősége túlsúlyossá válik. Módjának megválasztásával a társadalmi szereplők nem egyszerűen a látszatokat veszélyeztetik; leglényegüket kockáztatják: társadalmi identitásukat. A társadalom-egészben elfoglalt helyüket azon keresztül juttatják kifejezésre, amit fogyasztanak. A „szakrálisnak” egy olyan társadalmon belüli analogonjaként, amely már elvesztette a transzcendenciát, az egyén belső értékét a tárgyak fogyasztása a szó legkeményebb értelmében a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye függvényeként szabja meg. A fogyasztás az alapja a szó 18. századi értelmében vett „társalkodásnak”, annak a civilizált viszonyoknak, amelyek közvetítése révén az emberek egymással kommunikálnak.

Bár nincs szándékunk a bér munka-társadalom kimerítő bemutatására vállalkozni, feltétlenül utalnunk kell egy utolsó tömbre, amelyet *reziduálisnak* vagy *peremre szorultnak* nevezhetünk. A munkások nagy többségének viszonylagos integrálása a társadalom-testbe (ami, egyebek között, a havibéres rendszerre való átállásban is kifejezést nyer) rést üt közéjük és a munkaerő azon csoportjai közé, amelyek éppen ebből következően peremre szorulnak, s amelyek a bizonytalan, időszakos, alkalmi munkák foglalkozásait tömörítik együvé.⁶² A „külső zóna” e munkásait hányja-veti az élet. Ők azok, akik leginkább és „első kézből” szenvedik el a munkaerőpiaci kereslet ingadozásait. Többségükben bevándoroltak, nők, szakképzetlen fiatalok vagy idős munkások, akik képtelenek követni az egymás sarkára hágó „rekonverziókat”; ők töltik be a vállalatoknál a legtöbb kényelmetlenséggel járó, legnehezebb, legingatagabb munkaposztokat, az ő fizetések a legalacsonyabbak, s őket védik legkevésbé szociális jogosultságok. A bérből élők társadalmának jobbára csak a peremén üthetnek tanyát, azon belülre, a teljes jogú társadalmi tagsággal rendelkezők közé nemigen jutnak. Így tehát, miközben a munkásság léthelyzete általánosságban konszolidálódik, a munkások (s elsősorban a fizikai munkát végzők) között esetenként egyre mélyülő választóvonal távolítja el egymástól a sebezhető helyzetűeket (akiknek sorsa a hajdani proletárokéra emlékeztet) s azt a többséget, amely stabilan beágyazta magát a társadalmi és gazdasági fejlődésben való részvétel s az annak előnyeiből való

részesedés folyamatába. Az adott pillanatban (mármint a hetvenes évek vége előtt) e jelenség sajátlagossága és jelentősége azonban még nem nagyon vehető ki. A haladásért lelkesedők figyelme elől eltakarja az az uralkodó dinamika, mely a társadalom egésze számára látszik biztosítani a bőség áldásait. Akiknek figyelmét – elsősorban politikai megfontolásokból – felkelti, azok a munkásosztály mint olyan, *egészének* szünni nem akaró kizsákmányolását látják benne bebizonyosulni.⁶³ A bér munkás-társadalmon belüli szakadék igazi jelentősége csak később világosodik meg, amikor felbukkan a biztonságvesztés témája.

E „perifériális” helyzeteket össze lehet vetni (csak ne keverjük, ne mossuk össze őket) azoknak a népességcsoportoknak a helyzetével, amelyek sosem csatlakoztak be az ipari társadalom fejlődésáramába. Ők azok, akiket a „negyedik világ” gyűjtőfogalma sorol együvé. A kifejezésnek van egy kis, gyanúsán „egzotikus” felhangja, mintha a fejlett társadalmakban piciny, archaikus szigetekként léteznének, amelyeket azok népesítenek be, akik nem tudták vagy nem akarták megfizetni a társadalomba integrálódás árát, s akik kirekesztették magukat a rendszeres munka, a decens lakás, a szentesített családi kapcsolatok és az elismert szocializációs intézmények kötelező látogatásának világából. „Azok ők, akik nem tudván beilleszkedni a modern struktúrákba, kívül maradnak a nemzet életének nagy áramlataiból.”⁶⁴ A városok peremvidékén élők kóbor életüket, s egyik generációjuk a másik nyomába lép. Kényszer szülte megoldásokkal vagy segélyekből tartják fenn magukat, viselkedésük elbátortalanítja mindazok jószándékát, akik szeretnék erkölcsüket pallérozni s belőlük normális embert faragni. A növekedés és a modernitás értékeire való áttérés korában egy kicsit pironkodni készítenek a többséget, de hát, végül is, nincsen abban semmi botrányos, hogy – mint, nyilván, minden társadalomban – létezik a marginálisok és az aszociálisok egy vékonyka rétege, azoké, akik nem hajlandók a játékszabályoknak megfelelően viselkedni. Mindenesetre a szegénység reziduális bugyrai szemlélató mást nem kérdőjelezik meg sem a társadalmi csereviszonyok általános szabályainak, sem a társadalom folyamatos fejlődési dinamikájának az érvényességét. A negyedik világ emlegetése azt jelenti, hogy lakói nem „olyan-fajta emberek”, akik élni tudnának a bér munkaviszony kínálta lehetőségekkel.

Leszámítva a „peremre szorult” vagy „reziduális” csoportokat, s persze, a piramis csúcsán, a kitüntetett pozíciókat elfoglaló kiválasztottakat (művészeket, a tömegkommunikáció sztárjait, az üzleti élet menőit, a nagy vagyonok tulajdonosait), akiknek létfeltételeit miért is hasonlítanánk a tömegekéhez (végtére is a negyedik világ egzotikus furcsasága önmagában nem lenne elegendő a *Paris Match* által teremtett mitológia fenntartásához), a bér munkás-társadalomban kibontakozhat egy, a maga elkülönöződésében is viszonylag homogén, markáns különbséget nem mutató struktúra. Nemcsak azért, mert a társadalmi tevékenységek lényegileg e körül a viszony körül gyűrűznek (1975-ben az aktív keresők 83 százaléka bérből él). Hanem főleg azért, mert e társadalom tagjainak többsége a bér munkaviszonyban ismeri fel azt az unikális vezérelvet, mely őket össze is köti, meg is különbözteti, amely tehát *társadalmi identitásuk alapja*. „A bér munkára épülő társada-

lomban minden mozgásban van, mindenki a másikkal hasonlítja és méri össze magát.”⁶⁵ A kijelentés, meglehetősen túlzó, hiszen egy ilyen társadalomnak megvannak a határai, felülről a bérből élő tömeg feje feletti kiváltságok pozíciói határolják, alul meg a méltatlanság pozíciói. S mégis, összességében, az állítás igaz, csak nem szabad azt hinnünk, hogy aki „összehasonlít”, az feltétlenül „egyenlőnek hiszi magát”, és figyelembe kell vennünk, hogy a másikkal való „összeméredzkedés” nem az „elsőbbségek” elvitatását jelenti, hanem egy olyan vetélkedést, amelyben a társadalmi szereplők a különbségekben ragadják meg saját identitásukat. A bér munkaviszony nem csupán a végzett munka ellentételezésének adott fajtájú rendszere, hanem az a feltételegyüttes is, amely mentén az egyes emberek helye a társadalmi térben kijelölődik. Mint Margaret Maruani és Emmanuelle Reynaud megjegyzik: „Minden foglalkoztatási helyzet mélyén egy társadalmi megítélés rejlik.”⁶⁶ Értsük e kifejezést szó szerint! Aki bér munkából él, azt foglalkoztatási helyzete határozza meg; ez képezi a bérből élők társadalmi létmódjának közös alapját.

A gazdasági növekedés állama

A bér munkás-társadalom azonban nem szűkíthető le bér munka-pozíciók kapcsolatrendszerévé. (Ha csak és egyedül a verseny és az elkülönöződés logikája irányítaná, könnyen megeshetné, hogy a centrifugális erők szétvetik.) Ez egyben a *politikai igazgatás* meghatározott módja is. Emezt pedig az jellemzi, hogy kapcsolatot teremt a magántulajdon és a társadalmassá váló tulajdon között, a gazdasági fejlődés és a szociális jogok elnyerése között, a piac és az állam között. A gazdasági növekedés államáról beszélve annak a két alapvető jellegzetességnek egymáshoz idomulására hivatkozom, amelyek fejlődése során végigkísérték a bér munka társadalmát, s erős kapcsolattal kötődnek hozzá. E kettő pedig: a gazdasági növekedés és a szociális állam erősödése. Ha e szemléletet elfogadjuk, a fentnevezett fejlődési folyamat végeszakadtában kétségtelenül egyszerűen egy gazdasági válság kedvezőtlen hatását láthatjuk. De értelmezhetjük úgy – és ez a lényeg –, hogy az előállt helyzet megkérdőjelezi a gazdasági tényezőknek és társadalmi szabályozórendszereknek azt a bonyolult finomsággal egymásra épülő szerkezetét, amely a modern bér munkaviszony társadalmának törekény konzisztenciáját biztosíthatta.

Lássuk először is a gazdasági növekedést! Mindarról, ami a 70-es évek elejéig magától értődő, evidens fejlődési alakzatnak tétéleződött, lassan kezdjük felismerni, hogy zavarba ejtően szinguláris, előzmények nélküli időszaka az emberiség – vagy legalábbis az iparilag fejlett országok – történelmének. Franciaországban ekkor (nagyjából 1953 és 1975 között) az évi 5-6 százalékos növekedési rátákkal, a termelés, a fogyasztás és a bérjévedelmek megháromszorozódásához asszisztálhatunk.⁶⁷

Ez a fantasztikus meggazdagodás *játékteret* nyitott a bér munkás-társadalom számára. Ebben az időszakban – hogy a CGT-Force ouvrière főtitkárának, Louis Bergeronnak híressé vált szólását idézzük – volt mit a csűrbe

rakni. S nemcsak az elosztandó javak relatív bőségéről volt szó. A növekedés mindaddig, amíg tart, lehetővé teszi, hogy előleget vegyünk fel a jövőre. Nemcsak arról van szó, hogy ma milyen konkrét előnyt tudunk éppen ki-harcolni, hanem arról, hogy határidőket állítva tervezhessük meg a garanciák elmélyítését. A gazdasági növekedés így azután a társadalmi fejlődést mint az egymással versengő csoportok közös teleológiáját integrálhatja magába. Amiből az következik, hogy az egyenlőtlenségek, úgy és abban a formában, ahogy *hic et nunc* megélik őket, tekinthetők merőben ideiglenes különbségeknek. „Ily módon az egyes szektorok követeléseit legitimé válhatnak.”⁶⁸ Sőt, megkockáztatjuk, szublimálódhatnak: egy olyan pályáiv egyes szakaszai-ként tetszeleghetnek, amelynek végére eltűnnek az egyenlőtlenségek. Ha egy adott társadalmi csoportnak nem sikerül mindazt elérnie, amit követelt, s ráadásul, úgy gondolja, hogy nem lehet eleget követelnie, nos, egyfelől örülhet annak, hogy valamit mégiscsak sikerült kivívnia, másrészt még mindig tervezhet, építhet arra, hogy a jövőben sikerül majd a többi is kicsikarnia. Az aspirációknak egy ilyen, a jövő tág horizontjára történő kivetítése csillapítólag hat a mai nap aktuális küzdelmeire, s hihetőnek tünteti fel az egyenlőtlenségeknek a szociáldemokrata ideál által holnapra ígért, fokozatos kiküszöbölését. Ez a jövőre való „táblázás” nem egyszerűen az általában vett fejlődés eredményei mellett tett hitvallás. Azzal, ahogyan fogyaszt, ahogyan tartós javakat vásárol, ahogyan a hitelfelvételi lehetőségekkel él, a bérből élő munkás és alkalmazott nap mint nap megelőlegezi, hogy a növekedésnek sosem szakad vége, s saját sorsát a korlátlan fejlődéshez köti hozzá. A bér-munkás-társadalom működésmódját az jellemzi, hogy a jobb jövőbe vetett hit benn foglaltatik a jelen szerkezetében. Ez annál is inkább igaz, mert egy, az eljövendő generációkra való kivetítés révén a bér munkás reménykedhet törekvéseinek elhalasztott, időben elnyújtott kielégítésében: ha nekem nem, a gyermekemnek majd sikerülni fog...

Igy tehát a bér munkás-társadalom fejlődése egy olyan feltételnek köszönheti létét, amelyről ma már vitatható, hogy vajon belső lényegéből fakadt-e, vagy csak a körülmények szerencsés összejártsága eredményezte: nevezetesen a gazdasági fejlődésnek. De ugyancsak nélkülözhetetlennek bizonyult e fejlődéshez egy másik feltétel is: a szociális állam megerősödése. Ha igaz az, hogy a versengés és az elkülönböződésre való törekvés elvi lényegét képezik a bér munkás léthelyzetnek, akkor egy erre berendezkedett társadalom egyensúlya megköveteli valamiféle döntőbíró ítéleteit, s azt, hogy sor kerülhessen tárgyalásos úton rendezett kompromisszumokra. Ahogy az osztálytársadalmat is egyetemes összecsapás fenyegette egy „külső harmadik-ként” közvetítő erő híján, a bér munkás-társadalmat is az fenyegeti, hogy a szabályozás valamiféle központi instanciája nélkül szétszakíthatják a csoportok közötti harcok. A bér munkás-társadalom olyan társadalom, amelynek középpontjában egy szociális állam a meghatározó.

Az államnak ez a beavatkozása három fő irányban ment végbe, amelyeket korábban már felvázoltunk, de amelyek ebben az új társadalmi formációban teljednek ki. Ezek pedig: az általánossá tett szociális védelem biztosítása; az alapvető egyensúlyvonalak megőrzése és a gazdaság irányítása; kompro-

misszumkeresés a növekedési folyamatban érintett különböző partnerek között.

1. A társadalombiztosítás 1945-ben megtörtént bevezetése az első pillanatban még csak a *bérből élők védelmének* a transzferált tulajdon fejlődésének nyomvonalán továbbhaladó, döntő fontosságú útjának állomása. (Lásd az előző fejezetet.) De a rendszernek a következő évtizedben kibontakozó fejlődése már átmenetet jelent az osztálytársadalomból a bérmunkás-társadalomba. Az 1945. október 4-i rendelet megvalósítani látszik a társadalombiztosító rendszerek eredeti céltelelezését: véget vetni – s ezúttal végérvényesen – a néptömegek sebezhetőségének. A vonatkoztatási csoport – a „dolgozók” – egyelőre még: a munkásosztály. A bérből élőkkel beszélve egyelőre a bérmunkásokról van szó, akik még alig-alig lábaltak ki az évszázados szegénységből és létbizonytalanságból. A szociális védőrendszer a munkaerőnek ezt a „legkülönbélebb természetű kockázatok fenyegette” rétegét veszi célba. „A társadalombiztosítás létrehozott szervezetének az a célja, hogy biztosítsa a dolgozókat és családjukat a legkülönbélebb természetű kockázatok ellen, amelyek keresőképességüket fenyegethetik vagy korlátozhatják, hogy fedezze az anyaság költségeit, s könnyítse a dolgozókra nehezedő családi költségvetési terheket.”⁶⁹

Konszolidálni a dolgozók „keresőképességét”: ez a program részlegesen belefér egy népfront-típusú álláspont meghosszabbításába, mely a társadalmi igazságosságot a munkásosztály helyzetének javításán keresztül képzelel megvalósíthatni.⁷⁰ A munkásság sorsa megintcsak egyszerre alapkérdése s ugyanakkor legkevésbé figyelembe vett problémája az ipari társadalomnak, holott a társadalom egészének fejlődését csak az ő felszabadításuk biztosíthatja. Reális törekvésnek bizonyulhatott-e összeegyeztetni a pozitív diszkriminációt, melynek a dolgozók haszonélvezői voltak, az ezzel egy időben hangoztatott ambícióval, hogy a lakosság egészét megvédjék a létbizonytalanság veszélyeitől? „Minden, az anyaország területén élő francia élvezheti (...) a társadalombiztosítási jogosultságokat.”⁷¹ Igen, persze, feltéve, hogy a politikai akarat elég erős kikényszeríteni egy olyan, mindenkit magába foglaló általános rendszer létrehozását, amelynek finanszírozási és elosztási mechanizmusai meghatározott csoportoknak (a leginkább veszélyeztetett alkalmazotti rétegeknek) kedveznek. A felszabadulás légkörében ez a szándék kapott hangot.⁷² A tervek szerint az általános rendszer erős újraelosztó feladatot látott volna el; a tehetősebb csoportoktól elvont befizetések járultak volna hozzá a szociálisan hátrányos helyzetű dolgozók (ill. családjaik) megélhetési forrásaihoz.⁷³ De a szociológiai érdekek tehetetlenségi nyomatéka folytán az egyes társadalmi csoportok elkezdnek saját érdekeikkel törődni.

E „tehetetlenségi nyomaték” nem egyéb, mint a bérből élő rétegek korábbiakban már elemzett átalakulása. Abban a pillanatban, amikor a társadalombiztosítás egységes rendszere „feláll”, a munkásságot már részben közrefogja, illetve megelőzi egy sor „jobban eleresztett” alkalmazotti réteg. Közrefogják, egyszersmind, a nem-alkalmazotti csoportok is, a szabad foglalkozások képviselői, melyek számára elfogadhatatlannak tűnik, hogy a bérmunkásokkal egy sorba sorolják őket. Amint a politikai helyzet lehetővé teszi,

hogy hangjukat hallassák, azonnal egy másfajta rendszerre jelentik be igényüket.⁷⁴

A különböző megoldások elszaporodását követően valójában már korántsem a peremre szorultak helyzetének kiigazítására összpontosul a figyelem. Egy egészen másfajta társadalombiztosítási rendszerről van már szó, amely ha valamit, hát a bér munkás-társadalom sokszínűségét fejezi ki; egy olyan társadalomét, ahol a nem-bérből élők igyekeznek a maguk számára kisajátítani a bérből élők kedvéért teremtett kedvezményeket, s igyekeznek a lehető legalacsonyabb áron a lehető legtöbb előnyre szert tenni.⁷⁵ Sokkal inkább az elkülönböződés és a különválás logikája ez, mintsem a szolidaritásé és a konszenzusé. A társadalombiztosítás szervezetábrája, ennek megfelelően, elég jól leképezi a bér munkás-társadalom szerkezetét, azaz egy olyan társadalomét, amelyben minden foglalkozási-szakmai csoport körömszakadtáig féltékeny előjogaira, s azért küzd vadul, hogy ezeket elismertesse, s elfogadtassa az őt más csoportoktól elválasztó távolságot.

Még ha sajnáljuk is a rendszer kezdeteinél bábáskodó demokratikus szemlélet meghátrálását, valamint a rendszer néhány fogyatékoságát,⁷⁶ el kell ismernünk, hogy tökéletesen igazodik a bér munkás-társadalomban bekövetkező átalakulások logikájához. A munkásosztály hierarchikus alávetettsége arról árulkodik, hogy elvesztette attraktor szerepét. A társadalombiztosítás megvalósult eredményei úgy értelmezhetők hát, mint egy olyan alkalmazotti réteg „mennyebe menesztése”, amelyen belül a nem-fizikai rétegek egyre növekvő súlyt és fontosságot kapnak. Egy olyan társadalomra szabott biztosítási védelmet nyújtanak, amely az egyenlőségénél fontosabbnak tartja a különbségek hangsúlyozását. Egyfelől kijelenthető: vége az alsóbb néposztályok évszázados sebezhetőségének, a biztonsági háló mindekinek védelmet nyújt. De a jövedelmek társadalmasítása a többi alkalmazotti kategóriát is érinti, s így, fokról fokra, a lakosságnak szinte a teljes egészét.⁷⁷ A „transzferált tulajdon”, amelynek logikája a munkás- és parasztnyugdíjak, illetve a társadalombiztosítások kiharcolásával a társadalmi hierarchia alján kezdte hatását éreztetni (lásd 6. fejezet), kezd univerzálissá válni. Innentől kezdve a „közvetett bér” nagyjából egynegyedét teszi ki a bérjövödelmeknek, s már régen nem az az egyedüli célja, hogy a legsebezhetőbbeket mentse a társadalmi tagságtól való megfosztás kockázatától.⁷⁸

Ez a fejlődés tehát egyugyanazon lendülettel vezet nemcsak a bérből élő rétegek helyzetének javulásához, hanem a társadalmasult tulajdon térnyeréséhez is, aminek az állam egyszersmind kezdeményezője is, záloga is. S nemcsak azért, mert az igazgatási szféra igen komoly szerepet vállalt a rendszer kiépítésében (lásd például Franciaországban Pierre Laroque, Angliában pedig a kormányzati felhatalmazással működő Lord Beveridge tevékenységét). Ennél sokkal mélyebb jelenségről van szó: magába a bérstruktúrába beleépül egy külön, jogelvi dimenzió. A közvetett bér közvetítésén keresztül „egyre kevésbé az számít, hogy az egyén közvetlenül minek van birtokában, s egyre inkább azok a jogosultságok számítanak, amelyekre az a csoport, amelybe beletartozik, szert tudott tenni. Magának a birtoklásnak már kevesebb a jelentősége, mint a különböző szabályegyettesek által körülhatárolt kollektív státusnak”.⁷⁹

A biztosítás általánossá válása ekképp a társadalom szinte valamennyi tagját a transzferált tulajdon rendszerének hatókörébe utalja. Ez az utolsó epizód a felhalmozott vagyon és munka egymással szembefeszülő mozgástörékvéseinek küzdelmes történetében. A bér egy része (s e bér nem egyéb, mint a munkaerő értéke) innentől kezdve már nincs kiszolgáltatva a gazdasági fluktuációk következményeinek; egyfajta olyan, biztonságot jelentő tulajdonná válik, amely a munkából származik, s a munkán kívüli helyzetekben áll rendelkezésre (betegség, baleset, öregség). A bérvizony-rendszer tehát elképzelhetetlen szociális állam nélkül. Ez ugyanis az egyedüli külső intézmény, amely képes közvetítő szerepet játszani a munkaadók és az alkalmazottak között. „A munkaadók és alkalmazottak közötti közvetlen viszonyok helyébe fokozatosan tripartit viszonyok kerülnek, melyeknek sarokpontjait a munkáltatók, az alkalmazottak és a szociális intézmények alkotják.”⁸⁰

2. A szociális védelem hátterében meghúzódó államnak ez a felfogása párban jár a közhatalom által betöltött *gazdasági ágens*-szereppel, amely szintén a második világháború után teljeseedik ki. Amde míg a társadalombiztosítás a társadalmasult tulajdonnak már a 19. század végén színre lépő eleme kibontakozási folyamatát teljesíti csak ki, addig az államnak a gazdasági folyamatok szabályozásába való beavatkozása újdonságként jelentkezik.⁸¹

Előbb az újjáépítés keretei, majd a modernizációéi között, az állam magára vállalja a társadalom fejlődéséről való gondoskodást. Voluntarista politikát jelöl ki, részint azért, hogy meghatározza az őrizendő „nagy egyensúlyokat” és kijelölje a támogatandó befektetési területeket, részint azért, hogy élénkítő politikákkal támogassa a fogyasztást. Az 1950-es évek elején az alapvető ágazatokban az állami befektetések mértéke meghaladja a magánszektorét.⁸² Ez az irányított gazdaság vezérszerepet biztosít az államosított nagyvállalatoknak és az állami szektornak. Befolyását kiterjeszti a hitelrendszerre, az árakra és a bérekre...

Az államnak a szabályozás igen tekintélyes eszközei állottak rendelkezésére. Így például többé-kevésbé ellenőrzése alá vonta a beruházásokat, a hitelleket, az árakat és a béreket. Befolyást gyakorolhatott a bérrendszerre, részint azzal, hogy rögzítette a mindenhol kötelező érvényes bérminimumot, másfelől pedig a közhivatali szférában meghatározta a bérskálákat. Az új statisztikai intézetek és előrejelzéssel foglalkozó kutatóhelyek rendkívül hasznosnak bizonyultak, s egyben jelképeül szolgáltak egy olyan államnak, mely felkészült arra, hogy mostantól előrejelezze, s így közben tartsa s megszervezze a jövőt.⁸³

Lassanként tehát készen állnak az eszközök, melyek a termelés feltételrendszerének társadalmasításához szükségeltetnek. A keynes-i elveket követve a gazdaságban többé már nem elkülönült szférát látnak. Képlékeny, alakítható, formálható terepként szemlélik, ahol közbe kell lépni: befolyásolni kell az árakat, a béreket, a beruházási tevékenységet, az egyes ágazatoknak nyújtott támogatást stb. Az állam jelöli ki a gazdaság által követendő útvoalat. Megfeleltetést hoz létre a gazdasági, a politikai és a társadalmi célki-

tűzések között. Olyan visszacsatolós szabályozás ez, mely rátelepszik a gazdaságra, hogy így erősítse a szociális szférát, s ugyanakkor a szociálisban eszközt teremtsen a gazdaság pangás idején való röptetésére.⁸⁴ Amint Claus Offe megjegyzi, a globális kereslet meghatározásával az állam autoritása beszívárog a gazdaságba is, ezzel párhuzamosan pedig a piaci kényszerek is átjárják az államot.⁸⁵ A gazdaság állítólagos törvényeit többé már nem elkerülhetetlen végzetként éljük meg. Fejlesztési politikái, a bérek biztosításában játszott szerepe, iparági választásai révén az állam nemcsak javak termelőjeként lép fel, hanem – mondhatnánk – fogyasztók, vagyis fizetőképes keresletet jelentő alkalmazottak létrehozójaként is.

Jelen mondanivalónk szempontjából azonban a társadalmasult tulajdon fejlődésére kell figyelmünket összpontosítanunk. Emez, legegyszerűbben, az államosításokkal kezdődött, melyekről már Henri de Man megállapította, hogy nem annyira a tulajdon, mint inkább az autoritás átruházása a lényegük (lásd a 6. fejezetet); de azután jött a közszolgáltatások és közintézmények felfuttatása, amiről az 1962-es IV. Gazdasági Terv kapcsán (ez volt egyébként az első, amit „gazdasági és szociális fejlesztési tervnek” neveztek), akár valamilyen hátrányos helyzetű csoport kapott valami új intézményt, akár közintézményeket adtak át, el lehetett mondani, hogy ez adja azt a formát, amiben a „szociális” testet ölt.⁸⁶ Pierre Massé beszámol arról, hogy akkoriban jelentős támogatottsága volt a gazdasági fejlődés „amerikai” – tehát az egyéni fogyasztás szerepét hangsúlyozó – modelljével szembe forduló kritikáknak (egyik megfogalmazójuk éppen Jacques Delors volt). A közintézmények, egy „kevésbé atomizált emberképből” kindulva, „oszthatatlan tulajdont kínálnak fel a közösség egészének”.⁸⁷ Hogy Victor Hugót idézzük: „Habár mindenki bírja, az egész a köz.”⁸⁸

A közszolgálati létesítmények tehát gazdagítják a társadalmasult tulajdont. A javak olyan típusát alkotják, amelyek nem sajátíthatók ki egyedileg, nem adhatók el a piacon, hanem a köz javát szolgálják. Kívül esnek az átöröklhető vagyon logikáján és az áru-magántulajdon uralmán. Ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a transzferált tulajdon, melyet a társadalombiztosítás éppen ekkoriban jelentősen kiterjeszt. Párhuzamosan bontakozik ki a biztonság-védelmet szavatoló tulajdon és a közösségi használatú tulajdon.

Nem könnyű eldönteni, minek nevezzük ezt a formációt. Richard Kuisel, jó érzékkel felfigyelve arra, hogy mindez egyfajta visszakozás a felszabadulás idején kibontakozó és megfogalmazódó szocialista víziókhoz képest, „neoliberalizmusról” beszél.⁸⁹ De akkor ezen a liberalizmusnak egy olyan formáját kell értenünk, amely gyakorlatilag ellentétes minden korábbi liberális politikával. Jacques Fournier és Nicole Questiaux „szociális kapitalizmusról” beszélnek, aláhúzván mind a gazdaság elvitathatatlanul kapitalista jellegét, mind azokat az erőfeszítéseket, amelyek ezt erőteljes szociális szabályozások kereteibe akarják fogni.⁹⁰ Beszélhetünk a keynes-izmus egyfajta francia, tervgazdaságos és centralizáló verziójáról is – ahogyan azt Pierre Rosanvallon teszi.⁹¹ De ha zárójelbe tesszük a francia sajátosságokat, az általunk e formációjára elég jól ráillik Claus Offe meghatározása: „Politikai és igazgatási intézmények multifunkcionális és heterogén együttese, amelynek célja, hogy a kapitalista gazdaság társadalmasításának struktúráit mű-

ködtesse.”⁹² A hangsúly, a gazdaság fékevesztett működésének ellensúlyozásán túl, a társadalmasítás folyamataira esik, amelyek átalakítják a gazdasági növekedés kibontakoztatásában egymással kapcsolatba lépő paramétereket. Az állam ebben a felfogásban is a bér munkás-társadalom fejlődési dinamikájának központi, meghatározó eleme.

3. Az állam szabályozó szerepe egy harmadik metszetben is érvényesül, jelesül a „szociális partnerek” közötti kapcsolatok terén. Az erre való törekvés egyidős a szociális állam első intervenciók szándékainak színre lépésével,⁹³ de a megvalósult eredmények sokáig igen korlátozottak, s még a 70-es évek elején is csak nehezen törnek maguknak utat. Arról lenne szó, hogy az állam kezdeményezésére s döntőbíráskodása mellett meg kellene próbálni szerződéses úton-módon kezelni a munkaadók és a foglalkoztatottak eltérő érdekeit. S mert a munkakapcsolatok története gyakorta nem egyéb annak a makacs ellenállásnak a történeténél, amely elutasítja, hogy a tárgyalásos rendezésben lássa a konfliktuskezelés megfelelő módját,⁹⁴ ezért két olyan intézkedésre kell felhívunk a figyelmet, amely jelentős hatással volt az alkalmazotti helyzet konszolidációjára.

– A SMIG (*salaire minimum interprofessionnel garanti* – garantált szakmaközi minimum-bér) 1950-ben lép életbe, s 1970-re alakul át a SMIC-ké (*salaire minimum interprofessionnel de croissance* – indexált szakmaközi minimumbér), amelynek indexelésekor egyaránt figyelembe veszik az árak emelkedését és a gazdasági növekedés mutatóit. A bér munkaviszony történetében ezek az intézkedések rendkívül jelentősnek bizonyultak, mivel meghatározzák, s egyben jogilag is szentesítik a bér munkás státus elérésének minimális feltételeit. A bér munkás nem egyszerűen „munkavégző”, aki munkája ellenértékéül valamilyen javadalmazásban részesül. A SMIG-gel a dolgozó bér munkás helyzetűvé avanszál, azaz beilleszkedik az egymással összehasonlítható pozíciók rendszerének kontinuumába, s láttuk, hogy e viszonyoknak ez képezi az alapstruktúráját. A dolgozóra kiterjed a különbségen alapuló integrációnak a logikája, mely a SMIC-es változatban már a termelékenység átfogó növekedésére is figyelemmel van. Nem is elsősorban létfenntartási minimumról van itt szó, mint inkább annak biztosításáról, hogy részt vesz a gazdasági és társadalmi fejlődésben s részesedik abból. A bér munkás *státusba* való tartozás első fokát láthatjuk mindebben, aminek következtében a bér megszűnik pusztán gazdasági ellenszolgáltatás lenni.

Azok esetében, akik a foglalkozási hierarchia aljára szorultak, a *havi béres* rendszer ugyancsak nagy horderejű eleme a bér munkás léthelyzet konszolidálásának. Mint korábban megjegyeztük, a munkások többségének státusát az alkalmazottakéval azonos szintre emeli; a bér megszűnik egy pontosan körülírt munkát ellentételezni, ettől kezdve az egyénnek járó, átfogó „juttatás”. De túl azon, hogy hozzájárult a munkásság integrálódásához, a havi béres rendszer – figyelembe véve létrejöttének módját – példászerűen világít rá arra is, hogy milyen szerepet játszott az állam a kontraktuális politikák kifejlesztésében. Amikor a kormány felveti az ötletet, nemcsak a munkaadók fogadják rendkívül hűvösen (félnek attól, hogy ők fizetik meg az árát), hanem a munkásszakszervezetek is gyanakodnak: olyan intézkedést vélnek benne,

mely már sokszor szolgálta a munkaadók stratégiáját, a munkásosztály megosztását.⁹⁵ Mindazonáltal az 1970 májusával kezdődő, minden ágazatban nagy nehezen meginduló tárgyalások nyomán megkötött egyezmények hamarosan általánosan elterjednek. Függetlenül az esetleges, a választásokra kacsintó hátsó gondolatoktól (Pompidou elnökválasztási kampányába is felvette a havibéres rendszer témáját), a végeredményt úgy kell felfognunk, hogy az államnak vitathatatlanul sikerült érvényesítenie azt az akaratát, hogy antagonisztikus csoportok között tető alá hozzon egy társadalmi kompromisszumot.⁹⁶

Mindezen intézkedésekhez, amelyek kihatnak a szakmastruktúrára és a munkajogra is, hozzá kell társítanunk még a gazdasági növekedés gyümölcseinek elosztására tett erőfeszítéseket. A miniszterelnöknek az V. Gazdasági Terv előkészítése kapcsán megfogalmazott direktívája 1965 januárjában azt kéri, hogy „derüljön fény arra, mik a reális lehetőségei (...) a jövedelmek, bérek, profitok, szociális szolgáltatások és egyéb individuális jövedelem-módok tömeges fejlesztésének, hogy mindenki számára kedvező lehetőségeket teremtsünk a gazdasági növekedés eredményeiből való részesedéshez, egyszersmind az egyenlőtlenségek csökkentéséhez”.⁹⁷ E keretekbe illeszkedik a jövedelempolitika kidolgozását célzó kísérlet is, mely az 1963-as nagy bányászsztrájk után veszi kezdetét. 1964 januárjában Pierre Massé azt javasolja, hogy az illetékes Bizottság minden egyes terv elkészítésekor köteles legyen

a volumenek hagyományos megtervezésével párhuzamosan előterjeszteni egy értékelési programot is. Ez utóbbiban szerepelniök kellene a jövedelmek széles tömegeire – úgymint a bérekre, szociális szolgáltatásokra, mezőgazdasági jövedelmekre – vonatkozó tervelőirányzatoknak, valamint, egyfelől a megtakarítások és beruházások, másfelől pedig a közbevételek és közkiadások egyensúlyát biztosító feltételeknek. (...) Az éves tervelőirányzatok alapján a kormány minden jövedelemfajtánál előírhatná a növekedési rátát.⁹⁸

A jövedelempolitikai elképzelések – legalábbis e formájukban – sosem valósulnak meg. A bérek 1950 és 1975 közötti alakulása jól mutatja, hogy az egyenlőtlenségek nagyjából változatlanok maradtak, sőt, egy hajszálnyit még mélyültek is. (1950-ben a felső szintű szakemberek és munkások közötti olló 3,3; 1975-re 3,7.⁹⁹) Beszélhetünk-e akkor a gazdasági növekedés gyümölcseinek elosztásáról? Igen, feltéve ha ezen nem az egyenlőtlenségek csökkentését értjük. A bérek növekedése összességében jól követte a gazdasági növekedést, melynek minden kategória haszonélvezője volt, anélkül azonban, hogy a jövedelmi különbségek csökkentek volna. Mindazonáltal még ha a gazdasági növekedés eredményei tették is lehetővé e fejlődést, mindez nem valami mechanikus módon érvényesült. A gazdasági fejlődés jogszabályi keretek által kijelölt úton haladt. Egyébként pedig, amikor a gazdaság dinamizmusa kezd kifulladásra, éppen ennek a szabályozórendszernek a konzisztenciája képes ideig-óráig fékezni a válság hatásait. Az 1974. október 14-én aláírt szakmaközi egyezmény a teljes munkanélküliségre a bruttó bér 90 százalékaának ellentételezését biztosítja az első évre, míg a részleges munkanélküliséget kompenzáló kárpótlást a munkahely nyújtja, az állami pénza-

lapoktól kapott támogatásra támaszkodva.¹⁰⁰ Az állami kötelezettségvállalást is magukban foglaló paritásos eljárások nyújtotta biztosítékokat nézve még akkor is lehetett hinni abban, hogy a munkához való kvázijog nem fog csorbulni, amikor a helyzet már elkezdett romlani.

Igenis létezett tehát egy erőteljes „összeműködés” a gazdasági növekedés (és járulékos következménye, a majdnem-teljes foglalkoztatottság), a munkajog kiszélesedése és a szociális védelem között. A bér munkás-társadalom látszólag emelkedő pályát futott be, egyszerre biztosította a kollektív gazdagodást és tette lehetővé a lehetőségek és biztosítékok jobb elosztását. (Nem akarván mértéktelenül megterhelni ezt az elemzést, s megőrizni kívánván az érvelés célratoró irányát, pusztán a közvetlenül a munkához kötődő védelmek tárgyalására szorítkoztam. De a gazdasági növekedés és állami szabályozás között megteremtett kapcsolatok szerepet játszottak az oktatásügy, az egészségügy, a környezetvédelem, a városfejlesztés, a családpolitika fejlődésében is...) Összegezve: minden jel arra mutatott, hogy a bér munkás-társadalom vívmányai kompenzálni fogják azt az *integrációs deficitet*, mely az ipari társadalom kezdeteit jellemezte. Növekedett a fogyasztás mértéke, javultak a tulajdonhoz, a tisztas lakáshoz, a kulturális és szabadidős tevékenységekhez való hozzáférés esélyei. Lépéseket tettek a nagyobb esélyegyenlőség, a munkajog konszolidálása, a szociális védelmek kiterjesztése, a szegénység bugyrainak felszámolása irányába. A szociális kérdés problémája szertefoszlani látszott a korlátokat nem ismerő fejlődés ígézetében.

Ez a pályafutó mára megtört. Ki állítaná ma jó szívvvel azt, hogy egy befogadóbb, nyitottabb társadalom felé tartunk, amely az egyenlőtlenségek csökkentésén, a védelmek fokozásán munkálkodik? Maga a fejlődés eszméje is darabokra tört.

Fordította: Léderer Pál

Jegyzetek

1. A kifejezést Luc Boltanskitól kölcsönözöm (lásd *Les Cadres, la formation d'un groupe social*, Paris, Éditions de Minuit, 1982, 152. old.), aki e fizikai fogalmat használja egy társadalmi csoportnak a foglalkozási-szakmai mező újraszervezésében, átalakításában betöltött, dominánsan meghatározó szerepének jellemzésére. Azt mondhatnánk, a bér munkaviszony szerkezetének kialakításában az ipari munkásság ezt a szerepet addig játszotta el, míg csak egy középosztálybeli alkalmazotti réteg ki nem szorította.

2. F. Simiand: *Le Salaire, l'évolution sociale et la monnaie*, Paris, 1912, I. köt., 151. old.

3. Uo., 173. old.

4. Uo., 171. old.

5. Uo., 171. old.

6. Általában 1973-tól szokás datálni azt a „válságot”, mely a bér munkaviszony létfeltételeiben bekövetkező romlás kezdetét jelenti. De, túl azon, hogy némi időbe telik, mire e folyamatok hatása érzékelhetővé válik (a munkanélküliségi ráta csak 1976-ban ugrik meg jelentősen), 1975 azért is kényelmes határpont, mert egy sor statisztikai felmérésben fordulópontnak tűnik. Megemlíthetjük, továbbá, hogy a munkanépesség létszáma 1975-ben éri el a maximumát, ettől kezdve fokozatosan csökken.

7. Itt (valamint, hacsak ellenkező értelmű utalást nem teszünk, akkor a következő oldalakon is) a legfontosabb forrásul az alábbi művek szolgálnak: L. Thévenot: „Les catégories sociales

en 1975. L'extension du salariat", *Économie et statistiques*, n 91, 1977 július-augusztus; C. Baudelot – A. Lebaupin: „Les salaires de 1950 à 1975”, *Économie et statistiques*, n 113, 1979. július-augusztus; F. Sellier: *Les Salariés en France*, Paris, PUF, 1979; M. Verret: *Le Travail ouvrier*, Paris, A. Colin, 1988; F. Sellier: „Les salariés, croissance et diversité” valamint M. Verret „Classe ouvrière, conscience ouvrière”, in J.-D. Reynaud – Y. Graffmeyer: *Français, qui êtes-vous?*, Paris, La Documentation française, 1981. Egységes források híján az 1930-as évekre vonatkozó viszonyító adatokat az 1931 és 1936 közötti különböző évekből hozzuk, de az e mögött feltételezhető adatszerű ingadozás az érvelés menete szempontjából elhanyagolható.

8. Az ipari bér munkásság növekedése két fő forrásból táplálkozik: az önálló, szabadfoglalkozásúak számának csökkenéséből, illetve a falusi elvándorlásból. Ez utóbbit illetően F. Sellier rámutat (*Les Salariés en France*, i. m., 10. old. skk.), hogy a parasztság igen erős ellenállást tanúsított a város és az ipar gyakorolta vonzerővel szemben (1946-ban a mezőgazdasági aktív népesség száma gyakorlatilag ugyanannyi, mint 1866-ban). Ebből következően a mezőgazdasági munkások előbb hagyják el a falut, mint az önálló birtokkal rendelkező parasztok, a fiatalok előbb, mint az idősebbek, s az előbbieik között a bér munkások gyerekei előbb, mint a birtokosok gyerekei. A mezőgazdasági bér munkások és gyermekeik hosszú időn át viszonylagos társadalmi emelkedésként élhették meg a munkásosztályba való beáramlásukat. Amikor ez az utánpótlási forrás elapad, a munkássors jelenti a legalacsonyabb létehelyzetet. Ebben a pozícióban azokat találjuk, akik képtelenek ebből „felemelkedni”, illetve azokat, akiket a lefelé irányuló mobilitás ide vet.

9. J. Lecordier abbé: *Les Classes moyennes en marche*, Paris, 1950, 382. old. Idézi L. Boltanski: *Les Cadres*, i. m., 101. old., aki rámutat, mennyire „megkészt” ez az 1950-es szöveg, hangvételében mennyire az 1930-as éveknek azt az irodalmát idézi, mely azon szorgoskodott, hogy igazolást találjon a „középosztály” létezésére. (Vö. például A. Desquérat: *Classes moyennes françaises, crise, programme, organisation*, Paris, 1939.)

10. Idézi L. Boltanski: *Les Cadres*, i. m., 107. old.

11. Uo., 106. old.

12. Uo., 239. old. skk.

13. Az első, második és harmadik szektor (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) közötti különbségtévést C. Clark vezette be (*The Conditions of Economic Progress*, London, Macmillan, 1940), Franciaországban pedig Jean Fourastié munkássága szerzett neki népszerűséget. A gazdasági és társadalmi fejlődés a harmadik szektor fejlődésében tükröződik. De túl a kereskedelmi és igazgatási „harmadik szektoron”, kimutatható egy mind nagyobb jelentőségre szert tevő „ipari harmadik szektor” is. Az ipari szféra azon foglalkozási kategóriáiról van szó, amelyek nem végeznek közvetlen termelő tevékenységet (pl. gépfőnök, könyvelők stb.).

14. M. Collinet: *L'ouvrier français, essai sur la condition ouvrière*, Paris, Éditions ouvrières, 1951, 2. rész, IV. fejezet.

15. Pontosabban fogalmazva: a probléma az Egyesült Államokban már a 60-as évektől jelen van, Franciaországban pedig a 70-es évektől kezdenek felfigyelni rá. Lásd M.J. Piore: „On the Job Training in the Dual Labor Market”, in A.R. Weber (szerk.): *Public and Private Manpower Policies*, Madison, 1969, valamint M.J. Piore: „Dualism in the Labour Market”, *Revue économique*, n 1, 1978.

16. Teljességgel egyetértek E.P. Thompson központi jelentőségű tézisével, mely szerint egy társadalmi osztály nem egyszerűen „adottság” vagy empirikus adatok együttese, hanem konfliktusokban kikovácsolódó közösségi dinamikában „ölt formát”. (Lásd E.P. Thompson: *La Formation de la classe ouvrière anglaise*, i. m.)

17. A.-F. Moliné – S. Volkoff: „Les conditions de travail des ouvriers et des ouvrières”, *Économie et statistiques*, n 118, 1980. január. Ez a változás szorosan kötődik a fizikai munka hagyományos formáinak leáldozásához. Így például 1930-ban 500 ezer bányász volt, 1975-ben már csak 100 ezer; ugyanezen időszak alatt a textilmunkásnők száma 1,5 millióról 200 ezerre csökkent (lásd F. Sellier: „Les salariés: croissance et diversité”, i. hely, 48. old.).

18. Lásd P. Lantz: „Travail: concept ou notion multidimensionnelle”, *Futur antérieur*, n 10, 1992/2.

19. M. Halbwachs: *La Classe ouvrière et les niveaux de vie*, i. m., 118. illetve XVII. old.

20. H. Arendt a *Condition de l'homme moderne*-ben (i. m., III. fejezet) kritikával illeti a munkavégzésnek és a munkatárgynak azt az összemérését, amely a modern korban nemcsak Marxnál, hanem Locke-nál és Adam Smith-nél is jellemzi a munkáról való reflexiót. Ehhez azonban hozzátehetnénk, hogy Hannah Arendt ezt a kritikát csak a 20. század közepén – vagyis a munkáról az ipari forradalom kezdeteivel egy időben alkotott koncepciók két évszázadon keresztül tartó fejlődése után – fogalmazhatja meg.

21. *Arguments*, „Qu'est-ce que la classe ouvrière française?”, különszám, 1959. január-március, 33. old. A vita új életre kel, amikor felbukkan az „új munkásosztály” témája. Lásd a *Revue française des sciences politiques* különszámát, vol. XXII, n 3, 1972. június, s ezen belül is különösen J.-D. Reynaud tanulmányát („La nouvelle classe ouvrière, la technologie et l'histoire”).

22. Lásd Serge Mallet: *La Nouvelle Classe ouvrière*, Paris, Le Seuil, 1966.

23. G. Dupeux: *La Société française*, Paris, A. Colin, 1964. Az e tárgykörben született, s a bőségi társadalom, illetve a középosztályok apoteózisához sok szálon szorosan kapcsolódó irodalommal folyót lehet rekeszteni. Legszívnvalasabb hangszerezésben történő előadására Jean Fourastié munkássága (speciálisabban a *Les Trente Glorieuse*, Paris, Fayard, 1979) a példa.

24. Egy, az 1970-es évekből származó tanulmány 5%-ra becsüli az iparban foglalkoztatott munkásságnak azt a hányadát, amely megfelel az itt felrajzolt profilnak. (Lásd P. d'Hugues – G. Petit – F. Rerat: „Les emplois industriels. Nature. Formation. Recrutement.”, *Cahiers du Centre d'études de l'emploi*, n 4, 1973.)

25. Lásd S. Weil „Remarques sur les enseignements à tirer des conflits du Nord” címmel a CGT-nek címzett jelentését. In *La Condition ouvrière*, Paris, Gallimard, 1951.

26. Ez az értelmezés nem hamisítja meg Serge Mallet gondolatmenetét, aki maga is úgy értékelte elkötelezettségét, hogy az „nem a tudósé, aki objektív módon veszi sorra a megválaszolandó kérdéseket, hanem a munkásmozgalom, szűkebben a szakszervezeti mozgalom elkötelezett aktivistájáé” (*La Nouvelle Classe ouvrière*, i. m., 15. old.). Amihez csak annyit tehetünk hozzá, hogy Mallet jövődölései a termelési folyamatba bekapcsolódó új szereplők mozgástendenciáiról igencsak nem akarództak bekövetkezni.

27. Így például Dupeux már a munkások „depolitizálódásáról” beszél, a „forradalmi mitológia bealkonyultáról” s a „politikában való részvétel hanyatlásáról” (*La Société française...*, i. m., 252. old.).

28. A Ligneux – J. Lignon: *L'Ouvrier d'aujourd'hui*, Paris, Gonthier, 1960; J.-M. Rainville: *Condition ouvrière et intégration sociale*, Paris, Éditions ouvrières, 1967; G. Adam – F. Bon – J. Capdevielle – R. Moureau: *L'Ouvrier français en 1970*, Paris, A. Colin, 1970. J.H. Goldthorpe, D. Lockwood, F. Bechofer és J. Platt nagy, összefoglaló művének, a *The Affluent Worker*-nek (Cambridge University Press, 1968–1969, három kötet) nincs francia megfelelője. Idézzük fel – ha valakit bizonytalanságban hagy, mint is jelent a cím: a jóléti munkás – művük egyik legfontosabb megállapítását: „A középosztályokba való betagolódás mint folyamat ma nem létezik, s munkásaink többsége nem is vágyik erre... Mint láttuk, a bérek emelkedése, a munkafeltételek javulása, a hatékonyabb és liberálisabb foglalkoztatás-politika stb., lényegében nem változtattak az ipari munkásságnak a mai társadalomban jutó osztályhelyezten.” (*L'Ouvrier de l'abondance* (rövidített francia kiadás), Paris, Le Seuil, 1972, 210. old.)

29. Az egyik legfontosabb változás minden bizonnyal a bevándorlók és a nők mind tömegesebb részvétele a legnehezebb és leginkább értéktelennek számító munkákban. De az új ipari munkaszervezeti formák kifejlődése nem számolta fel sem a kényszereket, sem bizonyos munkák elviselhetetlenségét – különösen a futószalag mellett. Elég összevetni két olyan beszámoltót, melyeket 40 év választ el egymástól, s szerzőik közös jellegzetessége az, hogy mindketten dolgoztak üzemben, bár egyikük sem volt munkás. (S. Weil: *La Condition ouvrière*, i. m., illetve R. Linhart: *L'Établi*, Paris, Éditions de Minuit, 1977.)

30. A. Ligneux – J. Lignon: *L'Ouvrier d'aujourd'hui*, i. m., 26. old. A kifejezés egy olyan interjúrészletből származik (s a többi interjú hangvétele is hasonló), amelyben a munkások átveszik a társadalmi státusukról nekik sugallt képet. A munkás „balek”, „szerencsétlen faszi” stb.

31. J.-M. Rainville: *Condition ouvrière et intégration sociale*, i. m., 15. old.

32. J. Fourastié: *Les Trente Glorieuses*, i. m, 247. old.

33. Aki kíváncsi, hova vezethet a növekedési görbék ájult tisztelete, az olvassa el – s vérmérséklet szerint derüljön vagy bosszankodjék – Jean Fourastiétól a *La Civilisation de 1995* című munkát (Paris, PUF, 1970).

34. 1936-ban például, a mozgalom dinamizmusa ellenére a sztrájkokhoz csak a munkások kisebb része csatlakozik: a 7 millió ipari bér munkásból kevesebb, mint kétmillió. 1848 júniusi forradalma s a Kommün egyaránt elszigetelt párizsi esemény maradt. Sőt! A közömbösek, és a „sárgák”, a sztrájk törők ugyanúgy munkások voltak, mint a szakszervezeti aktivisták; 1848-ban a Nemzeti Gárda legaktívabb s legütőképesebb osztagaiban, azokban, amelyek a Faubourg Saint-Antoine negyedet térdre kényszerítették, fiatal munkások harcoltak. És mégis, ezzel együtt is, 1848, a párizsi Kommün, 1936 egy egész osztály emlékezetében él tovább.

35. M. Perrot: *Jeunesse de la grève*, Paris, Le Seuil, 1984.

36. Annak a kérdésnek, hogy egy utópiának mikor szakad vége, nincs értelme, hiszen az utópia a történelmen kívül létezik (az indiánok számára, például, Zapata nem halt meg). Az igazi – s elég nehezen megválaszolható – kérdés az, hogy mikor szűnik meg kapcsolatban maradni a történelemmel, mikor veszti el azt a képességét, hogy hatást gyakoroljon rá, ha még oly részlegest is. A francia forradalomra való hivatkozás például sokáig az abszolútum glóriájával fonta körül még a legprózaibban reformista vállalkozásokat is. Vajon mikor lett ennek vége?

27. Lásd például J.-P. de Gaudemar: *Mobilité du travail et accumulation du capital*, Paris, Maspéro, 1976, amely jól kifejezésre juttatja a 70-es évek elejének valamennyi „balos” irányzata között meglévő konszenzust. Ahhoz hasonló elmozdulásról van szó, mint amely tíz évvel korábban az „új munkásosztály” kapcsán volt megfigyelhető, s amelyet úgy értelmezhetünk, mint újabb állomást abban a folyamatban, amelynek során a „klasszikus” munkásosztály elveszíti a maga forradalmi szerepkörét, még azon ideológusok szemében is, akik a 19. századi forradalmi próféciaik örököseinek és letéteményeseinek hiszik magukat. A valóságban a bevándorolt munkások a 70-es évek eleje legkeményebb társadalmi küzdelmeinek voltak egyszerre szereplői is, érintettjei is. A „hazai” munkásosztály oldaláról a Lip Művek konfliktusa volt az utolsó, amely még mozgósítani volt képes a munkásmozgalom alternatív potenciálját. (Lásd P. Lantz: „Lip et l'utopie”, *Politique d'aujourd'hui*, 11-12, 1980. november-december.) De a Lip Művek körüli konfliktust úgy is értelmezhetjük, mint a gazdasági fejlődés második világháborút követő periódusának egyik utolsó nagy összecsapását. Amint azt a személyzet Közgyűlése 1973. október 13-án ünnepélyesen kinyilvánítja: „Nem fogunk elfogadni semmilyen elbocsátást, átszólást, leépítést” (i. hely, 101. old.). Manapság ilyen kijelentések elképzelhetetlennek tűnnek.

38. Mint tudjuk, Jacques Chaban-Delmas ezt a nevet adta a maga politikai programjának, amely egy erőteljes gazdasági növekedést felmutató időszaknak egyszersmind annak a – nem sokkal később már visszafogott – szándéknak a terméke volt, amely 1968 után mozgásba akarta hozni a bemerevedett társadalmat.

39. „Ha kizárnánk a középosztályokból a bérből élő »kádereket« és az alkalmazottak egy jelentős részét, ezzel ezt az osztályt karikatúrává silányítanánk.” (P. Bleton: *Les Hommes des temps qui viennent*, Paris, Éditions ouvrières, 1956, 230. old.)

40. Lásd J. Donzelot: „D'une modernisation à l'autre”, *Esprit*, 1986. augusztus-szeptember, valamint M. Winock: *La République se meurt*, Paris, Florio, 1985. Nem tudom megállni, hogy ne idézzem azt az ízes leírást, melyet az utóbbi szerző ad a társadalom prekapitalista szervezetének védelmezőiről. „A másik táborban azok szava zengett messze, akik a falusi élet szépségét fújták, a kiskereskedők, a helybéli kocsmárosok (és közönségük), akik a Ricard ánizslikőr gazdasági sikereinek bázisát jelentették, a 19. századi radikális, protekcionista, zászlaját magasba emelő Franciaország, s ennek képviselőiben a közjegyzők, ügyvédek, végrehajtók, hagyományörző plébánosok, baszk-sapkás vidéki tekebajnokok, a „harapós kutya” figyelmeztetéssel riogató, üvegcsereppel ékes falakkal elkerített családi házak tulajdonosai, a Guillaume-Budé Szövetség aktív tagjai, a kisüstit áruló zügőfőzők, a gyarmatokról hazatelepedett bürokrata, a valahai bordélytulajdonosok – s mindezekhez még Pétain marsall holtig-hű hívei” (idézi J. Donzelot, uo.). A magam részéről csak annyit teszek hozzá ehhez, hogy ebben a „táborban” nem leljük nyomát (vagy alig) a bér munkából élőknek.

41. A nők részaránya igen alacsony a bérből élők legmagasabb kereseti osztályaiban. A mérnököknek 1962-ben 3,8%-a, 1975-ben 4%-a nő; a felső szintű igazgatási szakembereknek 1962-ben 12, 1975-ben 17,3%-a nő. (L. Boltanski: *Les Cadres*, i. m.)

42. Uo., 179. old.

43. Bizonyos szabad foglalkozások úgyszintén besorolhatók ebbe a csoportba, azonban létszámukban csak töredékét teszik ki a bérből élők megfelelő csoportjainak. 1975-ben az 1,270 millió felső szintű, és 2,764 millió középsztintű káder mellett a statisztika 172 ezer szabadfoglalkozásút tartott nyilván. (Lásd L. Thévenot: „Les catégories sociales en 1975”, i. hely.)

44. H. Mendras: *La Seconde Révolution française*, Paris, Gallimard, 1988.

45. Egy 1977-es felmérés „az egyes háztartások átlagos vagyonáról társadalmi-foglalkozási kategóriánként” (in J.-D. Reynaud – Y. Graffmeyer: *Français, qui êtes-vous?*, i. m., 136. old. 5. grafikon) eredményei azt mutatják, hogy a „felső szintű szakemberek” és a „középkáderek” – e két csoport teszi ki, lényegében, a bérből élők új rétegeit – négyszer kisebb örökölt vagyonnal rendelkeznek, mint az „iparosok és kereskedők” és a „szabadfoglalkozásúak”; lényegesen kevesebbel, mint a „mezőgazdaságiak”; s még a „kisiparos, kiskereskedő” kategóriába soroltaknál is kétszer kevesebbel. Egy másik felmérés (uo., 133. old. 3. grafikon) azt mutatja, hogy óriási egyenlőtlenségek vannak a vagyon eloszlásában: a felső decilisbe tartozó családok birtokolják az összvagyon 54%-át, a legalsó decilisbe tartozó családoknál mindössze 0,3% található. Ezzel szemben, a jövedelemgörbét a vagyonnal egybevetve azt látjuk, hogy igen jelentős nagyságú jövedelmek társulhatnak igen csekély vagyonnal is.

46. 1954 és 1975 között a harmadik szektorba tartozó munkahelyek száma 38%-ról 51-re emelkedett. Lásd M. Maruani – E. Reynaud: *Sociologie de l'emploi*, Paris, La Découverte, 1993, 49. old.

47. 1977-ben a francia összvagyon 37,8%-át tette ki a lakás-birtok (lásd J.-D. Reynaud – Y. Graffmeyer: *Français, qui êtes-vous?*, i. m., 133. old. 3. grafikon). Jól tudjuk, hogy a tulajdonhoz jutást támogató kölcsön- és hitellehetőségek elég erőteljesen függenek a kölcsönt igénylők szakmai profiljától s attól a képességüktől, hogy tőkésítsék a jövőt, amennyiben a stabilitásra és a bérek tartós növekedésére tábláznak; ez biztosít lehetőséget még a munkások számára is, hogy tulajdont szerezzenek maguknak: 1973-ban 38%-uk lakása saját tulajdon volt. (Lásd M. Verret – J. Creusen: *L'Espace ouvrier*, Paris, A. Colin, 1979, 114. old.)

48. „Így a hagyományos polgári réteg, mely a dolgok birtoklásán épül fel, átadja helyét egy tőkével nem rendelkező új-polgárságnak, melynek alapjait a harmadik szektor térnyerése táplálja. Röviden: az örökölt tulajdon mind inkább átadja helyét a kiérdemelt tulajdonnak (abban a mértékben, ahogyan a diploma szavatolja a kiérdemlést). De az ilyen tulajdon teljesen személyessé válik.” (A. Piettre: „La propriété héritée ou méritée”, *Le Monde*, 1978. január. Idézi P. Bourdieu: *La Noblesse d'État*, i. m., 479. old.)

49. P. Bourdieu: *La Noblesse d'État*, i. m., 480. old.

50. Uo., 478. old. Lásd még J. Marchal – J. Lecaillon munkáját (*La Répartition du revenu national*, Paris, Éditions Genin, I. köt., 1. rész), akik kimutatják, hogy azok a különböző természetbeni juttatások, jutalmak és járandóságok, melyekben a legmagasabb szintek felső szintű szakemberei részesülnek, olyan fajta nem-bérjellegű juttatások, amelyek voltaképpen a vállalati profitból való részesedésnek tekinthetők.

51. Lásd Pierre Bourdieu elemzéseit (*La Distinction, critique du jugement social*, Paris, Éditions de Minuit, 1979).

52. G. Simmel: *Sociologie et épistémologie*, francia ford., Paris, PUF, 1981, 200. old.

53. Lásd *Données sociales 1993*, Paris, INSEE, 1993, 459. old. Mindenesetre érdemes megjegyeznünk, hogy az önállóak száma ismét növekedni kezd, éppen a bér munkás-társadalom válságának egyik következményeként. (Lásd ehhez a következő fejezetet.)

54. Lásd H. Mendras: *La Fin des paysans, suivi d'une réflexion sur la fin des paysans vingt ans après*, Le Paradou, Actes-Sud, 1984. A nyolcvanas évek elején már 1 milliót sem tesz ki az őstermelő parasztok száma – lásd *Données sociales 1993*, i. m. Vagyis, Colin Clark minősítésével élve, az „első” szektor összeomlásáról is szó van.

55. M. Aglietta – A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale*, Paris, Calmann-Lévy, 1984, 69. old.

56. A vonatkozó 1950-es béreket 100-nak véve, a tisztviselők átlagos bére 1960-ban 288,6, a munkásoké 304,8. (Lásd J. Bunel: *La Mensualisation, une réforme tranquille?*, Paris, Éditions ouvrières, 1973, 36. old.)

57. A havibéresítés elvének keresztülvitele a munkaadói és munkavállalói szakszervezetek között 1970. április 20-án aláírt paritásos megállapodáshoz vezet. Az intézkedés a munkásokra is kiterjeszti azokat a kedvezményeket, amelyek a havi bérezésű alkalmazottakra a fizetett szabadság, a táppénz, a nyugdíjkorhatár s más egyebek tekintetében vonatkoznak. Ennél is mélyebb jelentősége van annak, hogy a munkás bére ezzel megszűnik egy pontosan körülírt munkafeladat közvetlen javadalmazása lenni, innentől a globális időráfordítás ellentételezését látják benne. 1969-ben a munkások 10,6%-a kapott havi fizetést. 1971-ben már 53%-uk, 1977-ben pedig már 82,5%-uk. (Lásd F. Sellier: *Les Salariés en France*, i. m., 110. old.)

58. A. Sauvy: „Développement économique et répartition professionnelle de la population”, *Revue d'économie politique*, 1956, 372. old.

59. Az érdeklődő egy sor olyan táblázatot találhat J.-D. Reynaud – Y. Graffmeyer *Français, qui êtes-vous*-jában (i. m.), amelyek világosan tükrözik a különböző társadalmi csoportok között mutatkozó különbségeket jövedelemben, vagyonban, iskolai végzettségben, a kulturális javakhoz és szabadidős tevékenységekhez való hozzáférés, illetve a társadalmi mobilitás esélyeiben. A munkásrétegek – melyeket az alkalmazotti csoportok mindenütt egy kissé megelőznek – rendre a legrosszabb pozíciókat foglalják el (ha leszámítjuk a földművesek és az inaktívak egyes csoportjait, a mindinkább kihalófélben lévő mezőgazdasági munkásokat és a „negyedik világ” népességeit, melyekre majd még visszatérünk).

60. Lásd J. Baudrillard: *La Société de consommation*, Paris, Denoël, 1970.

61. M. Aglietta – A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale*, i. m., 98. old.

62. Lásd J. Bunel: *La Mensualisation, une réforme tranquille?*, i. m., 192–193. old.

63. Lásd a korszak vitáit a munkásosztály „relatív” avagy „abszolút elnyomorodásáról”. Általánosabban szólva: amikor a munkásosztály fragmentálódásának e témája felszínre bukkan, a szinte teljes foglalkoztatás miatt sokkal inkább az egyenlőtlenségi viszonyok terminusaiban fogalmazódik meg, mintsem a növekvő létbizonytalanságában.

64. Wresinski abbé előszava J. Labbens: *La Condition prolétarienne* című könyvéhez (Paris, Sciences et service, 1965, 9. old.). A könyv alcíme, „A múlt öröksége”, igen jellemző arra a felfogásra, mely a szegénységet „idegen testnek” tekinti a bér munkás társadalomban. Lásd még J. Labbens: *Sociologie de la pauvreté*, Paris, Gallimard, 1978. A „szegények”, e szerző szerint, „a társadalmi hierarchia legalsó lépcsőfokán helyezkednek el, jobban mondva e grádics mellett, mert még arra is képtelenek, hogy a legalsó fokra ráleljenek. Nem érzik úgy, hogy a munkásosztályhoz tartoznának, s a munkásosztály sem érzi úgy, hogy köze lenne hozzájuk.” (138. old.) Az az elfoglalt vélemény, hogy a „negyedik világ” problematikáját a munkásosztálytól teljesen idegen és független problémaként szemlélik egyike az ATD-Quart Monde ideológiája központi, és erősen vitatható, elemeinek.

65. M. Aglietta – A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale*, i. m., 98. old.

66. M. Maruani – E. Reynaud: *Sociologie de l'emploi*, i. m., 113. old.

67. Lásd például E. Mossé: *La Crise... et après*, Paris, Le Seuil, 1989; Y. Barou – B. Kaiser: *Les Grandes Économies*, Paris, Le Seuil, 1984. A CERC szerint a bérek vásárlóértéke 1950 és 1973 között 2,7-szeresre nőtt (CERC, n 58, 1981, 2. negyed).

68. M. Aglietta – A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale*, i. m., 80. old.

69. 1945. október 4-i 45-2258. számú rendelet. *Journal officiel*, 1945. október 6. 6280. old.

70. Jegyezzük meg, azonban, hogy a Népfront tevékenysége, bármily jelentős volt is a munkajog és a kollektív szerződés terén, a szó szűk értelmében vett szociális védelem területén – talán mert erre már nem jutott ideje – semmiféle intézkedést nem tett.

71. 1946. május 22-i Törvény a társadalombiztosítás kiterjesztéséről, 1. cikkely.

72. A felszabadulás légköréhez – ide értve az Ellenállás Nemzeti Tanácsa már 1944-től megfogalmazott irányelveit, a háború szenvedéseitől sújtott és sebek szaggatta francia társadalomban kifejezésre jutó nemzeti szolidaritásnak tulajdonított fontosságot, egy olyan baloldali politikai túlsúlyát, melyet a kommunista párt számbeli fölénye jellemezett, a jobboldal s általában a javarészt hitelét veszített francia tőke és a munkaadók kényszerű hátródását

s efféléket – lásd H. Galant: *Histoire politique de la Sécurité sociale*, Paris, A. Colin, 1955. A Beveridge-terv (*Social Insurance and Allied Services*, London, 1942) jelentőségét s franciaországi hatását illetően lásd A. Linossier: *Crise des systèmes assurantiels aux États-Unis, en Grande-Bretagne et en France*, szociológiai doktorátus tézisei, Paris VIII, 1994.

73. A szándék az volt, hogy „a kedvezőbb helyzetű egyének jövedelmeiből vonják el a hátrányos helyzetű dolgozók és családjaik megélhetési forrásainak kiegészítéséhez szükséges összegeket”. (A. Parodi: „Exposé des motifs accompagnant la demande d'avis n504 sur le projet d'organisation de la Sécurité sociale”, *Bulletin de liaison n 14 du Comité d'histoire de la Sécurité sociale*.)

74. A Társadalombiztosítás végül is 120 alrendszerből és 12.000 „kiegészítő” alrendszerből fog állni. Lásd N. Murard: *La Protection sociale*, i. m., 90. old. skk. Az általános rendszer elszabotálásához vezető viszontagságokról lásd H. Galant: *Histoire politique de la Sécurité sociale*, i. m. A parlamenti csatározások színpaljai mögött a különböző szakmai csoportok képviselői és a „függetlenek” intenzív lobbizásba kezdtek. Az orvosokon kívül, akik igyekeztek megfúrni a program egészségügyi vonatkozásait, a *Confédération générale des cadres* szerepe (ebben csupa olyan csoport tömörült, amely élénken ellenzett mindent, ami státusukat a munkásokéval mosta volna egybe) is meghatározó volt. Lásd L. Boltanski: *Les Cadres*, i. m., 147. old. skk.

75. Lásd G. Perrin: „Pour une théorie de la Sécurité sociale dans les sociétés industrielles”, *Revue française de sociologie*, VII, 1967. A különbségtevésre való törekvés a munkásosztályon belül is megfigyelhető: azok a foglalkozási kategóriák, amelyek már korábban kivívták a maguk biztosítási rendszereit (bányászok, vasutasok, tengerészek), mindent megtettek, hogy megőrizzék „kivívott előnyeiket”. A társadalombiztosítás általánossá tételére tett kísérletet megelőző rendszerek súlyát, jelentőségét illetően lásd F. Netter: „Les retraites en France avant le XXe siècle”, *Droit social*, n 6, 1963. június.

76. Főleg és elsősorban a munkanélküliség elleni védelem hiányát. Másrészt, viszont, a védelmek teljes számbavételére törekvő elemzésnek ki kellene emelnie a családi pótlékok jelentőségét – amelyben a francia natalista politika szemléletének súlya tükröződik.

77. 1975-ben a francia népesség 75%-ának van társadalombiztosítása, 1984-ben 99,2%-ának. (Lásd C. Dufour: *La Protection sociale*, Paris, La Documentation française, 1984, 49. old.)

78. A szociális védelemre szánt összegek a nemzeti jövedelem 10%-ára rúgnak 1938-ban, 15,9%-ra 1960-ban, 24%-ra 1970-ben, 27,3%-ra 1980-ban (lásd J. Dumont: *La Sécurité sociale toujours en chantier*, Paris, Éditions ouvrières, 1981, 42. old.). Az egyes háztartások szabad rendelkezésű jövedelmének százalékában a szociális juttatások az 1913-as 1,1%-ról 1938-ban 5%-ra, 1950-ben 16,6%-ra, 1975-ben 28%-ra, 1980-ban pedig 32,4%-ra emelkedtek (R. Delorme – C. André: *L'État et l'économie*, i. m., 415. old.).

79. H. Hatzfeld: „La difficile mutation de la sécurité-propriété à la sécurité-droit”, i. hely, 57. old.

80. J.-J. Dupeyroux: *Droit de la Sécurité sociale*, Paris, Dalloz, 1980, 102. old. Hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy az állam ezt a szerepet anélkül tölti be, hogy közvetlenül beavatkoznék a rendszer működtetésébe, amely – mint tudjuk – paritásos elv alapján működik. Ez azt mutatja, hogy a szociális állam működésének nem feltétlen velejárója egy nehézkes állami bürokrácia kifejlődése. Még Franciaországban sem. Talán nem haszontalan arra utalnunk, hogy a francia társadalombiztosítási rendszer összehasonlíthatatlanul rugalmasabb, változatosabb és kevésbé centralizált szabályoknak engedelmeskedik, mint, mondjuk, az angol. (Lásd D.E. Ashford: *British Dogmatism and French Pragmatism*, London, George Allen and Unwin, 1982.)

81. Nem mintha a „liberális” állam megtiltotta volna magának olyan politikák követését, amelyek nyíltan szembefordultak a gazdaság spontán folyamataival – gondoljunk a Guizot vagy Thiers által gyakorolt tudatos protekciónizmusra, a mezőgazdaságnak az ipar kárára történő kedvezményezésére, vagy akár, az első világháború idején, a termelés fő erőinek a nemzetvédelem szolgálatába állítására. (Lásd P. Rosanvallon: *L'État en France de 1789 à nos jours*, i. m.) De – leszámítva a háborús időszakot, melynek intézkedéseit a békekötés után rögtön visszavonták – elváratik, hogy az állam ne avatkozzék be az ipar irányításába,

és hagyja rá az ipari vállalkozókra, hogy vállalataik célkitűzéseit meghatározva, azokat a saját érdekeiknek leginkább megfelelő módon irányítsák. A két világháború között a tervgazdálkodás és az államosítás első koncepciói a reformista szocializmuson, illetőleg az erős, izmos állam életrekelése mellett elkötelezettek körén belül vetődnek fel. A CGT kidolgoz ugyan egy alapvető államosítási programot, ez azonban holt betű marad. Az államosításért egyébként sem lelkesedő Léon Blum Népfrent-kormányának egyetlen, a gazdaságirányítás felé mutató kezdeményezése egy Gabonahivatal létrehozása, melynek célja, hogy valamelyes minimum-jövedelmet biztosítson a parasztok számára (ami megint jól jelzi, hogy a mezőgazdaság érdekeit előnyben részesítették az iparéival szemben). (Lásd R. Kuisel: *Le Capitalisme et l'État en France*, i. m.; valamint: A. Bergourieux: „Le néosocialisme. Marcel Déat: réformisme traditionnel ou esprit des années trente?”, *Revue historique*, n 528, 1978. október-december; Jacques Amoyal: „Les origines socialistes et syndicalistes de la planification en France”, *Le Mouvement social*, n 87, 1974. április-június. Az állami beruházások mennyiségi növekedéséhez lásd R. Delorme – C. André: *L'État et l'économie*, i. m.)

82. R. Kuisel: *Le Capitalisme et l'État en France*, i. m., 437. old.

83. Uo., 417. old.

84. Lásd J. Donzelot: *L'Invention du social*, i. m., 170. old. skk.

85. C. Offe: *Contradictions of the Welfare State*, London, Hutchinson, 1986, 182–183. old., valamint A. Linossier: *Crise des systèmes assurantiels aux États-Unis, en Grande-Bretagne et en France*, i. m.

86. F. Fourquet – N. Murard: *Valeur des services collectifs sociaux*, i. m., 104. old.

87. Pierre Massé mondatát idézi F. Fourquet: *Les Comptes de la puissance*, Paris, Éditions Recherches, 1980.

88. Idézi F. Fourquet – N. Murard: *Valeurs des services collectifs sociaux*, i. m., 56. old. Hugo versében a trópus a világítótorony, mely minden hajósnak világít, mindenkinek szolgál, és senki sem sajátítja ki magának.

89. R. Kuisel: *Le Capitalisme et l'État en France*, i. m., Pierre Mendès France álláspontja mellett ott volt még, például, André Philipp, akinek nézeteiben a szakszervezeteknek rendkívül fontos szerep jutott volna a gazdaságpolitika kijelölésében és ellenőrzésében. De az „összhangteremtés” a valóságban a nagy ipari koncentrátumokra, a kapitalizmus legdinamikusabb szektoraira és az államosított nagyvállalatokra támaszkodott.

90. J. Fournier – N. Questiaux: *Le Pouvoir du social*, i. m. A szerzők gondolatmenete szerint a háború utáni időszak eredményei bizonyos értelemben a szocialista politika továbbfolytatásának, más értelemben viszont irányváltoztatásának tekinthetők.

91. P. Rosanvallon: *L'État en France*, i. m.

92. C. Offe: *Contradictions of the Welfare State*, i. m., 186. old.

93. Emlékeztessünk Alexandre Millerand-nak már 1900-ban megfogalmazott javaslatára: „Alapvető fontosságú érdekünk, hogy a munkaadók s a munkásközösségek között az egymással való kapcsolattartás tartós csatornáit építtessenek ki, melyek lehetővé tegyék, hogy a felmerült kérdésekről egymást kellő időben tájékozzák, így biztosítva, hogy bizonyos fajta kérdések megoldathassanak. (...) Megszilárdításával a Köztársaság kormánya hű marad a maga elé tűzött béke- s döntőbírói szerepkörhöz.”

94. Lásd sajátlag J. Le Goff: *Du silence à la parole, droit du travail, société, État. 1830–1889*, Quimper, Calligramme, 1983.; F. Sellier: *La Confrontation sociale en France, 1936–1987*, Paris, PUF, 1981; J.-D. Reynaud: *Les Syndicats, les patrons et l'État, tendances de la négociation collective en France*, Paris, Éditions ouvrières, 1978; P. Rosanvallon: *La Question syndicale*, Paris, Calmann-Lévy, 1988. E helyzetnek két fő oka van. Egyik a munkaadók többségének általános attitűdje, mely szerint a vállalat ügyei rájuk tartoznak, azokba senki ne üsse bele az orrát – ezért aztán eredendően gyanakvással fordulnak a szakszervezetek felé. Ez az attitűd száz év alatt igen lassan és kevésbé változott. A másik oldalon: a munká-szakszervezetek csak igen nagy ellenkezéssel s igen nehezen törődnek bele a bér munkás-társadalom játékszabályaiba. Emezek ugyanis feltételezik a konfliktusok differenciális kezelését, s az olyan, viszonylagos követelések megfogalmazásának kényszerét, melyek inkább kompromisszumokba torkollanak, semmint globális változtatásokba.

95. J. Bunel: *La Mensualisation, une réforme tranquille?*, i. m.

96. E politika aranykora Jacques Chaban-Delmas az „új társadalom”, a „*nouvelle société*” megvalósítására tett kísérletének feleltethető meg. Az 1970 júliusában lezajlott szakmaközi egyezmények az állandó képzés bevezetéséről – a havibérre történő átállást elfogadó egyezményekkel együtt – e megközelítés példás megvalósításaként foghatók fel. Egy szerződéses megállapodás eredménye „nemzeti kötelezettség” szintjére emelkedik: „Az állandó szakmai képzés nemzeti kötelezettség” (Munka törvénykönyv L 900-1 cikkelye).

97. Idézi B. Friot: *Protection sociale et salarisation de la main-d'oeuvre: essai sur le cas français*, közgazdasági doktori értekezés, Paris X, 1993.

98. Idézi F. Sellier: *La Confrontation sociale en France*, i. m., 217. old. A jövedelempolitika ambícióit illetően lásd G. Caire: *Les Politiques des revenus et leurs aspects institutionnels*, Genf, BIT, 1968.

99. Lásd C. Baudelot – A. Lebeaupin: „Les salaires de 1950 à 1975”, *Économie et statistiques*, n 113, 1979. július-augusztus. Az alacsony bérek kiigazítása 1968-ban következik be, főleg és elsősorban a SMIC emelésével (ennek mértéke Párizsban 35%, vidéken 38%). Ez azonban csak egy régóta húzódó lemaradást korrigál, annyira, amennyire, s a következőkben az eredmények erodálódnak.

100. J.-D. Reynaud: *Les Syndicats, les patrons et l'État*, i. m., 14–16. old. Jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy a munkanélküliségi kárpótlás (mely Franciaországban igen későn jelenik meg) az említett típusú paritásos egyezményeken keresztül működik. (1958-ban kerül sor, ezúttal is a közhatalom gyakorolta nyomás hatására, az Assedic és az Unedic fiókszervezeteit létrehozó egyezményre).

A Liget októberi számából

Leslie Paul Thiele: Természet és szabadság

Dalos Margit, Rába György és Levendel Júlia novellája

Horgas Béla versei

R. Várkonyi Ágnes: Erdők és vizek

Kárpáti Péter: Díszelőadás – részlet

Nagy Attila Kristóf: Tenyészet és enyészet

Mezei Tibor–Török Emőke Hannah Arendtről

Poszler György: Duna-völgyi reálfantasztikum

Heinrich von Kleist és Yoko Tawada írásai

Radó Dezső mai favészekről

Jacek Kochanowicz

Új szolidaritás? – Piaci változás és társadalmi kohézió, történelmi nézőpontból

Bevezetés

A társadalmi változások mindig fájdalmasak. Miközben az újonnan kialakuló rend több vonása kétségtelenül megfelel a kelet-európaiak elvárásainak, az embereknek mindezekért nagyobb árat kell fizetniük. Mindenkinnek új életmódot kell megtanulnia, társadalmi csoportok változtatják meg státusukat, a társadalmi támogatások hálózatai széttöredeznek, és a gyors gazdasági változás új társadalmi törésvonalakat alakít ki. Ebben a tanulmányban elsősorban a társadalmi kohézióval foglalkozom, és arra a kérdésre keresek választ, hogy mi fogja összetartani ezeket a társadalmakat a jövőben.

Ahhoz, hogy egy társadalom működőképes legyen, és mint egész, fennmaradjon, tagjai döntő többségének odatartozónak kell éreznie magát, nélkülözhetetlen, hogy az embereket érzelmi kötelékek kapcsolják egymáshoz, más szóval hogy legyen közös identitásuk. Az emberek életében sok az olyan helyzet, amely áldozatokat követel. A családoknak gondoskodniuk kell a gyerekekről, az öregekről és a fogyatékosokról. Az állampolgároknak tiszteletben kell tartaniuk a törvényeket. A fiatalokat katonai szolgálatra hívják be. Az adófizetőknek olyan intézményeket kell fenntartaniuk, amelyekből közvetlenül semmiféle személyes hasznuk nem származik. A társadalombiztosítást finanszírozni kell. Nehéz elképzelni, hogy az emberek vállalnák az ilyen áldozatokat, ha nem lenne valamiféle összetartozásérzés közöttük.

Másképpen szólva: a társadalmi rend működése megkívánja, hogy a társadalom tagjai betartsanak bizonyos „játékszabályokat” még akkor is, ha ez egyéni veszteséghez vezet. Ez tehát arra szólítja fel őket, hogy nagyobb értéket tulajdonítsanak a közös céloknak, mint az egyéni érdekeknek. Ez a probléma semmiképpen sem triviális, már olyan szerzők műveiben is találkozunk vele, akik kétségtelenül a szabadpiac hívei. A Nobel-díjas közgazdász, Gary S. Becker megfigyelte, hogy miközben a piaci liberalizmus pártolói igen sikeresen tudják megmagyarázni az önző viselkedés lényegét, sokkal kevésbé meggyőzőek, amikor az altruisztikus magatartásról beszélnek. Ő a szociobiológia felfedezéseire támaszkodva igyekezett ezt a dilemmát feloldani (Becker 1976: 282–292). Douglas C. North, egy másik Nobel-díjas, felvetette a kérdést: „Miért engedelmeskednek az emberek a társadalmi sza-

bályoknak, ha saját érdekükben megszeghetnék azokat?” Válasza szerint a társadalomnak nemcsak a hatalom gyakorlásába kell energiákat befektetnie, hanem ideológiákat is ki kell termelnie, ha el akarja érni, hogy az emberek betartsák a szabályokat (North 1981: 45–58). Az ideológia hatására a társadalom tagjai internalizálják azokat az értékeket, amelyek a gazdasági rendszer működéséhez nélkülözhetetlenek. Amikor most az identitásról, a társadalmi kohézióról, a szolidaritásról beszélek, akkor pontosan azokra az ideológiákra gondolok, amelyek előidézik, hogy az emberek engedelmeskedjenek a játékszabályoknak.

Minden messzemenő társadalmi változás – de különösen a drámai átalakulások – lerombolja a szolidaritást és az identitás érzését, és újat hoz létre. A változások sikerességének, azaz az új társadalmi rend működőképességének mértéke egyéb tényezők mellett azon múlik, hogy képes-e a társadalmi kohézió új formáit létrehozni. A kommunizmust követő dezintegráció sem kivétel e szabály alól. A változási folyamatot átélő társadalmak jövője nagy mértékben azon múlik, hogy mennyire képesek létrehozni a társadalmi kohézió új formáit.

A régi formák eltűnésének és az új formák létrejöttének folyamata természetesen sohasem ugyanaz. Tanulmányom célja azoknak a sajátosságoknak a felmutatása, melyek a közép- és kelet-európai változások esetében ezt a folyamatot jellemzik.

Ehhez a történeti összehasonlító módszert használom, bár az általánosítás szintje változik. A korai átalakulásokról szóló megjegyzéseim nagyjából általánosak, míg a jelen változásairól szólók nagyrészt a lengyel tapasztalatokon alapulnak.

Nemzet és osztály

A 19. század második felében a társadalom individualisztikusabbá, ugyanakkor atomizáltabbá vált, szabadabbnak mutatkozott, de a gazdagsággal együtt megjelent a szegénység és a kirekesztettség akut problémája. A mi szempontunkból ennek a folyamatnak a legfontosabb sajátossága a régi szolidaritási formák eltűnése. A család és a tradicionális helyi közösségek a továbbiakban már nem a társadalmi szerveződés és az identifikáció mindent átfogó egységei. És nemcsak azért veszítették el ezt a funkciójukat, mert az emberek a korábbinál könnyebben költöztek el a szülőhelyükről (ezt korábban is megtették), hanem elsősorban azért, mert életüknek a tradicionális közösségeken kívül eső része a korábbtól minden elképzelhető aspektusában különbözött.

Ez a nagy mértékű változás újfajta identitás keresését idézte elő, társadalmi és ideológiai értelemben egyaránt. A társadalmi és ideológiai szféra szorosan összekapcsolódott, mivel az új identitás kutatása társadalmi mozgalmakon keresztül ment végbe. A válaszok két típusa a nemzet és az osztály kategóriájának jegyében alakult ki.

A nemzet eszméje, ahogyan több szerző is bemutatja, sokkal idősebb, mint az ipari társadalom, és még a nagy francia forradalom korát is megelőzi

(Zientara 1985; Greenfeld 1992.) Ez a fogalom az új, piaci alapú ipari társadalmakban bizonyult központi jelentőségűnek. Ahhoz, hogy több piac működjék, szükség van valamiféle egységesített „kommunikációs térre”. Az embereknek szakmai és társadalmi értelemben mobilaknak kell lenniük a térben, és ezért közös, univerzális alapoktatásban kell részesülniük (Gellner 1983). A kereskedelem, a piac egységesítése és kiterjesztése szükségessé tette a megértés közösségét, egyrészt a sok helyi dialektust felváltó közös beszélt és írott nyelv megjelenésével, másrészt a különböző technikai nyelvek létrejöttével, amelyek az olyan sajátos célokat szolgálták, mint amilyenek az ipari normák. A lengyel történész, Witold Kuta egy ragyogó elemzésében leírta, hogy milyen jelentős változásokat okozott a méterrendszer bevezetése a napóleoni Európában, a kor embereinek kognitív kategóriáiban (Kula 1986).

A nemzetállam az egységes gondolkodási kategóriák kialakulásának főszereplőjévé vált, a nemzet a legfontosabb társadalmi entitás rangjára emelkedett, magába foglalva minden egyéb társadalmi csoportosulást. A nemzet – Benedict Anderson fogalmával élve: a „képzeletbeli közösség” – eszméjét minden esetben értelmiségiek hozták létre a helyi tradíciók elemeiből, és ezután a nemzeti mozgalmak és az állam segítette elő annak elterjedését (Anderson 1983). Az állam intézményei – elsősorban az iskolák és a hadsereg – központi jelentőségűvé váltak a nemzeti identitás fogalmának elterjesztésében (Weber 1976). Így a „zászló lobogtatása” a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején szimbolikus jelentőségre tett szert (Hobsbawm 1987).

A különböző nacionalista eszmék építőelemei ugyan különböztek, de mindegyikük ugyanarra szolgált: az egység, a valahová tartozás, az identitás érzetét adta az embereknek. A nacionalizmus sok esetben erős etnikai komponensekkel fejlődött ki, a közös vér fogalmával asszociálódott, és ez faji megkülönböztetéshez vezetett, ahogy az a német *volkismus* esetében is történt (Mosse 1981). A nacionalista érzelem a kevésbé fejlett, periférikus országokban gyakran a „ressentiment” fogalmában artikulálódott, amelyben a fejlettebb országok iránti csodálat, a féltékenységi és gyűlölet érzelmek keveredtek (Greenfeld 1992). Ezekben az országokban az állam gyakran még nagyobb szerepet játszott a nemzet létrehozásában, mint a fejlettebb társadalmakban. Így Közép- és Kelet-Európában a két világháború között az erősen tekintélyelvű állam kiáltotta ki magát a társadalmi rend és a nemzeti egység legfőbb letéteményesének.

A nacionalizmus manapság a leghevesebben vitatott problémák egyike a társadalomtudományban. Sokoldalú, kétértelmű jelenség, amely ellenáll minden könnyű és átfogó definícióképzési kísérletnek. Megtaláljuk a század legkatasztrofálisabb eseményeinek gyökereinél, miközben fontos választ jelentett a társadalmi kohézió kérdésére, amelynek kiemelkedő jelentősége volt a kapitalizmus előtti (preindusztriális) társadalmi rend szétértésének időszakában (Chiot 1994). Néhányan mellett érvelnek, hogy bizonyos mennyiségű nemzeti érzés nélkül a modern demokrácia sem működhet, mivel maga a demokrácia csak a szabályok egy készlete, mely aligha képes az embereket aktív állampolgári viselkedésre indítani (Taylor 1992).

Voltak esetek, amikor a nacionalizmus viszonylag sikeres volt abban az értelemben, hogy túl sok kirekesztés, külső vagy belső erőszak nélkül érte el a társadalmi egység bizonyos szintjét. Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok és a skandináv országok a legjobb példái ennek. Másrészről Németország – ahol a nacionalizmus sikeresen váltotta ki az azonosulás és egység érzését – szélsőséges példája a katasztrofális következményeknek.

A másik az osztály kategóriája, amely a 19. század elején született. A társadalmi rend felbomlásának és újjáalakulásának kérdését hívta elő. Ez a megközelítés más társadalmi hasonlóságokat hangsúlyozott, mint a nemzet eszméje: nem a kulturálisakat, hanem a munkamegosztás, a birtokviszonyok vagy a hatalmi viszonyok mentén létrejött eltéréseket és azonosságokat. Ezeket tekintette fontosabbnak minden egyéb köteléknél. Az osztály fogalma a városias tömegtársadalom kialakulásával vált igazán fontossá, és központi jelentőségre tett szert a szocialista mozgalom csaknem minden formájában, legyen szó akár az anarchoszindikalizmusról, a szociáldemokráciáról vagy a szakszervezeti mozgalomról. Ez az eszme található meg a 19. század utolsó negyedében létrejött politikai tömegpártok gyökereinél. Legszélsőségebb formáját a marxizmus dolgozta ki, amely a nemzetek fölötti proletár-szolidaritást hangsúlyozta. Kommunista változatában az osztály eszméje legalább olyan katasztrofális következményekhez vezetett, mint a nemzet gondolatának náci verziója.

A fejlettebb országokban a legfontosabb társadalmi kategória, amely az osztályszerű mozgalmakat befolyásolta, a városi ipari munkásság volt. A jóléti állam kialakulása egyértelműen összefügg a modern ipari tömegtermelés létrejöttével (Barr 1987 I. fejezet). Ennek az új fejleménynek is megvoltak a maga problémái: a munkanélküliség és a betegség kockázata, az idős kor kérdése stb.

A kommunizmus idején is létező nacionalista tendenciákat nem nehéz megmagyarázni. A politikai rendszer ezeket a társadalmakat zárttá és önkorlátozóvá tette, s a lehető legkevesebb kapcsolatot engedélyezte a külvilággal (beleértve ebbe a többi, szocialista országot is). Ezenkívül az uralkodó elit, érezvén kétséges legitimitását és függését a Szovjetuniótól, azzal próbálta elfogadtatni magát, hogy helyi gyökereit hangsúlyozta. Lengyelországban ráadásul a kommunistáknak az erős katolikus egyházzal is versenyezniük kellett, s ennek során a nemzeti értékeket képviselték. Végül pedig a párt apparátusának és aktivistáinak szociológiai jellegzetességei is ebben az irányban hatottak. A kommunista vezetők első generációja, amely a háború előtt és alatt nőtt fel, gyakran érzelmileg jobban kötődött a nemzetközi mozgalomhoz, mint a saját országához. A következő generáció, amely nagyrészt az újonnan létrejött népi értelmiség soraiból került ki, már kevésbé kötődött a nemzetközi mozgalomhoz is és elődeinek intellektuális kultúrájához is, és több köze volt a helyi népi tradíciókhoz. Így, bár a lengyel 1968 márciusát sokféleképpen értelmezhetjük, az egyik lehetőség az, hogy az eseményeket az új apparátcsik rétegnek az idősebb, kozmopolitább réteg elleni lázadásaként magyarázzuk.¹ Miközben az egalitarianizmus, a korporatizmus és a nacionalizmus, úgymond, „felülről jött”, megfigyelhető volt a társadalmi szolidaritás különösen erős spontán mechanizmusának kifejlődése, amely „alul-

ról", a családi köteléken keresztül hatott. Ezt a lengyel helyzet megfigyelése alapján mondom, de vannak érvek, amelyek amellett szólnak, hogy ez más kelet- és közép-európai országokban is ugyanígy működött. Lengyelországban ennek alapja a társadalom nagy részének paraszti eredete volt.

A hagyományos parasztcsalád a társadalmi organizáció mindent átfogó formája, amely nemcsak a létfeltételek újratermelését célozta meg, hanem a szociális biztonság, a szocializáció, valamint a társadalmi és kulturális reprodukció intézményeként is működött (Kochanowicz 1992). A világot a „mi” és az „ők” kategóriába rendezte. Az utóbbi magában foglalta a külvilág egészét – elsősorban az olyan intézményeket, mint a piac és az állam –, melyet idegennek és ellenségesnek minősített. Az együttműködést és a kölcsönös bizalmat az erős, személyes kötelékekre alapozta. Sajátos moralitást alakított ki, amelyben az őszinteség normái másképp vonatkoztak a csoporton belüli viszonyokra, mint a csoporton kívüli világra. A népességnek a falvakból a városokba való gyors elvándorlása során (ez Lengyelországban az 1950-es és 1960-as években zajlott le), a paraszti kulturális értékek és társadalmi viselkedési minták a városi életben is megjelentek, ahol alig találkoztak a városi kultúra azzal ellentétes hatásaival. A társadalmi kohézió és szolidaritás alacsony szintjéről írva a szociológusok megfigyelték, hogy a lengyelek éppúgy „amorális családpártiak”, ahogy azt híres könyvében Edward Banfield az olasz parasztokról írta (1958: 37–69).

Miközben a szociális viselkedés efféle modellje nyilvánvalóan nem élhet tovább az ipari társadalom teljesen kifejlett formájában, a Lengyelországban és más közép-európai országokban létrejött kommunizmus viszonyai között ennek sok jellegzetessége megtalálható volt. A parasztcsalád viselkedési mintái az iparodosó társadalmak városi környezetében is működőképesnek bizonyultak. A család volt az az intézmény, amely a leghatékonyabban védte meg az egyént az állam által uralt társadalmi környezet barátságtalan hatásaival szemben, a „gazdasági hiány” körülményei között. Ez a tendencia nem korlátozódott a szorosan vett privát szférára: a virágzó „második gazdaság” spontán módon szerveződött meg, és a kölcsönös bizalom személyes kötelékein alapult.

Így paradox módon a kommunizmus a szolidaritás és identitásérzés olyan kötelékeit hozta létre, amelyek a mozgalom 19. századi atyjának, Marxnak az eszméivel messze nem csengtek egybe. Ezek – ahogyan Stefan Nowak híres esszéjében leírta (1979: 155–173) – a nemzet és a család voltak, amelyek között összekötő kapocsként jórészt semmi sem volt.

Az átalakulás

Az atomizáció, a homogenizáció és az egalitárius redisztributív politika elenére a létező szocializmus országai sokkal több eltérést mutattak, mint az nyilvánvaló hasonlóságaik mellett esetleg észrevehető volt. A kommunista modernizáció sajátos, viszonylag nagy létszámú középosztályt hozott létre, amely keresztbe szelte a főbb szociális-szakmai csoportokat (fizikai munkások, mezőgazdasági kistermelők, szellemi foglalkozásúak), és amely csak

részben volt azonos az uralkodó nómenklatúrával (Kurczewski 1992; Jezierski 1992; Szelényi évszám nélkül). Ennek a rétegnek a legfontosabb jellegzetességét a képzettség vagy a szaktudás jelentette. Egy magasán kvalifikált és gyakorlott szakmunkás vagy egy modern, vállalkozó, kereskedő mezőgazda társadalmi és kulturális szempontból sokkal közelebb állt egy iskolai tanárhoz, mint egy betanított munkáshoz vagy egy kicsiny birtokot művelő paraszthoz, akinek csak általános iskolai bizonyítványa volt. Ha a jövedelmet a társadalmi státus fő alkotóelemének tekintjük, akkor Lengyelországban a népességnek körülbelül 40 százaléka tartozott a középosztályhoz (Jezierski és Petz 1988: 438). A humán vagy kulturális tőkét e csoport tagjai az oktatás során szerezték meg (a „régi” értelmiség maradványai esetében ez családi hatásoknak is betudható), és a szakmai tapasztalatok sokkal jobban felkészítették őket a piaci változásokra, mint a társadalom többi tagját.

Ma ennek a társadalmi csoportnak a tagjai jórészt erősen piacpárti, államellenes szemléletet képviselnek, támogatják a piaci reformokat és a privatizációt (Kolarska-Bobinska 1994: 114, 135, 140). Ha a választási eredmények tükrében vizsgáljuk, ez a szemlélet a társadalom tagjainak jóval kevesebb mint felére jellemző. Biztonsággal feltételezhető, hogy a piacpárti szavazók az 1993-as választásokon voksokat a Demokrata Unióra (a voksok 10 százaléka), a Szabaddemokrata Kongresszusra (4 százalék) és a Reális Politika Uniójára (3 százalék) adták. Mindazonáltal a piacpárti szavazók aránya magasabb volt, mivel sokan közülük a kommunista utódpartokra szavaztak, a korábbi kommunisták ugyanis nagy arányban vesznek részt a lengyel vállalkozásokban.

A nyílt piacpárti orientáció a lengyel fehérgalléros osztályok és az értelmiségiek körében meglehetősen új jelenség. 1956 óta – de lehet, hogy már a világháború befejezése óta – a lengyel értelmiség túlnyomórészt szociáldemokrata orientációjú volt, és a legtöbb gazdasági reformterv, amely a sztálinizmus vége óta megjelent, a „piaci szocializmus” nevében fogalmazódott meg (Brus és Laski 1989). Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások egyik résztvevője sem javasolta a privatizációt. Bár a Szolidaritás Mozgalom retorikája 1980–81-ben óvatosan kerülte a „szocializmus” szót, mégis ehhez a tradícióhoz nyúlt vissza, amikor hangsúlyozta az állami vállalatok függetlenségét és a munkástanácsok szerepét.

Ugyanakkor a liberális orientáció gyökerei is elég mélyre nyúlnak. Az 1968-as események (a márciusi lengyel események és a Csehszlovákia elleni invázió) véget vetettek a marxizmus ideológiai vonzerejének, még a revizionista formáinak is, és a hetvenes években az értelmiségi körök megismerkedtek a Nyugaton lejátszódó, neokonzervatív változásokkal, miközben a gazdasági válság (amely Lengyelországban 1978 óta egyértelmű volt) erőteljesen megkérdőjelezte minden olyan jövőbeni erőfeszítés értelmét, amely a rendszer reformját tűzte ki célul. Így a reformjavaslatokban (például Leszek Balcerowicz jól ismert, 1981-es reformtervében) a magántulajdon kérdése még mindig tabu volt, egyszerűen abból az implicit feltételezésből kiindulva, hogy politikailag másképp semmiféle előrehaladás nem kivitelezhető. Valamikor 1985, Gorbacsov és a peresztrojka után ez a feltételezés megkérdőjeleződött, és a Mieczysław Rakowski vezette, utolsó kommunista kormány

megengedte a magántulajdon tényleges bevezetését, ami a politikai légkör megváltozásának tudatosulását jelezte.

Egy most folyó szociológiai vizsgálat és közvélemény-kutatások bizonyítják, hogy a magasabban iskolázott népesség nagy hányada támogatja a piacbarát változásokat (Kolarska-Bobinska 1994). Míra Marody szociológus elemezte az emberek személyes terveit, és arra a következtetésre jutott, hogy a népességnek nagyjából a fele optimistán szemléli a változásokat, és jobb jövőt remél a maga és a gyermekei számára, míg a másik fele zavarodott és fél (Marody 1993). Az iskolai végzettség a legfontosabb változó, amely megmagyarázza a különbségeket. Egy vállalkozással kapcsolatos vizsgálat (a vállalkozások számának robbanásszerű növekedését tapasztaljuk kétmillió családi és több tízezer kisvállalkozással) szintén azt mutatja, hogy a magasabb szakképzettségűek és iskolázottságúak sokkal nagyobb lelkesedéssel próbálják ki magukat a növekvő lehetőségek új világában.

Az iskolázottság mellett a másik fontos tényező az életkor. A fiatalabbak, különösen a magasabb iskolai végzettségűek támogatják a változásokat. Az oktatást egyre inkább a siker érdekében tett, fontos lépésnek tekintik. Az egyetemi hallgatók száma gyorsan növekszik (a legnagyobb varsói egyetemen 1989 óta annak ellenére megduplázódott a hallgatók száma, hogy a hallgatók nagy részének tandíjat kell fizetnie), és országszerte új vállalkozói magániskolák nyílnak meg. A életkor azért is fontos változó, mert a fiatalabb generáció nem tanulta meg a korábbi rendszer tipikus attitűdjét (ezt olykor „homo szovjetikus szindrómának” vagy „tanult tehetetlenségnek” nevezik). A fiatalabb generáció sokkal nyitottabb a külvilágra, mivel ez a generáció utazott legtöbbet a lengyel történelemben. Ez az új, fiatal, vállalkozó szellemű, törekvő, hivatásra orientált közép- és vállalkozó osztály ugyan növekszik, de még mindig a kisebbséget jelenti. A piaci reform, ahogyan az köztudott, létrehozott más, kevésbé kedvező jelenségeket is, amelyek közül néhányat itt ki kell emelnem. Az egyik a munkanélküliség, mely elérte a 15 százalékot. Miközben ez az adat – tekintettel a szürke gazdaságban való foglalkoztatásra és a munkanélküliekre vonatkozó statisztikák ebből következő torzítására – vitatható, a jelenség társadalmi fontossága nem kérdéses. Sok család számára a munkanélküliség állandó helyzetté vált, és tekintettel ennek hosszú távú pszichológiai következményeire, könnyen válhat ez a helyzet öröklődővé. A másik tény a szegénység, amely – ahogyan a legutóbbi, Világbank által finanszírozott kutatás bizonyítja – a népességnek legalább 15 százalékát, a családoknak pedig 10 százalékát érinti (Világbank 1994).² Ami különösen nyugtalanító, az az, hogy a szegénység nemcsak a munkanélkülieket és az egyszülős családokat sújtja, hanem az alacsony jövedelmek miatt a többkeresős családokat is (a gyerekek száma fontos mutató ebből a szempontból). A harmadik jelenség a lakásínség: miközben a felső középosztály építési aktivitása kimagasló, a lakásépítések általános adatai drámai csökkenést mutatnak. A családok nagy részének semmiféle reménye sincs arra, hogy önálló otthonhoz jusson. Végül említenem kell az oktatási (és más jóléti) kiadások csökkentését, amelynek következtében csak a jómódú családok gyermekei juthatnak hozzá a minőségi oktatáshoz.

E negatív tendenciák következtében kialakult a fiatal korosztályon belül

egy számottevő csoport, amely nem képes a versenyen alapuló piaci társadalomban hatékonyan működni. Az átalakulás körüli viták résztvevői gyakran beszélnek „győztesekről” és „vesztésekről”. Valójában most nem is a vesztesekről beszélnek, hanem azokról, akik még arra sem képesek, hogy részt vegyenek a játszmában. A fiatalok szubkultúráinak (például bőrfejúek) formáiban, a drogélvezet elterjedésében és a kriminalitás növekedésében (bár ez utóbbiak még nem érik el a nyugati szintet) már kitapinthatók a rosszul alkalmazkodó alsó osztály kialakulásának jelei. Általánosságban: a lengyel társadalomban nyilvánvalóan megindult a gazdasági és kulturális differenciálódás, és ebből a szempontból az oktatásnak van a legnagyobb jelentősége. A legutóbbi választási eredményeket – amelyek Lengyelországban is és a régió más országaiban is a kommunista utódpartok győelmét hozták – nagymértékben a piacgazdaságra kevésbé kész csoportok növekvő elégedetlenségének kifejeződéseként értékelhetjük. Ez az elégedetlenség táptalaja a populizmus különböző formáinak is, ahogyan az szintén jól látszott az 1991-es lengyel elnökválasztáson.

Mint már korábban hangsúlyoztam, a kommunizmus alatt a társadalom szintén differenciált volt, de kisebb mértékben. A különbségek kevésbé voltak kifejezetek az összesség helyzetének bizonyos azonosságai miatt. Egyrészt a családban megtestesülő társadalmi támogató rendszerek, másrészt az állami korporatizmus az egyének személyes helyzetét viszonylag biztonságossá tette; a nacionalista ideológia (és a lengyelek esetében a katolikus vallás) összetartotta a társadalmat, sőt a csaknem teljes egység illúzióját és mítoszáit teremtette meg, ahogyan azt a Szolidaritás esetében láttuk 1980–81-ben. Érdemes itt megjegyeznünk, hogy amint a századforduló értelmisége létrehozta a parasztság mítoszait, úgy utódaik a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején romantikus és ideális képet festettek a munkásokról. Az a mód, ahogyan a szamizdatban, majd később a nyíltan megjelent tanulmányokban ábrázolták a munkásságot és annak az értelmiséghez fűződő viszonyát (a statárium kihirdetése előtt), érdekes témája lehetne a lengyel értelmiség mindmáig megíratlan történetének.³ Manapság meglehetősen eltérő jellegű tanulmányok születnek, amelyek legjobb esetben sztoikus hangnemben ecsetelik a történelem szerencsétlen iróniáját, miszerint éppen a munkásság – mely a változást kivívta – viseli legnagyobb mértékben a változások költségeit. Ezek a tanulmányok azonban gyakran tele vannak „panaszokkal a tudatlan és nemtörődöm »tömegekkel« szemben, amelyek képtelenek felfogni, hogy mi a jó nekik” (Bauman 1994:24). A munkásság romantikus felfogása éppúgy a múlté, mint az egység mítosza, és ha van új romantika, akkor az a vállalkozóké és a középosztályé, miközben nemrégén még viccek tárgya volt a „kispolgári mentalitás”.

Figyelembe véve a társadalom kettészakadását, ahogyan Ferge Zsuzsa írta, azt a kérdést kell feltenni, hogy milyen kötelékek tudnák azt összetartani, és mi készteti az embereket a „játékszabályok” – a piaci fegyelem és politikai demokrácia szabályainak – betartására, ha a következmények nem kedvezőek rájuk nézve. Vajon használhatók-e a korai ipari társadalom körülményei között született klasszikus válaszok – a nemzet és az osztály fogalma – a tár-

sadalom egységének és kohéziójának kérdésére a piaci társadalom felé ma haladó országok esetében is?

A jövő

Beszéljünk először a nacionalista válaszról. Kétkedhetünk abban, hogy a nacionalizmus olyan egységesítő és megszilárdító szerepet játszhat, mint amilyet játszott, legalábbis egyes esetekben, az ipari társadalomba való átmenet során a 19. század végén és a 20. század elején. Több indoka van ennek a kételynek. Egyrészt fontos tényező, hogy a posztindusztriális társadalom világa nyitott, és a gazdaságot a globális beágyazottság jellemzi. A gazdaság ma nem egyszerűen internacionális (az egymástól kölcsönösen függő nemzetgazdaságok hálózatának értelmében), hanem világméretűvé vált. A transznacionális korporációk, az adott árukat különböző országokban szétterítő gyártási láncok, a tőke mozgás számítógépes irányításának világában élünk. A másik ok a tömegkultúra egységesülése, amely a fogyasztói minták standardizációjának és az információáramlás világméretűvé válásának következménye. A harmadik ok a tömeges elvándorlás – főleg a szegényebb régiókból a gazdagabbak felé –, ami azt jelenti, hogy a fejlettebb országokat egyre inkább a multiethnicitás és a multikulturalitás jellemzi. A negyedik ok az, hogy az állam – amely a 19. század végén és a 20. század elején a nemzeti identitás fő építője volt – relatíve veszített szerepéből és a presztízséből.

Ha mindezeket a tényezőket összességükben szemléljük, a nacionalista utópia – amely egy etnikailag és kulturálisan homogén, másoktól nyilvánvalóan elkülönülő, egy adott terület határai között élő népességet tételez fel, és amely ideológiailag az államhoz kötődik, ami a kollektív identitás szimbólumának tekinthető – a világ minden sarkán egyre inkább a múlté.

Kelet-Közép-Európában a nacionalista program alig látszik vonzónak azoknak a társadalmi csoportoknak a szemében, amelyek lehetőségeiket a terjeszkedő nemzetközi gazdaság modern szektoraiban látják. Ha a lengyel példát nézzük, azt látjuk, hogy nacionalista ideológia nem vonzza a magasabbban képzett, fiatal embereket. Ez esetben láthatóan változik az a mód, ahogyan a társadalmi identitás felépül. Hagyományosan (és ezalól a kommunista korszak sem kivétel) ez az identitás a 19. század heroikus értékei körül formálódott, amelyek terén a nemzeti függetlenségi harcok adták a legfontosabb mintákat.⁴ Ezeknek az értékeknek a mozgósító ereje gyorsan csökken. Egyre kevésbé vonzó az a lengyel romantikus irodalom, amely a korábbi generációk érzékenységet formálta. Ma a fiatal generációk jómódú tagjainak szemléletét az idegen nyelvek tanulása, a külföldi utazások és a számítógépes tudás alakítják, hiszen ezek készítik fel őket a nemzetközi piac és a nemzetek fölötti tömegkultúra jövőbeni világára. Azt ugyan nem lehet állítani, hogy a lengyel identitás minden jelentését elveszítette volna a számukra, de azt igen, hogy ez a jelentés változik, és nem valószínű, hogy sokan hódolnának be a régimódi nacionalizmus eszméinek. Ennek ellenére azonban a nacionalizmus ugyanúgy hatékony erő maradt, és valószínű, hogy jelentős szerepet fog játszani a jövőben is Kelet-Európában, mivel – ahogyan

azt Eric Hobsbawm megjegyezte – „Kelet- és Közép-Európa népei továbbra is olyan országokban élnek, amelyekkel elégedetlenek voltak a múltban, valószínűleg nagy mértékben elégedetlenek a jelenben, és bizonytalanok annak jövőjével kapcsolatban”. Ezért mítoszokat keresnek, nagy valószínűséggel nacionalista és idegengyűlölő eszméket, amelyek lehetővé teszik, hogy találjanak valakit, akit hibáztatni lehet a szerencsétlenségükért (1993: 62). Ahogy nap mint nap látjuk a Balkánon és a korábbi Szovjetunió egyes területein, a nacionalista tendenciák most is képesek arra, hogy felbecsülhetetlen károkat okozzanak. Különösen igaz ez olyan helyeken, ahol erős etnikai és vallási kisebbségek élnek. Ilyen esetekben a korábbi állami intézmények összeomlása (amit a legitimitás elvesztése okoz, és gyakran felerősít a pénzügyi válság), a társadalmi támogató rendszerek felbomlása, mely a kommunista jóléti rendszer erózióját eredményezi, a gazdasági káosz, továbbá az ebből következő frusztráció és félelem kétségtelenül azon tényezők között vannak, amelyek magyarázzák a területi széthullást és a háborúkat.

A nacionalista tendenciák olyan országokban is nyilvánvalóan jelen vannak, amelyek etnikai és vallási értelemben homogének, mint például Lengyelország. A tendenciák ott vannak a választási eredményekben, a Nyugat-Európával való egységtől megmutatkozó félelemben, a jobboldali csoportok retorikájában, a külföldi beruházások elleni fellépésben és néha antiszemita incidensekben. Néhány értelmiségi és politikus a hagyomány és a vallás szerepét hangsúlyozza a lengyel kollektív identitás meghatározásában. A nacionalista álláspont vonzónak tűnik az idősebb generáció azon része számára, amely fél a Nyugat felé való nyitottság gazdasági és kulturális következményeitől, továbbá sok alacsony iskolai végzettségű fiatal számára, akik igyekeznek identitásukat a nehezen érthető piaci erőkkal szemben megfogalmazni. Mindezeket figyelembe véve nem mondhatjuk azt, hogy a nacionalizmus eltűnik. Amit igyekszem megfogalmazni, az az, hogy a nacionalista ideológiák még legenyhébb formájukban sem képesek kreatív választ adni arra a technológiai, gazdasági és társadalmi kihívásra, amellyel Kelet-Európának szembe kell néznie.

A másik egységesítő válasz, amelyre a kollektív identitás épülhet, az osztály fogalmának kialakítása. A legfontosabb és leghatékonyabb tradíció ezen a téren a szociáldemokrata gondolat. Ez a századeleji munkásmozgalomból alakult ki, és valamikor a nagy gazdasági világválság és a hatvanas évek vége között fejlődött olyan, mindent átfogó társadalmi programmá, amely hosszú távú megoldást ígért a gazdasági hatékonyság, a társadalmi igazságosság és a biztonság összeegyeztetésének problémájára. A szociáldemokrata eszme a társadalom elesettjeiért viselt felelősséget hangsúlyozta, s a jövedelmek újraelosztását és a gazdaság aktív szabályozását tűzte ki céljául. Ennek leglátványosabb eredménye a jóléti állam kialakulása volt. Az utóbbi időben azonban ez a konstrukció több okból is elgyengülni látszik, és ezért kemény kritikák is érik.

Ez súlyos probléma, ugyanis ezen belül legalább három, egymást átfedő kérdéssel kell foglalkoznunk. Az elsőt a jóléti állam gazdasági nehézségei jelentik. A probléma ebből a szempontból a népesség előregedésével, a növekvő egészségügyi kiadásokkal, a szolgáltatások választékával, illetve mi-

nőségével kapcsolatos magas elvárásokkal és az ebből következő költségvetési deficittel függ össze. A második az állami szektornak a magánszektorral összehasonlított relatíve alacsony hatékonysága (lásd ezzel kapcsolatban: Hirschman 1982: 42–43). A harmadik probléma a nyugati középosztály ideológiai attitűdje, amely – miközben sajátos belső, a közös értékekben és életstílusban gyökerező szolidaritás jellemzi – lázad a magas adók ellen, és nem kívánja pénzelni a szegények, az etnikai kisebbségek és a munkanélküliek alsó osztályát, amellyel nem érez semmiféle közösséget. A középosztály tagjai bíznak saját képességükben, s abban, hogy gyermekeiknek az oktatáson, önmaguknak pedig a magán-nyugdíjbiztosítókön keresztül megfelelő jövőt biztosíthatnak. Hajlanak az ideológiai szabadelvűsökre, és egyre kevésbé hisznek abban, hogy az államnak kötelessége a közösség jólétét megszervezni.

Bármilyen is az oka, a szociáldemokrata program elveszítette érzelmi vonzerjét, azt, ami képessé tette például az amerikaiakat arra, hogy meghirdessék a saját koncepciójukat a „nagy társadalomról”. Miközben alig elképzelhető, hogy a nyugati jóléti állam valóban lebontható, többé már nem jelent követendő ideológiai modellt a Kelet számára.

De ha a régi modell egyre kevésbé jelent kíváncsot a volt szocialista országok lakói szemében, akkor felmerül a kérdés: vajon vannak-e új elképzelések, melyek reményt nyújthatnak a társadalom széthullásának elkerülésére? A két társadalmi program, amelyre mostanában a legtöbbször hivatkoznak, a neoliberalizmus (ha nevezhetjük ezt egyáltalán új elképzelésnek) és a „civil társadalom” gondolata.

A liberális eszme megjelenése és nagy népszerűsége olyan társadalmakban, amelyekben alig volt konkrét előzménye az ilyesminek a kommunizmus előtt, paradoxnak látszik (Kovács 1991). A liberalizmus újrafelfedezése természetes volt Kelet-Közép-Európában, hiszen olyan programot ajánlott, amely ellentétes volt az államnak addigi, a társadalom felett totális uralmat gyakorló rendszerével, azzal, amit a kommunista kísérlet évtizedei után a végső rossznak tekintettek. Ez az újrafelfedezés az állam társadalomszervező képességével és általában a közösségi fellépéssel kapcsolatos világméretű bizalmatlanságot tükrözi, szemben az egyéni érdek által motivált egyéni cselekvések feltételezeten jótékony következményeivel (Hirschman 1982). A liberalizmus, ahogy Jerzy Szacki megjegyezte, „utópiaként lepleződik le, a jó társadalomról szőtt illúzióként” (Szacki 1994). Két dimenziója, a gazdasági és a politikai közül Kelet-Közép-Európában az első volt az, ami oly nagyon vonzotta az intellektuális és politikai elitet, és ami még nagyobb paradoxon: a szakszervezetek számára is vonzóan bizonyult. Az egy másik kérdés, hogy az európai neoliberálisok önellentmondásos pozícióba kerültek, amikor magukévá tették a kapitalizmus felülről való kiépítésének „konstruktivista” megközelítését, amely sem a liberalizmus kialakulásának spontán logikájával, sem a politikai liberalizmus alapvető értékeivel nem állt összhangban.

A kérdés – hogy tudniillik a neoliberális gondolat milyen mértékben kínál kivitelezhető megoldást a kelet-közép-európai társadalmak gazdasági problémái terén – túl bonyolult ahhoz, hogy egyetlen válasszal elintézzük. Kü-

lönösen érezhetjük ezt, ha figyelembe vesszük a témáról szóló jelenlegi vita nagy érzelmi töltetét. De már csak azért is nélkülöznünk kell a rövid és frappáns választ, mert a kapitalizmus kezdetének megtagasztalása után a kelet-közép-európai országok mézeshetei a neoliberalizmussal végérvényesen véget értek, és ezt az eszmét már csak szűk értelmiségi csoportok, elsősorban a Nyugaton képzett fiatal közgazdászok képviselik, ugyanis aligha lehet összeegyeztetni a tényleges gazdasági érdekekkel. Talán még szomorúbb, hogy a politikai liberalizmus eszméi, melyek az egyéni jogokat és szabadságokat, a törvény uralmát hangsúlyozzák, oly nehezen gyökereznek meg az olyan országokban, melyeknek ilyesféle tradíciói alig vannak.

A második ideológiai elem, amelyet említettem, a civil társadalom közösségi eszméje, melyről Michael Walzer a következőket írja: „A civil társadalomhoz tartozó emberek egymással szabadon társulnak és kommunikálnak, mindenféle csoportokat alakítanak és átalakítanak, nem valamely sajátos formáció – család, törzs, nemzet, vallás, közösség, testvériség, érdekcsoport vagy világnézeti mozgalom – kedvéért, hanem magáért a társadalmiságért” (Walzer 1992).

A civil társadalom eszméje mostanában a nyugati és keleti értelmiség köreiből olyan vonatkoztatási keretté vált, amely „új analitikus kulcsot jelent a társadalmi rend misztériumának megfejtéséhez”, és mely „a jó életéről szóló etikai képzet” (Seligman 1992). Nyugaton ez az eszme reményt kínál a szélsőséges individualizmus veszélye ellen éppúgy, mint a gyengélkedő formális demokrácia megmentéséhez. Kelet-Európában népszerűségének egyik oka az a fontos szerep, melyet az alulról szerveződő társadalmi mozgalmak a kommunizmus kései szakaszának dinamikájában betöltöttek. A mostanában már egyre inkább utópikusnak tűnő hit, hogy a spontán közösségi kezdeményezések döntő szerepet fognak játszani az új rend kialakulásában.

A realitás kevésbé romantikusnak tűnik.⁵ Miközben bizonyítható, hogy a civil társadalom intézményei felbecsülhetetlen szerepet játszanak mind a piacgazdaság, mind pedig a politikai demokrácia megfelelő működésében (Putnam 1993; Kochanowicz 1994), kétséges, hogy vajon létezik-e könnyű átmenet a demokratikus társadalom viszonyai között a késő-kommunista éra alulról szerveződő, féllegális társadalmi és politikai mozgalmaitól a nem állami szervezetek erős, modern szektorának kiépülése felé.

Eltekintve a demokratikus ellenzéknek a kommunista uralom alatti tapasztalataitól, ezekben az országokban kevés történelmi hagyománya van a civil társadalom felépítésének, mivel a 19. és 20. században ritkán jöttek létre horizontális szerveződések, miközben a vertikális, paternalisztikus és tekintélyelvű struktúrák uralkodó szerepet játszottak. Emellett a civil társadalom önkéntes cselekvést feltételez, amit nem könnyű elérni. A helyi társadalomban és a társadalmi csoportokban a részvételi lehetőség sokkal nagyobb, mint amennyit az emberek ebből kihasználnak vagy amennyire azokat jól használják. Így a kialakuló struktúrák inkább a társadalom adott szeleteiben kialakuló kötelékek létrejöttét segítik elő, mint az átfogó társadalmi kohézió kifejlődését.

Mindezeket túl a részvételen kívül szükség van megfelelő törvényi keretekre, anyagi erőforrásokra és vezetői készségekre. (Sok, nyilvánvalóan

spontán tevékenységnek valójában teljes mértékben szakszerűnek kell lennie. Például a pénzalapok megszerzésének technikái Kelet-Közép-Európában alig ismertek.) Nyugaton a nem-állami szervezeteket (ami a civil társadalom kevésbé romantikus elnevezése) részben a magán, részben az állami szektor finanszírozza. Mivel az elsődleges forrás nagymértékben az adóhozzájárulásokból származik, áttételesen ezt is a közkiadásokból fedezik. Kelet-Közép-Európában a gyenge magánszektor, még ha akarna, sem tudna ilyen szerepet játszani. Az állam – egyrészt a pénzügyi fegyelem monetarista ideológiája, másrészt a posztkommunista politikai formációnak a spontán kezdeményezések iránti, zsigeri ellenszenve miatt – nem viselkedik túl barátságosan a nonprofit szektorral szemben.⁶ Sok, nem-állami szervezet külföldi alapítványoktól függ, ami nacionalista támadásoknak teszi ki ezeket, ahogyan az több esetben a Soros Alapítvánnyal is történt.

A fent tárgyalt négy eszme – a nacionalizmus, a szociáldemokrácia, a liberális és a közösségi gondolat – átfogó elképzelést nyújt a társadalmi rendről. Egyikük sem tudott eddig uralkodó pozíciót kivívni, és inkább az a valószínű, hogy ezeknek valamiféle szinkretikus kombinációja fog kialakulni, mivel az intellektuális elegancia és a belső kohézió ritkán jellemzik a politikai diskurzust és a politikai megoldásokat.

Az említett ideológiai válaszok mellett azonban elképzelhető, hogy kialakulnak az egyes érdekcsoportok sajátos érvrendszerei is. Hadd említsek meg csak egyet ezek közül, amit én nem-egalitárius állampárti eszmének nevezek. Arra az érvelésre gondolok, amely az állami beavatkozás, az exporttámogatás és egy olyan iparpolitika mellett száll síkra, amely egyes vállalatok vagy iparágak monopolhelyzetét akarja megerősíteni. E törekvések mögött (különösen Lengyelországban) a nagy állami vállalatok és mezőgazdasági üzemek állnak. Saját álláspontjukat a nemzeti érdekre és a gazdasági újjáépítésre hivatkozva indokolják. Ez az érvrendszer két veszéllyel is jár: egyrészt fennáll a lehetősége annak, hogy régi típusú gazdasági tevékenységek fennmaradását segíti elő, másrészt esetleg égetően szükséges iparpolitikai lépéseket akadályoz meg.⁷ Ennek hatása esetleg egy, a háború előttihez hasonló nacionalista gazdaságpolitika újraéledése lehet, ahogy azt Berend T. Iván megjegyezte.

Az ideológiai válaszok másik típusa, amelyet gyakran populizmusnak nevezünk, inkább bizonyos társadalmi csoportok és nem szervezett érdekcsoportok álláspontja. Kétértelműsége és analitikus értelemben vett homályossága miatt nem szeretem a populizmus kifejezést, de jobb híján ezt használom.⁸ Ennek szociáldemokrata változatát olyanok képviselik, akik igyekeznek a választópolgárok azon hányadának kegyeit megnyerni, akik szociális ellátásokból élnek. A jobboldali változat nemzeti és vallásos értékekre, továbbá antikommunista érzelmekre apellál (valójában ezek meglehetősen baloldaliak a költségvetési támogatások vonatkozásában).

Összegző megjegyzések

Ahogy a társadalmi struktúra is bizonytalan (kétségtelen, hogy a társadalmi szisztémák egyre kevésbé alapulnak az egyenlőségen), ugyanúgy a társadalomról alkotott képek is ellentmondásosak. Minden újraformálódik, még az átalakulás állapotában van, és messze áll attól, hogy világos, konzisztens kép alakulhasson ki róla. A lényegi momentum azonban az, hogy sokféle nézőpont létezik, és ezek egyike sem jobb vagy rosszabb, mint a másik.

Mivel szinte lehetetlen végső következtetéseket levonni egy olyan folyamatról, amely csak most kezd kibontakozni, ezért két dolgot mondanék: egyrészt, miközben valószínűleg el kell fogadnunk az élet tényeként a növekvő gazdasági és kulturális egyenlőtlenségeket a kelet-közép-európai társadalmakon belül, és azon ideológiák hiányát is, melyek segítenék e társadalmakat az ebből fakadó problémákkal való megbirkózásban, ezzel egy időben meg kell győznünk a véleményalkotókat és a politikusokat, hogy legyenek érzékenyek, és ismerjék fel felelősségüket a növekvő egyenlőtlenségekkel kapcsolatban. Másrészt szeretném kifejezni azt a reményt, hogy a jelenlegi nézetkülönbségek legalább elősegítik a demokrácia továbbélését.

Fordította: Kozma Judit

Jegyzetek

1. A diákok és értelmiségiek lázadása a kultúrpolitika ellen, amely az 1968 márciusi varsói egyetemen tartott és a rendőrség által brutálisan szétvert demonstrációban érte el csúcspontját, értelmiségellenes és antiszemita kampányhoz vezetett, és repressziós hullámot indított el. Ennek volt egyik következménye a lengyel zsidóság maradványainak nagy arányú kivándorlása.

2. A Világbank vizsgálata szerint a szegénységi küszöb 70 dollár körül van. A lengyel kormány szerint a családok 20 százaléka él a szegénységi küszöb alatt, csak 55 százalékuk volt képes egyedül a fizetésből fedezni a kiadásokat 1989-ben; az egyszülős családok részesedése a szegénységből az 1989-es 21 százalékról 38 százalékra nőtt az elmúlt évre főleg a férfiak körében nagyon magas halálozási ráta miatt; a gyermekek 10 százaléka nem kap eleget enni, és csaknem a fele egészségi problémákkal küzd (lásd: Rzeczpospolita, 1995. július 25.)

3. Andrzej Wajda két filmje, a nagyszerű Márványember, amely a hetvenes években készült, és a sokkal kevésbé jó Vasember, amely a Szolidaritás 1980-as legalizálása után született, jó példái ennek a tendenciának. Egyébként Wajda volt az, aki megfilmesítette Wispiński Menyegző című színdarabját is.

4. A lengyel nemzeti identitás uralkodó mintáinak szisztematikus vizsgálatához szükséges volna legalább a katolikus egyház szerepének (amely relatíve új elem, mivel a 18. század végéig a lengyel nemesi kultúra vallási értelemben pluralista volt) tisztázása éppúgy, mint a sajátos republikanizmus és az államellenes attitűd. A lengyel nemzeti identitás kulturális dimenzióinak tárgyában lásd Andrzej Walicki: *The Three Traditions in Polish Patriotism*. In: Stanislaw Gomulka és Anthon Polonsky (szerk.): *Polish Paradoxes*. Routledge. London, New York, 1990.

5. A következőkben a civil társadalmi megoldások gyakorlati kivihetőségéről fogok beszélni, és nem foglalkozom a bonyolultabb filozófiai kérdésekkel. Ezzel kapcsolatban lásd Seligman: 1992.

6. A mostani lengyel kormány ezért igyekszik új, korlátozó törvényt hozni az alapítványokkal kapcsolatban.

7. Ellentmondásos érzelmekkel mondom ezt, mivel meg vagyok győződve arról, hogy a kelet-európai gazdaságoknak alapvető intézkedéseket kell hozniuk a rekonstrukció és a nem-

zetközi gazdaság viszonyaihoz való alkalmazkodás érdekében. Ugyanakkor látom, hogy az efféle érveléseket nagy valószínűséggel az egyes érdekcsoportok csak valódi törekvéseik elrendezésére használják.

8. Néha latin-amerikai értelmében használják ezt a kifejezést, ami olyan politikusokra vonatkozik, akik közvetlenül a népre támaszkodnak, miközben nem veszik figyelembe a képviselői demokrácia intézményeit, más esetben Kelet-Európára (főleg Oroszországra) utalva azt a hagyományt értik rajta, mely a parasztságot a társadalom valamiképpen sajátos szegmensének tekinti, és leggyakrabban azt a magatartást jelölik vele, amely könnyen tesz ígéreteket a választók megnyerése érdekében.

Irodalom

- Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Rethinking on the Origins and Spread of Nationalism*. London, Verso.
- Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. New York, The Free Press.
- Barr, Nicholas (1987): *The Economics of the Welfare State*. London, Weinfeld and Nicholson.
- Bauman, Zygmunt (1994): After the Patronage State. In: Christopher G. A. Bryant és Edmund Mokrzycki (szerk.): *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*. London és New York. Routledge.
- Becker, Gary S. (1976): *Economic Approach to Human Behavior*, Chicago, The University Press of Chicago Press.
- Brus, Włodzimierz és Kazimierz Laski (1989): *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System*. Oxford, Clarendon Press.
- Chiot, Daniel (1994): *Modern Tyrants: The Power and Prevalence of Evil in Our Age*. New York, The Free Press.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwel.
- Greenfeld, Liah (1992): *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hirschman, Albert (1982): *Shifting Involvements: Privat Interest and Public Action*. Princeton, Princeton University Press.
- Hobsbawm, Eric (1987): *The Age of Empire 1875–1914*. New York, Pantheon Books.
- Hobsbawm, Eric (1993): The New Threat to History. *The New York Review of Books*, december 16.
- Jezierski, Andrzej (1992[1979]): The Formation of the Communist Middle Class in Poland. *The Polish Sociological Bulletin*, 3–4.
- Jezierski, Andrzej és Barbara Petz (1988): *Historia gospodarcza Polski Ludowej* (A lengyel nép gazdaságtörténete). Varsó, PWN.
- Kochanowicz, Jacek (1994): Capitalism and Civil Society. *Economic Discussion Papers*, 9.
- Kochanowicz, Jacek (1992): *Spór o teorie gospodarski chłopskiej* (Vita a parasztagazdaság elméletéről). Varsó, University Press.
- Kochanowicz, Jacek és Lance Taylor (1994): *The Market Meets Its Match. Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Cambridge, Harvard University Press.
- Kolarska-Bobinska, Lena (1994): *Aspiration, values and Interests: Poland 1989–94*. Varsó, IFIS.
- Kovács János Mátyás (szerk.) (1991): Rediscovery of Liberalism in Eastern Europe. *East European Societies and Politics*, 1.
- Kula, Witold (1986): *Measures and Men*. Princeton, Princeton University Press.
- Kurczewski, Jacek (1992): Polish Middle Class at the Close of the Eighties. *The Polish Sociological Bulletin*, 3–4.
- Marody, Mira (1993): W poszukiwaniu zbiorowego sensu (Az élet általános értelmének keresése közben). *Polityka*, 42, október 16.

- Mosse, George L. (1981): *The Crisis of German Ideology: The Intellectual Origins of the Third Reich*. New York, Schocken Books.
- North, Douglas C. (1981): *Structure and Change in Economics*. New York, W. W., Norton.
- Nowak, Stefan (1979): *System wartosci społeczeństwa polskiego* (Értérendszer a lengyel társadalomban). *Studia Socjologiczne*, 4. 155–173.
- Poverty in Poland*. World Bank, Washington D. C., 1994.
- Putnam, Robert D. (1993): *Making Democracy Works: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.
- Seligman, Adam B. (1992): *The Idea of Civil Society*. New York, The Free Press.
- Szacki, Jerzy (1994): *Liberalizm po komunizmie* (Liberalizmus a kommunizmus után). Kraków, Znak I Fundacja.
- Szacki, Jerzy (1990): A Revival of Liberalism in Poland. *Social Research*, 2, 463–492.
- Taylor, Charles (1993): Wieviel Gemeinschaft braucht die Demokratie? *Transit*, 93.
- Walzer, Michael (1992): The Civil Society Argument. In: Chantal Mouffe (szerk.): *Dimensions of Radical Democracy, Citizenship, Community*. London, Verso.
- Waliczki, Andrzej (1990): The Three Tradition in Polish Patriotism. In: Stanislaw Gomulka és Anthony Polonsky (szerk.): *Polish Paradoxes*. London, New York, Routledge.
- Weber, Eugen (1976): *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France*. Stanford, Stanford University Press.
- Zientara, Benedykt (1985): *Svit narodów europejskich*. Warsaw, PIW.

Diósi Pál

A töltésen innen, a városon túl

(Szociológiai célvizsgálat a Káposztásmegyer-kettő lakótelepen élő fiatalok körében)

„Helyzet van”

Mintegy 1500 lakásról van szó a Külső Szilágyi út, a Külső Megyeri út és a Homoktövis utca által bezárt háromszögben. Laza szóhasználatban, belső feljegyzésekben tömören „Káposztás-kettő” a neve. Hivatalosan „Káposztásmegyer második beépítési ütem” néven említik Újpest hivatalosságai ezt a lakásoknál alig valamivel többől álló, beépített területet. Megközelítése a város felől kevéssel több időt igényel, mintha Dunakeszi Szabadságtelepről szeretnénk elérni – mondta egy kollégám, majd gyorsan hozzátette: ameddig van tömegközlekedés, vagy attól kezdve, amikor Kovács úr megveszi élete első autóját. Értetlenül nézhettem rá, mert azonnal megmagyarázta, hogy este tíz után Káposztásmegyer-kettőre saját jármű nélkül bajos eljutni, mert autóbusz már nincs, más meg nem is volt.

Az itt lakó családokban hozzávetőleg hatszáz, 14–20 év közötti fiatal él, akiknek túlnyomó többsége tanul, kis részük dolgozik, ill. munkanélküli. Több-kevesebb szabadideje mindegyiküknek van, de a lakótelepen vagy a lakásokba szorulnak, vagy a házak között találkozhatnak, mert más lehetőséget legfeljebb egy-két presszó, kocsmá, ill. a Csíki vendéglő kínálhat, de ezeket többnyire idősebbek látogatják. „Nyáron egyszerű” – jut eszembe a régi film címe, és amint láttam, az itt élők is egyszerűsítették. A Külső-Szilágyi út lakóteleppel ellentétes oldalában fut a mogyoródi vasúti szárnyvonal, amelynek töltése alatt átjáró vezet a préribé és egy bányatóhoz. Egyedül vagy családotól, nyakba vetett törülközővel, kisebb-nagyobb fóliaszatyrokkal, elegánsabb esetben sporttáskával kicsik és nagyok indulnak a töltésen át az enyhet adó víz irányába, akár csak a balatonparti üdülővendégek. Jó esetben két, még jobb esetben három hónapig egyszerű, de mit kezd magával és a lakótelepi létbe zártsággal az év nagy részében az itt lakó ifjú?

A gyerekek számára a Zabhegyező Egyesület évek óta fenntartja a Játzóházat, ahol részben önkéntesek segítségével, részben egy közmunkás és egy alternatív szolgálatos katona munkájával programot, aktivitási lehetőséget teremtenek, összesen 55 négyzetméteren, a kisiskolásoktól a kiskamaszokig terjedő korosztálynak. Az intézmény rövid idő alatt népszerű lett a

lakótelepi gyerekek körében, és ismertségének nem szabott határt az életkor. A Játsház egykori vendégei és a korábban oda be sem térők egyaránt tudták, hol találhatnak a lépcsőházakon túl is fedelet és meleget, ami ősztől tavaszig értékes minimálprogram ezen a lakótelepen. – Melyiken nem? – vethetnénk közbe, csak hát Káposztásmegyer-kettőn ezeket hallatlanul felértékeli – a lakások sok lakótelepnél jobb minőségével élesen szembenálló – sivárság. Itt ugyanis a lakóházakon kívül semmit sem építettek a beköltözők részére, még azt a lehangolóan keveset sem, amit a lakótelepek változatos szegényességében itt-ott megtalálhatunk. Nincs a házak lábazatában megbúvó átjáró, üzletsor, vagy a „csúcsminőséget” jelentő aluljáró, ahol más vidéken magától értetődően találkoznak, töltik együtt idejük egy részét a fiatalok. Ha nincs, hát mennek oda, ami van. Mennek akkor is, ha ezt nem nekik találták ki, mennek akkor is, ha rendszeresen elküldik őket, mennek, és az erősebb jogán ott is maradnak. Legfeljebb kihívják verekedésre az „alternatív katonát”, akit egy idő után már önkéntes testőrök óvnak, nehogy a tehetlenségből fakadó indulat belesodorja egy eleve esélytelen összecsapásba. Mindez nehézzé teszi, egy idő után már kockáztatja a Játsház működését, de a „megátalkodott” ifjakat ez kevéssé zavarja. Nekik már az is jó, ha lehetnek valahol, és ha ottlétük nemkívánatos eseménnyé válik, csak fokozza a helyzet értékét. Így tehát: Káposztásmegyer-kettőn helyzet van a Játsházban.

Ez a helyzet, amely a városvezetés számára megoldandónak tűnik, hiszen jobb sorsra érdemes törekvéseket kockáztat. Mit lehet tenni? Egyáltalán lehet-e tenni valamit – kérdik joggal, de keveset tudnak a lakótelepen élő fiatalokról. Meg kell ismerni mindazt, amit ebben a helyzetben érdemes megismerni, elsősorban azt, hogy mit szeretnének a maguk számára, nehogy olyasmit kínáljon a felnőtt környezet, amiből nem kérnek. Ezzel kerestek meg 1995 májusában, és kérték, írjak szakmai kiindulópontokat egy másnap benyújtandó pályázathoz, mert az információszerzéshez szükséges pénzt így kívánják előteremteni, hiszen sem a városvezetésnek, sem a Zabhegyezőnek nincsenek forrásai egy bármilyen szűkre szabott kutatás elvégzéséhez. Elkészítettem egy július-augusztus során kérdezhető kérdőíves kutatás programját. A feladat meghatározásakor abból indultam ki, hogy a keretek tudomásulvétele mellett is a lehető legszélesebb tájékozódási sávot kell kialakítani. Ennek alapján a DIÓDATA munkájához az alábbi célokat jelöltük meg:

1. Milyennek látják a megkérdezettek saját korosztályuk helyzetét, a helyzet dinamikáját, miként ítélik meg generációjuk rövid távú kilátásait, érzékelnek-e a felnőtté válás „programjának” megvalósítását akadályozó gondokat korosztályuk életében?

2. Generációjukon belül milyennek látják saját kapcsolatrendszerüket, milyen rétegzettséggel írják le azt, és mennyire elégedettek ezekkel a kapcsolatokkal?

3. Van-e ismeretük arról, hogy kortársaik mit tesznek, ha külső segítség nélkül megoldhatatlannak ítélt helyzetbe kerülnek, előfordult-e velük, hogy ilyenkor őket keresték meg kapaszkodók után néző kortársaik, mit tudtak tenni értük: a megoldáskeresés, ill. hárítás-kitérés milyen eszközeivel éltek?

4. Rendelkeznek-e tapasztalatokkal a külső segítség nélkül megoldhatatlannak tűnő helyzetek kezelésében, tudnak-e segítő személyekről-szervezetekről, mi történt, ha ilyenekhez fordultak?

5. Milyennek ítélik a lakótelepen élő fiatalok időtöltési, kapcsolatteremtési, -tartási lehetőségeit, ismernek-e olyan helyet-intézményt-szervezetet, ahova a nehéz helyzetbe került fiatalok helyben fordulhatnak?

6. Fontosnak tartják-e, hogy időtöltési-kapcsolatteremtési, -tartási lehetőséget jelentő „valami” legyen számukra a lakótelepen, ill. hogy olyan – önszerveződésre alapozott – képződmény alakuljon, amely kapaszkodókat kínálhat nehéz helyzetbe kerülő fiatal társaik számára?

7. Elképzelhetőnek tartják-e, hogy a másodikként körülírt szerveződésben aktív segítőjévé válhatnak kortársaiknak, alkalmasnak (alkalmassá tehetőnek) tartják-e magukat a segítő tevékenységre, ennek érdekében hajlandók-e inkognitójuk (korlátozott) feloldására?

A kutatásról

A kutatás standard kérdőíve 31 kérdést, személyi adatokat és az utolsó témához három kiegészítő kérdést tartalmazott. Az utóbbiakat szűrőkérdésnek szántuk, hogy az együttműködésre hajlandó „legelszántabbaktól” egy adatlapon nevüket, lakáscímüket és telefonszámukat kérhessük. A kitöltött 90 adatlapot a kérdezők azonnal borítékba zárták, majd a terepmunka befejezésekor a kérdőívek feldolgozása előtt átadtuk a megbízónak.

A lakótelepen élő, 14–20 év közötti fiatalok név és cím nélküli listája házszámok és nemek szerinti bontásban 298 férfi és 292 nő adatait tartalmazta. Az előzetesen meghatározott 400 személyes mintában gyakorlati megfontolásokból 200–200 személy megkérdezését terveztük, de az adatok gyakran félrevezetőeknek bizonyultak, és a lakótelep „teljes átfésülésével” kérdezőinknek 201 férfit és 199 nőt sikerült fellelniük 1995. augusztus 1. – szeptember 10. között. A kutatás zárótanulmányában 400 személy válaszaira építhettünk, akiknek összetétele a fontosabb szociodemográfiai változók mentén így alakult:

Nemek szerint:	%
férfi	50
nő	50

Életkor szerint:

14 évig	16
15 év	15
16 év	14
17 év	16
18 év	17
19 év	12
20 év	10

<i>Gazdasági aktivitás:</i>	<i>%</i>
iskolai tanuló	80
aktív kereső	11
munkanélküli, de már volt munkahelye	3
munkanélküli, amióta nem jár iskolába	5
GYES, GYED	1

<i>A tanulók iskolatípusai szerint: (N=320)</i>	
általános iskola	10
szakmunkásképző	24
szakközépiskola, gimnázium	52
főiskola, egyetem	10
egyéb iskola	4

<i>A már nem tanulók iskolai végzettsége: (N= 80)</i>	
8 általános	24
szakmunkásképző, szakiskola	30
szakközépiskola, gimnázium	45
egyéb iskola	1

<i>Családi állapot szerint:</i>	
nőtlen, hajadon	99
házas, élettársával él	1

<i>A kérdezett kivel él együtt szülei közül:</i>	
mindkettővel	74
édesanyjával	21
édesapjával	2
egyikkel sem	3

<i>A kérdezettel egy háztartásban élő gyermekek:</i>	
gyermektelen	98
egy gyermeket nevel	2

Jelen dolgozatban nem adhatunk számot minden, a kutatás négy és fél éves zárójelentésében érintett témáról. Itt csak egy mikrovilág jellegzetes képét és helyzetmegítélését kívánjuk jellemezni.*

A fiatalok helyzetéről, esélyeiről

Az olvasót nyilvánvalóan azok az adatok, összefüggések érdeklik legjobban, amelyek a lakótelepen élő fiatalok körülményeit jellemzik. Mégsem kerülhetjük meg annak bemutatását, hogy milyennek látták generációjuk helyzetét,

* A kutatásszervezői feladatokat Juhász Vera végezte, a gépi adatfeldolgozáshoz használt rögzítő file Kálmán Miklós munkája. Nekik és a kutatásban dolgozó valamennyi munkatársamnak ezúton mondok köszönetet.

kilátásait 1995-ben. Ez elsősorban azért fontos, mert e háttér ismeretében érthetőbb mindaz, amit önmagukról, társaikról elmondanak. Az egyéb kérdések mellett olyan élethelyzetekről, jelenségekről faggattuk a fiatalokat, amelyekről sokan úgy vélik, hogy ezek gondot, nehézségeket okoznak az ifjúságnak. A kérdőívben használt problémásor 16 elemből állt. Az ismerkedést is szolgáló, első lépésben ezeket kellett elhelyezniük az alábbi jelentőség skálán:

válasz	súly
ez ma nem gond a fiatalok körében	0
ez ma közepes gond a fiatalok egy része számára	1
ez ma közepes gond majdnem minden fiatal számára	2
ez ma súlyos gond a fiatalok egy része számára	3
ez ma súlyos gond majdnem minden fiatal számára	4

Majd annak a legfeljebb öt problémának a megnevezését kértük, amelyről úgy vélik, hogy a 16 itemű sorozat tagjai közül a leginkább akadályozzák a felnőtté válást és megnehezítik az önálló életkezdést. Végül a kiválasztott „legnehezebbek” esetében megkérdeztük: megítélésük szerint várható-e érdemi javulás generációjuk, ill. a következő generáció számára, esetleg az ő számukra sem látják a javulás esélyeit.

A 16 itemet olyan rendezett sorba állítottuk, amelyben a legfeljebb öt választás alapján a felnőtté válást leginkább akadályozó gond áll a lista élén, és a legritkábban említett a 16. helyen. Az első helyen említett gondot ugyanolyan súllyal vettük figyelembe, mint az ötödikként kiválasztottat. A sor jobboldalán a kétdimenziós jelentőségskála besorolásaiból számított súlyozott átlagértékeket tüntettük fel.

A problémák súlya, és ahogyan ezek a fiatalokat érintik
(%, ill. χ , N = 382 – 397 között változó)

A felnőtté válás akadályá rang	Σ %		mennyire érinti a fiatalokat x
1	69	nem lehet lakáshoz jutni	3,43
2	60	az elhelyezkedésnek akadályai vannak	3,03
3	56	lakással, munkával is bizonytalan a megélhetés	2,95
4	53	kábítószereznek	2,63
5	53	önhibájukon kívül munkanélkülivé válhatnak	3,01
6	47	túl sok alkoholt fogyasztanak	2,45
7	31	korlátozott a továbbtanulás lehetősége	2,13
8	26	konfliktusos a szüleikkel, felnőtt családtagjaikkal való kapcsolatuk	2,05
9	15	nem ismerik jól a párkapcsolatban szükséges szexuális viselkedésmódot	1,96
10-11	14	nem ismerik jól a párkapcsolatban szükséges magatartást	1,81
10-11	14	a családjukon kívüli felnőttekkel konfliktusos a kapcsolatuk	1,76
12	11	korlátozott az iskolában tanultak használhatósága	1,89
13-14	10	nem egészségesek, sokféle betegség fordul elő körükben	1,67
13-14	10	nem tudnak partnert találni	1,24
15	9	hiányos az edzettségük, nem bírják a fizikai terhelést	1,64
16	5	nehezen találhatnak barátokat	0,96

A besorolásra felkínált sorozat az alapvető létfeltételektől a testi-lelki-személyközi komfortig a fiatalok számára fontos, életüket-életvezetésüket alakító mozzanatok változatos körét fogta egybe. A sort elválasztó cezúra mutatja, hogy a megkérdezettek nagyon határozottak voltak állásfoglalásaikban. A gondok súlyosságát és a fiatalok érintettségének körét, ill. a felnőtté válás útját akadályozó szerepüket igen közeli módon minősítették. Emiatt a súlyosnak látott gondokat mindkét közelítésben a sor első felében találjuk.

A sorozat 1-4. helyeit a létbiztonságot veszélyeztető problémák foglalják el, amelyek között a korábbi kutatásainkban (1992, 1993 során) a kábítószer-vezést korántsem sorolták ennyire előre. Jellemző módon mindkét felvételben súlyosabbnak látták az alkoholizálást, mint a drogfogyasztást, amelyet 1992-ben a nyolcadik, 1993-ban a hatodik helyre soroltak, közvetlenül az alkoholizálás mögött.

Ítéleteikkel a rendezett sor második negyedébe helyezték a fiatalok távlatait korlátozó továbbtanulási gondokat és a munkahelyvesztés – egzisztenciális fenyegetést jelentő – veszélyét, az alkoholizálást, ami szintén távlatvesztést okozhat. Ebben a mezőnyben találjuk a szülőkkal, a felnőtt családtagokkal való kapcsolat feszültségeit is. Ez utóbbinak éppen abban látjuk a veszélyét, hogy a fiatalokat a kapcsolati ambivalencia megfoszthatja attól a biztonsági háttértől, amelyre a válaszaikból kikerekedő mező nem is nagyon rejtett aknáit között lavírozva igencsak szükségük lehet.

A nyolc, legsúlyosabbnak tekintett problémát együtt szemlélve azt kell mondanunk, hogy közülük öt döntően a fiataloktól függetlenül, az „adott világ” részeként jelenik meg. Számolni, persze, lehet ezekkel, de fiatalokról lévén szó, azt is tudnunk kell, hogy a társadalom igen keveset tett a felkészítésükért, és így e jelenségek kezelésére csak kevesen alkalmasak közülük. Két, előkelő helyre sorolt gondot olyan magatartás jelének kell tartanunk, amelyek a létfeltételeket alaposan megingathatják. A „top 8” utolsó tagja az interperszonális kapcsolatok egyik legfontosabbjának zavarait jelzi, de ennek kapcsán számolnunk kell a ténnyel, hogy az ifjúkor programjának részét képező leválás, önállósodás gyakran konfliktusos módon történik, s az ifjúkor egyik leckéje éppen a – sokaknál viharos – leválási folyamat elviselése.

A kérdezettek szerint legsúlyosabb problémákról minden esetben megkérdeztük, hogy mikorra várnak a megemléített gondok kapcsán érdemi javulást. A válaszok minden részletre kiterjedő áttekintése helyett dolgozatunkban beérjük az iménti rendezett sor első feléhez tartozó állásfoglalásokkal.

Lesz-e érdemi javulás a nyolc legsúlyosabbnak tekintett gond esetében
(%, N=105–274 között változó itemenként)

rang	n	érdemi javulás			
		a saját generáció számára lesz	a következő generáció számára lesz	számukra sem lesz	nem tud, nem akar válaszolni
1 nem lehet lakáshoz jutni	274	10	42	38	10
2 az elhelyezkedésnek akadályai vannak	238	14	50	23	13
3 lakással, munkával is bizonytalan a megélhetés	223	12	49	31	8
4 kábítószereseknek	212	10	26	52	12
5 önhibájukon kívül munkanélkülivé válhatnak	210	11	44	32	13
6 túl sok alkoholt fogyasztanak	189	11	27	50	12
7 korlátozott a továbbtanulás lehetősége	119	18	56	17	9
8 konfliktusos a szüleikkel, felnőtt családtagjaikkal való kapcsolatuk	105	24	40	26	10

Az érdemi javulás lehetőségére vonatkozó, domináns válaszcsoporthoz a nyolc eset közül egyszer sem látja kedvezőnek a saját generációjuk esélyeit. Hat probléma mentén azok vallják a többségi álláspontot, akik szerint a következő generáció részére elképzelhető a javulás, de ez nekik nem jelent könnyebbiséget. A kábítószer-fogyasztás és az alkoholizálás esetében ennél is sötétebb jövőt sejtnek. A kérdezettek legalább fele úgy véli, hogy lényegében az utánuk jövő nemzedéket is hasonlóan sújtja mindkét gond.

Önmaguk számára a szüleikkel való konfliktusok és a továbbtanulás kérdésében látják a legtöbb esélyt, hiszen 24–18 százalékuk gondolja, hogy nemzedékük számára érdemi javulás várható ezeken a területeken. Úgy véljük, álláspontjaikat egyfelől az a vágyuk táplálja, hogy a szüleikkel, felnőtt családtagjaikkal harmonikus legyen a kapcsolatuk, másfelől pedig a saját, közelgő továbbtanulásukhoz fűzött reményeik. A továbbtanulás esetében azt kell szem előtt tartanunk, hogy ez a válasz a másodsorban domináns véleménycsoportban található álláspontja, a konfliktusos szülő-, felnőtt családtag kapcsolatuk javulását pedig csupán a nagyságrendjében harmadik válaszcsoporthoz reméli saját generációja számára, ők is alig érik el a kérdezettek egynegyedét, minden további gondról 20 százalék alatti csoportjuk állította csupán, hogy nemzedékük érdemi javulást élhet meg.

Ez a kép a demográfiai változók szerint kialakult csoportokat áttekintve meglehetősen homogén. Alig fordult elő, hogy egy-egy változó mentén szignifikáns eltérést találtunk. A figyelembe vett változók és a nyolc legsúlyosabbnak tartott probléma kapcsolatát az alábbi táblázat összesíti:

Összefoglaló a χ^2 eloszlás alapján a nyolc legsúlyosabb probléma és a szociodemográfiai változók kapcsolatának szignifikanciaszintjéről
(az eredmény: * = szignifikáns, ** = erősen szignifikáns, *** = igen erősen szignifikáns)

a csoportképző változó	a probléma rangja az előző táblázatban							
	1	2	3	4	5	6	7	8
nem								
életkor							**	
gazdasági aktivitás								
tanulók iskolatípusa								
dolgozók munkajellege						***		
dolgozók iskolai végzettsége	***							
apa munkajelleg csoportja								
anya munkajelleg csoportja								
alminta			*		*			

A táblázat alapján elmondhatjuk, hogy egyetlen súlyosnak tartott probléma érdemi javulásának esélymegítélésében sem találtunk szignifikáns összefüggést a kérdezettek nemével, gazdasági aktivitásával, aktuális iskolájuk típusával és szülei munkajellegével. Az életkor mentén erős összefüggést láttunk a továbbtanulási lehetőségek javulásának mérlegelésében, a dolgozók munkajellege szerint igen erősen szignifikáns különbségeket láttunk az alkoholizálás várható változásáról kapott válaszokban. A lakáshoz jutás várható változásait másképp ítélik meg a már dolgozók attól függően, hogy milyen iskolai végzettségük van, a megélhetés bizonytalanságai és a fenyegető munkanélküliség érdemi változásait eltérően szemlélik azok, akik nevüket-címüket adatlapon megadták a későbbi együttműködés érdekében, mint akikről nem kaptunk adatlapot.

A különböző szinten szignifikáns eredmények esetében a teljes adatsorozatokot áttekintő táblázatok helyett azoknak a különbségeknek a kiragadására szorítkozunk, amelyek elkülönített értelmezést tesznek fontossá.

Az értelmezést kívánó eredmények kiemelt táblasorai a szignifikanciaszint szerinti sorrendben

		érdemi javulás			
		a saját generáció számára lesz	a következő számokra lesz	számokra sem lesz	nem tud, nem akar válaszolni
<i>túl sok alkoholt fogyasztanak</i>	Σ	11	27	50	12
<i>a szellemi foglalkozásúak</i>		-	-	40	60
<i>nem lehet lakáshoz jutni</i>	Σ	10	42	38	10
<i>a 8 osztályt végzettek</i>		46	15	39	-
<i>a szakmunkás végzettségűek</i>		24	33	43	-
<i>a középiskolát végzettek</i>		3	38	44	15
<i>a jelenleg még tanulók</i>		8	44	37	11
<i>korlátozott a továbbtanulási lehetősége</i>	Σ	18	56	17	9
<i>16 évesek</i>		-	53	21	26
<i>17 évesek</i>		27	53	7	13
<i>18 évesek</i>		25	63	6	6
<i>19 évesek</i>		16	42	42	-
<i>20 évesek</i>		17	67	16	-

		érdemi javulás			
		a saját generáció számára lesz	a következő generáció számára lesz	számukra sem lesz	nem tud, nem akar válaszolni
<i>lakással, munkával is bizonytalan</i>					
<i>a megélhetés</i>	Σ	12	49	31	8
adott adatlapot		22	52	26	-
nem adott		10	49	31	10
<i>önhibájukon kívül munkanélkülivé</i>					
<i>válhatnak</i>	Σ	11	44	32	13
adott adatlapot		23	33	36	8
nem adott		9	46	31	15

A szellemi foglalkozásuk ugyan szűk csoportot jelentenek, de álláspontjuk igen markáns: sem a saját, sem a következő generáció részére nem várható érdemi javulás a fiatalok alkoholizálása terén.

Az iskolai végzettség emelkedése mentén zuhanásszerűen csökken a lakásszerzés nehézségeiben saját generációjuk számára javulást várók aránya, és nő az érdemi változást a következő generáció részére várhatónak tételezők súlya. Álláspontunk szerint ez a tanultabbak (és ne felejtjük: némileg idősebbek) realistább ítéletalkotását jelzi.

Az életkorban a 16 évesektől előrehaladva előbb emelkedik a továbbtanulási kilátások javulását saját nemzedékük számára várók aránya, majd – valószínűleg a felvételi kudarcok nyomán – sötétebb színben látják kortársaik esélyeit. Ez motiválhatja a 19–20 évesek válaszait és kiváltképp a 19 évesek körében kiugróan magas arányú „a következő generáció számára sem” válaszokat.

Álláspontom szerint a helyi viszonyokról az ítéletalkotás alminták közötti eltérései mondanak a legtöbbet, annak ellenére, hogy a különbségeket szerényebb szignifikanciaszint mellett tapasztaltuk. A nevüket, címüket megadni kész fiatalok 90 személyes alcsoportja két probléma megítélésében is markáns módon másképp látja saját korosztálya kilátásait, mint a többi megkérdezett. A megélhetés bizonytalanságaival, ill. a fenyegető munkanélküliséggel kapcsolatban jelentős arányeltéréssel mutatkoztak derülátóbbaknak társaiknál. Ennek nem egy „duplán is optimista” kör megtalálása miatt tulajdonítok jelentőséget, hanem azért, mert éppen az együttműködésre kész fiatalok látásmódjában találtunk lényegi különbséget. Olyan vélemények mentén, amelyek megfogalmazásakor még semmit sem sejtettek arról, hogy a standard interjú befejezéseként együttműködési késztetéseikről kérdezzük őket, ill. ennek érdekében adataikat kérjük.

A fiatalok egészének helyzetéről megismerhető tablókép azt jelzi számunkra, hogy a lakótelepen élő kérdezettek meglehetősen komoran ítélik meg a fiatal nemzedék helyzetét és kilátásait. Azt is láttuk, hogy néhány alcsoport alkalmanként optimistább, mint amilyennek az itt lakókat egészében megismertük. Elsősorban a helyzetükkel összefüggő vágyak-remények mentén mérlegel derülátóbb módon a kérdezettek egy része. Hozzá kell tennünk, hogy a lehetséges kapcsolatoknak csak szűk töredékében (72 esetből

összesen 5 alkalommal) láttunk szignifikáns eltéréseket. Ennek alapján meg-
alapozottan állíthatjuk, hogy lényegében homogén ítélettel, közel sem barát-
ságos világnak írták le azt a társadalmi mezőt, amely ma körülveszi a fia-
talokat Magyarországon.

Saját generáció, kapcsolati körök, támaszt igénylő helyzetek

A kérdezettek domináns többsége (395 fiatal) könnyedén eldöntötte, kiket is
tekint a generációjához tartozónak. A válaszok megoszlását a kérdezettek
életkora szerint célszerű áttekinteni, hiszen ez mutatja, milyen igazodási
pontjai vannak az itt élő fiataloknak. A teljes táblázat helyett a domináns és
szubdomináns válaszokat szerepeltetjük, mert ezzel kiemeljük az egyes élet-
kori csoportok orientációs késztetéseit.

A sajátnak tartott korosztály sávjai, életkor szerint
(%, N = 395)

Életkor (év)	A saját korosztály életkori átlagai					
	14 évig	15-16	17-18	19-20	21-22	22 évtől
14 évig	40	52				
15-16 év		53	36			
17-18			52	27		
19-20				47	25	

A 395 megkérdezett közül 328-an tekintik a saját vagy a közvetlenül
felette lévő korcsoportot saját generációjuknak. Ezt táblázatszerkesztésünk
megerősítésének tartjuk, hiszen az összes válasz 83 százaléka szerepel az
áttekinthetőség kedvéért ritkított táblázatban.

A legfiatalabbak válaszai még domináns felfelé igazodásról árulkodnak,
az életkorban előrehaladva ez a jelenség mindinkább háttérbe szorul. A to-
vábbi korcsoportokban mindenütt a saját életkoruk a domináns generációvá-
lasztás, és egyre szűkebb a szubdomináns válaszcsoporthoz említett, közvet-
lenül felettük járók aránya.

Az χ^2 értéke 475,1386 és $p < 0,001$, ami igen erősen szignifikáns adatokra
utal. Más felvételekben is azt láttuk, hogy húszéves korig jobban figyelnek
idősebb társaikra a fiatalok. Feltehetően eddig tart a viselkedésmódban, a
konfliktuskezelésben a követhetőnek tartott modellek átvétele. A későbbiek-
ben majd látjuk, hogy a nehéz helyzetekben milyen gyakran fordulnak tá-
maszért az életkorban közel állókhoz. Mivel korosztály-besorolási adataink
átlagszámításból származnak, áttekintettük, hogy a válaszok eredetileg hány
évjáratot fogtak át. Ebből ismerhetjük meg, hogy a kérdezettek számára mi-
lyen terjedelműek a kortársi tájékozódásban adekvát életkori mezők. A vá-
laszok egyenlően oszlottak meg a 4 évjáratig tartó, ill. a 4 évjárat feletti
sávokban, és két metszetben – a kortársnak tekintett csoportok életkor átlaga
és a válaszadók életkora szerint is – igen erősen szignifikánsnak bizonyultak.

Hány évjáratot fog át a sajátnak tartott korosztály, életkor és a saját korosztály átlagéletkora szerint (% , N=395)

Életkor	A saját korosztály terjedelme			
	1-4 évig	4 év felett	1-4 évig	4 év felett
	A saját korosztály átlaga			
14 évig	70	30	14 évig	82
15 év	64	36	15-16 év	68
16 év	60	40	17-18 év	51
17 év	44	45	19-20 év	42
18 év	42	58	21-22 év	3
19 év	36	64	22 évtől	-
20 év	15	85		100
összesen	50	50	összesen	50
$\chi^2 = 91,24093$			$\chi^2 = 332,69375$	

A p értéke mindkét esetben 0,001 alatti, tehát igen erős szignifikanciáról beszélhetünk. Ezeknek az adatoknak számunkra kétféle fontos tartalma van. Egyfelől azt jelentik, hogy az ifjabbak a már látott „felfelé igazodás” mellett visszafogottabbak a saját generációjuk sávjának megjelölésekor, míg az idősebbek hajlamosabbak több évjáratot a generációjukhoz tartozónak tekinteni. Táblázatunk jobb oldaláról pedig azt a közvetlen összefüggést olvashatjuk le, hogy a saját generáció magasabb életkorban történő meghatározása mind szélesebb terjedelmet hordoz, tehát az érettebb korú saját generáció egyre összetettebb élethelyzetű társakat jelent.

Amikor a saját korosztályban lévő kapcsolatokat vizsgáltuk, nem törekedhettünk arra, hogy ezeket a kapcsolatokat funkciójuk alapján ismerhessük meg. A kérdőíves módszer együttes korlátainak ismeretében a felszínes ismeretstől a titoknélküliségig terjedő skála mindennapi szóhasználatban ismert indikátoraira kellett alapoznunk a kérdésfeltevést. Ezért választottuk a „látásból ismerem, de nem szoktunk beszédbe elegyedni” körülírástól a „nincsenek titkaink egymás előtt” minősítéssel leírtig tartó ismeretségi skála hét, egymástól eltérőnek vélt szintjét. Mindegyikkel kapcsolatban megkérdeztük az itt élőket, hogy vannak-e ilyen ismeretségeik, körülbelül hányan lehetnek, és elégedettek-e, esetleg örülnének több, ill. kevesebb ilyen kapcsolatnak. A válaszokat rendezett sorban mutatjuk be.

Vannak-e a saját korosztályodban olyanok... (% , N=400)

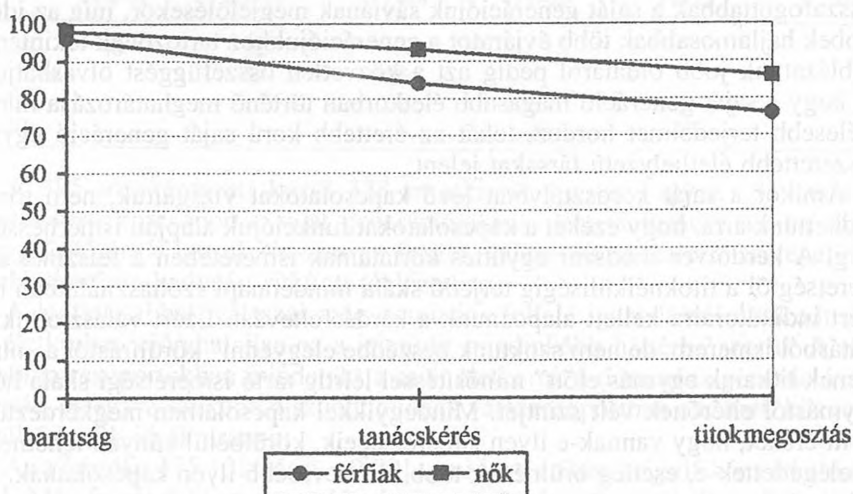
	igen
- akiket barátaidnak tekintesz	98
- akiket névről ismersz, de a találkozásaitokat nem szoktátok tervezni, megbeszélni, hanem a véletlenre bízátok	91
- akiket látásból, arcról ismersz, de nem szoktatok beszédbe elegyedni	90
- akiktől nehéz helyzetben szívesen kérnél tanácsot	89
- akikkel nincsenek titkaid egymás előtt	78
- akiket névről ismersz, és találkozásaitokat tervezitek, megbeszélitek, de nem tartod őket barátaidnak	67
- akikkel úgy is beszélgethatsz, hogy névről nem ismered őket	66

A rendezett sor jelzi, hogy a kérdezettek az eltérő karakterű kapcsolatok mindegyikét ismerik, és legalább kétharmaduknak a lazább ismeretségekről is személyes élményük van. Ugyanakkor arra is utalnak, hogy a személyeséget, a kontaktusokban általában szelektív erejű bizalmat nem tekintik mindenek felett álló rendezőelvnek. Ennek hatását fedezhetjük fel abban, hogy míg barátai szinte mindenkinek vannak a generációjából, lényegesen kevesebben számoltak be nehéz helyzetben tanácsadásra kérhető, még kevésbé titkaik kölcsönös megosztására méltónak tartott nemzedéki társakról.

Amikor azt vizsgáltuk, hogy vannak-e ettől a globális képtől jellegzetesen eltérő csoportjai a megkérdezetteknek, akkor az életkor, ill. a nemek mentén sejthettük a különbségeket. Azt kell mondanunk, hogy feltételezésünk alig bizonyult helytállónak. Életkor szerint egyáltalán nincs érdemi eltérés az általunk vizsgált kapcsolatok meglétében, és mindössze két esetben láttunk szignifikáns különbséget a férfiak és a nők kapcsolatairól szóló válaszokban.

1. ábra

Vannak barátai, tanácskérésre, ill. titokmegosztásra alkalmas ismerősei kortársai között, nemek szerint (%). N=400

A megkérdezettek szinte azonos arányban állítják, hogy vannak barátaik, de a bizalmat, különösen intimitást feltételező kapcsolatokról a férfiak ritkábban számolnak be, mint a nők. Azt kell mondanunk, hogy a hagyományos férfi-női szerepekhez rendelt és társadalmilag gerjesztett különbségekkel találkozunk. A nők szocializációjában az „önfelelt titoknélküliség” nemcsak megengedett, hanem kívánatos, elvárt mozzanatként jelenik meg, a férfiaktól pedig inkább elvárható a „mértéktartás”, a kapcsolatok „kritikus” kezelése. Ennek hatása jelenik meg, amikor eltérő arányban számolnak be a nehéz helyzetekbe a tanácskérés révén beavatható, ill. a titkok megosztására alkal-

mas kapcsolatokról az itt élő fiúk, ill. lányok. Mintegy azonosulnak az elvárásokkal.

A tanácsadás kapcsán $\chi^2=4,0865$ és $p < 0,05$, a titokmegosztás esetében pedig $\chi^2=5,27062$ és $p < 0,05$, tehát mindkét esetben szignifikáns adatokról beszélhetünk.

A különböző szintű ismeretségek létén túl áttekintettük, hogy a hétféle kapcsolati kör eltérő személyessége szelektív hatású-e, mekkora a közelebbre engedett ismerősök tipikus nagyságrendje, ill. milyen széles ismeretségi sávot jelentenek a karakteresen lazább kapcsolatok, ha ugyan ezek kapcsolatot jelentenek egyáltalán. A hét szint tipikus kiterjedtségét kiemeltük az adattömegből. A kapcsolati körök domináns válaszcsoportjától kiindulva addig tüntettük fel a mind kisebb arányú válaszcsoportokat, amíg eljutottunk a kapcsolathoz tartozó válaszok mediánjáig. Így nemcsak azt tudjuk jellemezni, hogy hol éri el a többséget (50% + 1 válasz) az adott kapcsolati szinten ismerősökkel rendelkező kör, hanem azt is, hogy a többségen belül melyek a karakteres sávjai az ismerősökből álló kapcsolati hálónak.

A hét ismeretségi típus jelentősebb előfordulási arányai a domináns nagyságtól a mediánig (% , N=változó a kapcsolat jellege szerint)

N a kapcsolat jellege	1	2-3	4-5	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-100
393 akiket barátainak tekint	25	21	25						
369 akiket névről ismer, de találkozásaik véletlenek				23	24	11			
359 akiket látásból ismer, de nem beszélnek egymással				16	19			12	13
355 aiktól nehéz helyzetben szívesen kér tanácsot		47	24						
328 aikkal nincsenek titkaik egymás előtt	42	45							
276 akiket névről ismer, tervezik találkozásaikat, de nem barátai			34	25					
263 aikkal beszélgethet, bár névről nem ismeri őket		22		21	20				

Az ismeretségi körök magas arányban megjelölt csoportjai két szinttől eltekintve nem lépik túl a 20 személyes határt. A névről ismert, de csak véletlen találkozásokkal jellemezhető kapcsolatokról beszámoló 369 megkérdezett 11 százalékának 21-30 ilyen ismerőse is van. A domináns és szubdomináns csoportok mindössze 3 százalék eltéréssel kerülnek a medián közelébe, emiatt a 21-30 személyt megadó alcsoportot is ide kellett sorolnunk. Ugyanakkor mindkét szűkebb sávot megjelölő alcsoport lényegesen nagyobb súlyú. Hasonló a helyzet a látásból ismert, de a beszélőviszonyig el nem jutó ismeretségek esetében, ahol 41-50, ill. 51-100 közötti ilyen ismeretségről adott számot 12, ill. 13 százalék, de a szűkebb tartományban két, ezeknél nagyobb alcsoportot is találtunk.

A táblázatunkban megjelenő alcsoportokból 16 nem lépi túl a 20 személyre kiterjedő ismeretségi kört. Az imént leírt, ennél szélesebb sávok minden alkalommal a laza, elkötelezettséget nem kívánó viszonyok mediánjaihoz tartoznak. Minden olyan kapcsolatnál, amelyben a személyes, pláne a bizalmi elem is megjelenik, ennél szűkebb terjedelműek a jellemző nagyságú kapcsolati mezők. A barátokról és a tanácskérésre megbízhatóknak tekintett ismerősökről számot adók 71–71 százaléka legfeljebb 5 ilyen személyt említett, a titoknélküliség esetében pedig 87 százalék maximum 3 ilyen kapcsolatról tett említést.

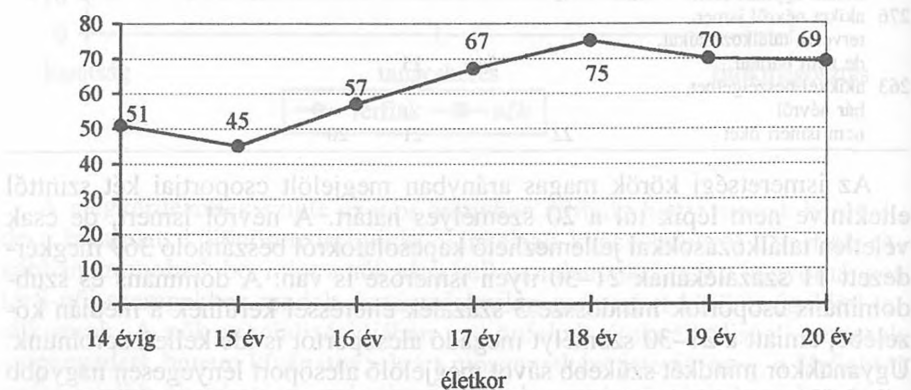
Eredményeink együttvéve azt jelzik, hogy a lakótelepen élő fiatalok még a lazább, felszínes ismeretségekben is inkább védik kapcsolati határaikat, amellyel természetesen énhatáraik biztonságát is fokozzák. Erre feltételezhetően szükségük is van, hiszen ebben a korban minden szorosabb kapcsolat mélyen bevéődő hatásokat közvetíthet az önmagukat és helyüket éppen meghatározó fiatalokhoz.

Azt semmiképpen sem mondhatjuk, hogy az itt élők válogatás nélkül, bárkivel hajlandók lennének barátkozni. Sőt, inkább szegényesnek tekintem kapcsolatkészletüket. Főleg a kapcsolatok révén közvetíthető modellek, magatartási és eljárási minták egysíkúságát tartom veszélyesnek. Ettől a megkérdezettek még egészen jól érezhetik magukat az éppen leírt terjedelmű ismeretségeikkel.

Az így jellemezhető kortársi környezetben van csak értelme annak a kérdésnek, hogy milyen érzékenységgel veszik észre a megkérdezettek, ha valaki nehéz helyzetbe kerül generációjukból, és úgy tűnik, egyedül nem tud megoldást találni gondjára. A kérdezettek 61 százalékának van ilyen ismerőse kortársai között, 39 százalék azt mondta, nem ismer a nemzedékéből olyan fiatalot, aki nehéz helyzete miatt külső segítségre szorult. Az arányok életkor szerint jellegzetes eltérést mutatnak.

2. ábra

Ismer-e generációjából egyedül megoldhatatlannak tűnő, nehéz helyzetbe került fiatalokat, életkor szerint (% , N=400)

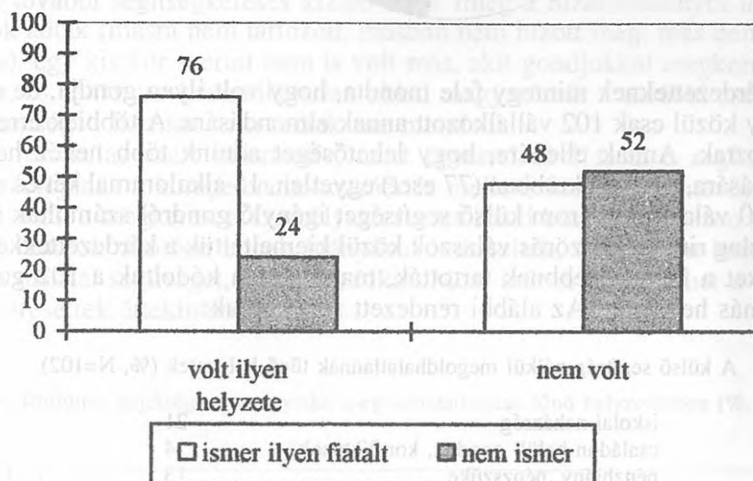

A legfiatalabbaktól előrehaladva – kis ingadozásoktól eltekintve – a megkérdezettek lényegesen magasabb arányban ismernek generációjukból nehéz helyzetbe került fiatalokat. Diagramunk alapján azt kell mondanunk, hogy a korral járó érettség szükséges mások nehéz helyzeteinek felismeréséhez. A lakótelepen megkérdezett fiatalok a 15. és a 18. életév között váltak érzékennyé mások gondjainak észrevételére. A forrástáblázatban $p < 0,05$, tehát a diagram szignifikáns adatokra támaszkodik.

A megkérdezettek közel fele (193 személy) szerzett személyes tapasztalatot arról, hogy milyen is az „egyedül nem megy” helyzete. Attól függetlenül, hogy beavattak-e bennünket gondjaik természetébe, megnéztük, vajon hasonló tapasztalatokat szereztek-e társaik nehéz helyzeteiről, mint azok, akiknek nincs saját élményük ilyen gondokról.

3. ábra

Ismer-e a generációjából egyedül megoldhatatlannak tűnő, nehéz helyzetbe került fiatalokat, saját ilyen tapasztalat szerint (% , N=400)

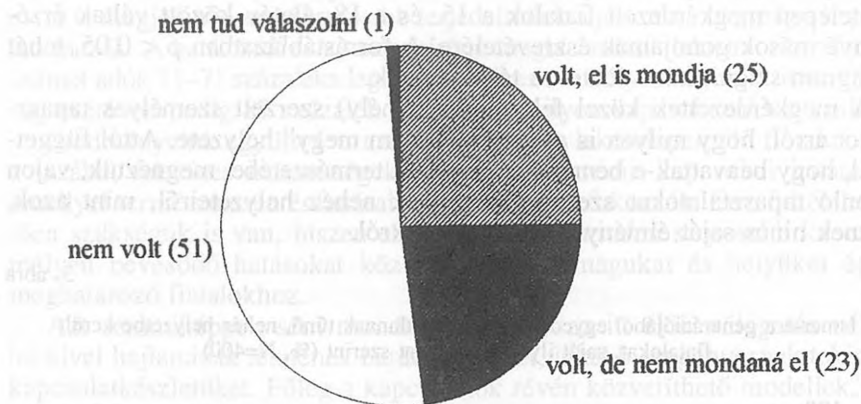

A forrástáblázatban $\chi^2 = 38,64977$ és $p < 0,001$, ami igen erős szignifikanciájú adatokat jelez. Együttvéve úgy fogalmazhatunk, hogy kortársaik külső segítséget igénylő gondjaival a megkérdezettek jelentős hányada találkozott. Az ilyen helyzetekre a saját hasonló élmény(ek) igen érzékennyé teszi(k) az itt élőket, az idősebbek körében ez gyakrabban előfordul, mint a fiatalabb korosztályokban.

Már jeleztük, hogy külső támaszt, segítséget igénylő helyzetet maguk a megkérdezettek is jelentős arányban átéltek. Egy részük hajlandó volt beszámolni is ezekről:

4. ábra

Volt már olyan nehéz helyzetben, amit egyedül nem tudott megoldani? (% , N=400)

A kérdezetteknek mintegy fele mondta, hogy volt ilyen gondja, de a 193 személy közül csak 102 vállalkozott annak elmondására. A többiek erre nem vállalkoztak. Annak ellenére, hogy lehetőséget adtunk több nehéz helyzet elmondására, a leggyakrabban (77 eset) egyetlen, 15 alkalommal két és mindössze 10 válaszban három külső segítséget igénylő gondról számoltak be. A viszonylag ritka többszörös válaszok közül kiemeltettük a kérdezettekkel azt, amelyiket a legnehezebbnek tartották, majd ezután kódoltuk a 102 gondot, problémás helyzetet. Az alábbi rendezett sort kaptuk:

A külső segítség nélkül megoldhatatlannak tűnő helyzetek (% , N=102)

iskolai nehézség	21
családon belüli gondok, konfliktusok	14
pénzhiány, pénzzűke	13
szerelmi csalódás, partnerével való vita	12
barátokkal kapcsolatos problémák, viták	8
pályaválasztás nehézségei	6
rossz(ul megválasztott) társaság, barátok	4
baleset	3
lelki konfliktus, probléma	3
munkanélküliség	2
rendőrségi ügy	2
bűncselekmény áldozata lett	1
alkoholizálás	1
drog, kábítószer	1
munkahelyi gond, konfliktus	1
általános emelkedettség	1
egyéb, besorolhatatlan válasz	7

A válaszok döntő többsége alapján a nehéz helyzetek öt, jellegzetes sávját különíthetjük el. Közülük domináns a kortársakhoz fűződő kapcsolatok (barátság, szerelem) megrázkódtatásaiból, csalódásaiból fakadó gondok három elemű csoportja. Ezt követi az iskolai bajokhoz köthető, közel ugyanilyen arányú problémák sávja, majd a családon belüli nehézségek-konfliktusok következik. A negyedik sávban a pénzügyi anyagi helyzetet emlegették jelentős arányban, végül a munkával és annak elvesztésével, a pályaválasztással összefüggő bajokat. Jó okkal feltételezhetjük, hogy a gyakoribb előfordulású válaszok a társaik nehéz helyzetéről elmondott tapasztalatainak is tipikus összetevői.

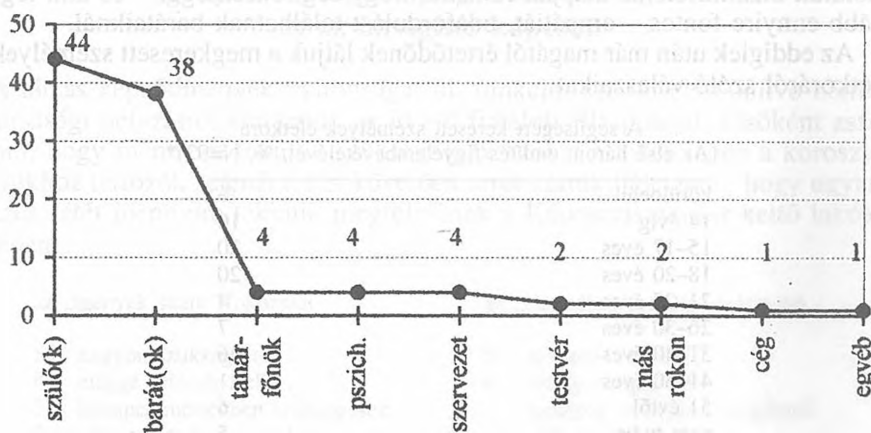
A számunkra leírt helyzetek többségében (90%) a megkérdezettek kísérletet tettek a segítségkeresésre. A 92 ilyen kísérletről beszámoló fiatal tipikusan egy helyen kereste a külső segítséget (65%), két helyre fordult 23 százalékuk, és 12 százalék három reményteljesnek tűnő kapaszkodó után nézett. Enyhe többségük (52%) azt mondta, hogy lett volna lehetősége másokat is megkeresni segítségkérés céljából, a fennmaradó 42 százalék számára nem látszott más támaszlehetőség.

A további segítségkeresés kizáró okait főleg a bizalomhiányra utaló válaszok adták (másra nem tartozott, másban nem bízott meg, más nem értette volna), egy kis kör szerint nem is volt más, akit gondjukkal megkereshettek volna, és néhányan besorolhatatlan okkal magyarázták a további esélyek lehetetlenségét, hárman nem tudtak mit mondani.

A felsorolás azért informatív, mert egyértelművé teszi a segítségkérés motivációjának a kompetencia-hozzáértés melletti fontos összetevőjét: a rászorulóknak a megkeresett személy-szervezet iránti bizalmát. Hiszen a bajba jutott fiatalok döntően ennek hiányával indokolták, miért nem kereshettek volna másnál segítséget, kapaszkodókat. Most már értelmes lehet a valóban megkeresettek áttekintése is.

5. ábra

Hova fordultak segítségért az egyedül megoldhatatlannak tűnő helyzetekben (% , N=92)

A nehéz helyzetek döntően két segítségnyújtásra kiszemelt körhöz vezették a megkérdezett fiatalokat. Szüleik (esetleg ezek egyike) és barátaik (barátnőik, haverjaik) egymáshoz közeli arányban bizonyultak a legfontosabb kapaszkodónak. Grafikonunk markánsan jelzi, hogy minden egyéb kiválasztott segítségforrás eltörpül e két csoport mellett. Az arányeltérések olyan szűk sávban mozognak, hogy azokat méricskélni, egymáshoz viszonyítani kifejezetten kóklerség lenne. Azt viszont hangsúlyozni kell, hogy a foglalkozásból, a kérdezettel való kapcsolat jellegéből adottnak gondolható segítségforrásokat (tanárok, munkahelyi vezetők) elvétve gondolták „kézenfekvő, tehát megkereshető” kapaszkodónak a gondjaikról beszámoló fiatalok. Mint ahogyan a kérdéseinkre oly gyakran felsorolt, létező segítő szervezeteket sem vették számításba, amikor támaszt, segítséget kellett keresniük. Talán a nélkülözhetetlen bizalom is hiányzott e lépés megtételéhez, de majd látjuk, hogy a hozzáértők elérhetőségével azok is elégedetlenek, akik szerint erre igencsak szükségük lenne az itt élőknek.

A gondok természetéről elmondottak alapján már látszott, hogy a megoldhatatlannak átélt nehézségek nem elsősorban a családi gondokhoz-konfliktusokhoz kapcsolódnak. E tapasztalat másik oldalán (ha tetszik, mintegy megerősítésként) látjuk a biztonságosnak ítélt családi háttér gyakori igénybevételét. Megítélésem szerint ennek nem elsősorban az a jelentősége, hogy „konyhakész” megoldásokat nyújt, bár ezt is megteheti, hanem a gondok, nehézségek megoldásáig szükséges tartást, „kihordóképességet” adhatja azáltal, hogy a nehéz periódusokban stabil háttérrel jelent a fiatalok számára. A családi támaszkeresés gyakoriságát – önmagában vett fontosságán túl – emiatt tekintem fontos tapasztalatnak.

Az életkorban közeli társakat a szülőkkel szinte azonos gyakorisággal emlegetik. Joggal gondolhatjuk, hogy akiknek döntően kortársaikkal gyűlik meg a bajuk, az iskolai helyzetekből adódik sok nehézségük, azok a hasonló élethelyzetben lévő, hasonló gondokat esetleg már átélt barátaiktól részben „szakértő” voltak miatt szeretnének segítséget kapni. Másfelől viszont kapcsolatuk bizalmi eleme alapján remélik, hogy segítőkészséget – és ami legalább ennyire fontos – empátiát, odafordulást találhatnak barátaiknál.

Az eddigiek után már magától értetődőnek látjuk a megkeresett személyek életkoráról szóló válaszaikat.

A segítségért keresett személyek életkora
(Az első három említés figyelembevételével, %, N=92)*

körülbelül	%
14 évig	10
15–17 éves	20
18–20 éves	20
21–25 éves	4
26–30 éves	7
31–40 éves	46
41–50 éves	21
51 évtől	6
nem tudja	5

* Az összes említés meghaladja a 100 százalékot, mivel a kérdezettek egy része több választ adott.

Az eddigieket kiegészíthetjük egy eddig kimondatlan, de már korábban is sejthető mozzanattal. A saját és a szülei generációja mellől hiányoznak a felnőtt barátok, a már önálló – esetleg a családalapításon túljutott – társak köréből megkereshető segítőtársak. A válaszok sajátos generációs bezártságról tanúskodnak, amely esélyeket sem ad arra, hogy elérjék a fiatal felnőtteket. E helyzet hátterét valószínűleg az képezi, hogy a kérdezettek többsége tanuló, és emiatt a munkahelyi kapcsolatokban kézenfekvő életkori nyitás még nem történt meg kapcsolataikban.

A nehéz helyzetekben megtett támaszkereső lépéseik irányát, tartalmát áttekintve nem mehetünk el szó nélkül amellett, amiről a válaszokban semmi sem hangzott el. A segítségkeresésről szólva egyikük sem említette partnerét, szerelmét, a másik nemhez tartozó társát. Partnerkapcsolataikról kutatásunkban nem kérdeztük az itt élő fiatalokat, ennek ellenére látóterünkbe került – épp azáltal, hogy fel sem tűnt! – párkapcsolataik egy vonása. Ezek feltehetően nem bírnák el a nehéz helyzetek megosztását, törekenyebb szövetségek a jóban-rosszban fennmaradó, tartós viszonyoknál. Hasonló helyzetet korábbi kutatásban is találtunk, akkor úgy láttuk, hogy az együttjárástól gondülő kikapcsolódást várnak a fiatalok, és partnerüket nem is tekintik gond űző társuknak.

Ennek veszélyét abban látom, hogy a gondok megosztásának technikáit ugyanúgy kellene elsajátítaniuk az együttjárás során, mint a partnerkapcsolatok egyéb, testi-lelki tudnivalóit. Annak érdekében, hogy tartósnak szánt élethelyzetekben se veszélyeztethesse a kapcsolatot, ha társuknak nehezen megoldható élethelyzettel kell szembenéznie.

Tanulmányunk utolsó fejezetében azt mutatjuk be, miképp igénylik a megkérdezettek a társas időtöltés, a kortársi együttlét néhány lehetséges mozzanatát, mennyire elégedettek ennek lehetőségeivel a lakóhelyükön, hogyan vélekednek a nemzedék önszolgálati aktivitására esélyt teremtő szándékról.

Igények és elégedettség a társas helyzetek és az önszolgálati kapcsolat

A társas képződmények nyitottsága, ill. funkciói szerint elkülönítve hétféle társasági helyzetről kérdeztük az itt élő fiatalok álláspontját. Elsőként aszerint, hogy mennyire tekintik szükségesnek azokat a lakótelepen a korosztályukhoz tartozók számára. Ezt követően arról kértük ítéleteiket, hogy ugyanezek létét mennyire tekintik megfelelőnek a Káposztásmegyer-kertő lakótelepen.

az „igények skála” fokozatai

- 5 nagyon szükségesek
- 4 eléggé szükségesek
- 3 közepes mértékben szükségesek
- 2 alig van szükség rájuk
- 1 teljesen feleslegesek

az „elégedettség skála” fokozatai

- 5 teljesen megfelelő
- 4 eléggé megfelelő
- 3 közepes mértékben megfelelő
- 2 alig megfelelő
- 1 egyáltalán nem megfelelő

Mindkét skála válaszaiból súlyozott átlagértéket ($\bar{x}$) számítottunk, így a már ismert, összehasonlításokat egyetlen értékkel lehetővé tevő indikátorhoz jutottunk. A kérdezettek egészében kapott eredményeket eszerint mutatjuk be, az „igények skála” súlyozott átlaga szerint elrendezve.

Az igények és az elégedettség a hétféle társas helyzet kapcsán
(súlyozott átlag, n =soronként változó a válaszképesség szerint)

	igények		elégedettség		
	n	$\bar{x}$	n	$\bar{x}$	
olyan hely, ahol új ismeretségeket, barátságokat lehet kötni	396	4,02	385	2,05	(-1,97)
olyan hely, ahol szabadidejük programjait maguk alakíthatják	396	4,02	389	1,94	(-2,08)
olyan hely, ahol ismerőseikkel, barátaikkal is találkozhatnak	396	3,97	386	2,19	(-1,78)
olyan hely, ahol hozzáértők tudnak segíteni nehéz helyzetekben	392	3,95	375	1,71	(-2,24)
olyan hely, ahol ötletekkel, programkínálattal várják őket	394	3,86	384	1,79	(-2,07)
olyan hely, ahol egymást segíthetik nehéz helyzetekben	389	3,83	371	1,81	(-2,02)
olyan hely, ahol csak az fordul meg, akiket ők szívesen látnak	390	3,18	350	1,85	(-1,33)

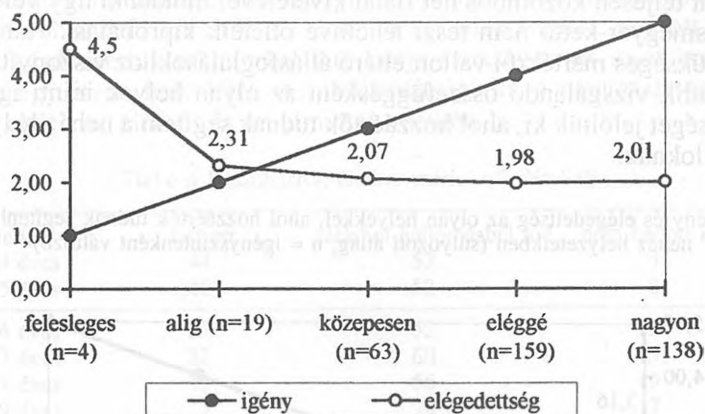
Az igények skálaértékei alapján a sorozatot három sávra osztottuk. Az elsőbe olyan helyzetek tartoznak, amelyek a megkérdezettek öntevékenysége iránti magas elvárásait és új kapcsolatokra való nyitottságát jelzik. A középső sávban is határozott igényekről szólnak a válaszok, de kissé alacsonyabb szinten. Az utolsó tartomány az exkluzivitás iránti igényt, a kirekesztési törekvéseket jelzi, és értéke markánsan elválik a többi lehetőség iránti igény szintjétől.

Egészében azt kell mondanunk, hogy a legtöbb mérlegelt lehetőséget a megkérdezett fiatalok határozottan igénylik. Ez a megállapítás önmagában akár az „érdekes, de nem fontos” eredmények közé is tartozhatna, jelentősége csak akkor van, ha melléte értelmezhetőek az igényszinthez kapcsolódó elégedettség skála értékei is. A második-negyedik oszlop, ill. a két érték zárójelben megadott különbsége ezt teszi lehetővé. Az elégedettség adatok – és különösen a két skálaérték eltérései – pedig azt mutatják, hogy az itt élő fiatalok egyik esetben sem találják meg a szerintük igencsak szükséges elvi kínálat valóságbeli megfelelőit, és ezzel a helyzettel kifejezetten elégedetlenek.

A felvétel több változója is határozottan befolyásolja az álláspontokat. Az elégedetlenség valódi súlyát akkor láthatjuk a legtisztábban, ha az elégedettség súlyozott átlagpont értékeit a szükségesség eltérő megítélésével vetjük egybe. Erre az összehasonlításra az iménti táblázat három sorát emeltük ki. Grafikus ábrázolásuk biztosítja a válaszokból kirajzolódó kép áttekinthetőségét.

6. ábra

Igény és elégedettség az olyan helyekkel, ahol új ismeretségeket, barátságokat lehet kötni (súlyozott átlag, n = igényszintenként változó)

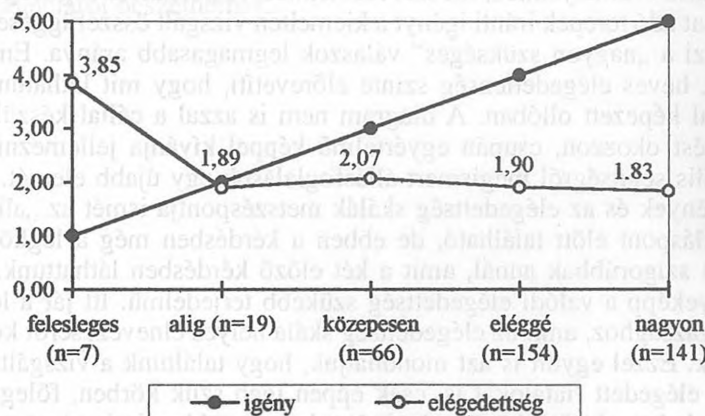

Jól érzékelhetjük, hogy az elégedettség skála a kapcsolatteremtés terepével kapcsolatban az alig szükséges – közepesen szükséges szint között fordul át elégedetlenség skálába. Az e kérdésben alacsony igényszintű, szűk csoportok elvárásai és elégedettsége pozitív ítéletet eredményez. Innen kezdve az elvárások és az elégedettség ollója egyre tágabbra nyílik, és egyre negatívabb eredményhez vezet, mert akik legalább közepesen szeretnének új kapcsolatokat, nem találnak erre alkalmas helyet a lakótelepen.

A saját elképzelések szerint alakítható, szabadidős programok lehetőségét ugyanígy vizsgáltuk.

7. ábra

Igény és elégedettség az olyan helyekkel, ahol szabadidejük programjait maguk alakíthatják (súlyozott átlag, n = igényszintenként változó)

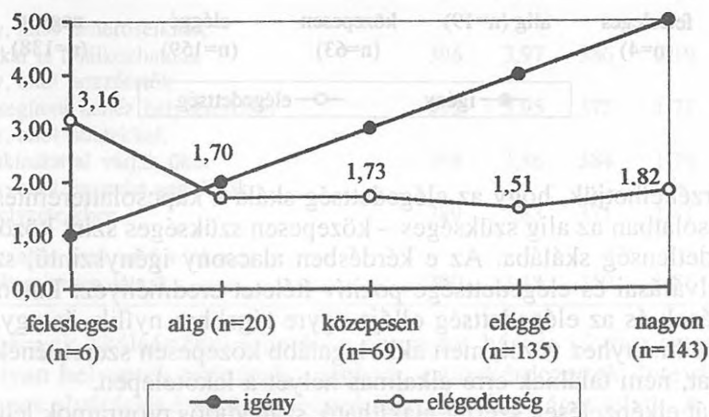

Az önállóan szervezett szabadidős programok terepével kapcsolatban már azok is szerény igényeik alattinak minősítik a lehetőségeket, akik szerint alig szükséges ilyen hely a lakótelepen. A saját elképzelésekből szerveződő időtöltés iránt teljesen közömbös hét fiatal kivételével mindenki úgy vélekedett, Káposztásmegyer-kertő nem teszi lehetővé ötleteik kipróbálását. Hangsúlyozom, a szükséges mértékről vallott eltérő állásfoglalásokhoz viszonyítva sem.

Harmadik vizsgálandó összefüggésként az olyan helyek iránti igényt és elégedettséget jelöltük ki, ahol hozzáértők tudnak segíteni a nehéz helyzetben lévő fiataloknak.

8. ábra

Igény és elégedettség az olyan helyekkel, ahol hozzáértők tudnak segíteni nehéz helyzetekben (súlyozott átlag, n = igényszintenként változó)

Tudjuk, hogy a megkérdezettek mintegy fele már átélt egyedül megoldhatatlannak látszó helyzetet, és áttekintettük, milyen kevéssé fordultak segítő foglalkozású személyekhez, ill. szervezetekhez. A hozzáértő segítségnyújtásra alkalmat adó terepek iránti igényt a kiemelten vizsgált összefüggések közül itt jellemzi a „nagyon szükséges” válaszok legmagasabb aránya. Emellett a már leírt, heves elégedetlenség szinte előre vetíti, hogy mit láthatunk a két skála által képezett ollóban. A diagram nem is azzal a céllal készült, hogy meglepetést okozzon, csupán egyértelmű képpel kívánja jellemezni a professzionális segítségéről megismert állásfoglalások egy újabb elemét.

Az igények és az elégedettség skálák metszéspontja ismét az „alig szükséges” álláspont előtt található, de ebben a kérdésben még a legközelebbiek is szigorúbbak annál, amit a két előző kérdésben láthattunk. Ennek eredményeképp a valódi elégedettség szűkebb terjedelmű. Itt jár a legközelebb az igazsághoz, amit az elégedettség skála helyes elnevezéséről korábban mondtunk. Ezzel együtt is azt mondhatjuk, hogy találtunk a vizsgált lehetőségekkel elégedett fiatalokat is, csak éppen igen szűk körben, főleg az alacsonyabb igényszintűek között. Az igények magasabb szintje viszont mindig alacsonyabb elégedettséggel jár együtt.

Dolgozatunkból nem hagyhatjuk el annak bemutatását, hogy az ifjabb generáció számára a lakótelepen működő Játszóház mennyire vált ismertté a megkérdezett fiatalok körében, ill. szükségesnek tartanak-e hasonló funkciókat hordozó intézményt korosztályuk számára. A kérdezettek 85 százaléka tud a Játszóház működéséről, de csak 26 százalék fordult meg ott. Így 341 fiattól kérdezhettük meg, mennyire tartja szükségesnek saját korosztálya számára egy ilyen hely létét. Az informáltság, ill. a tapasztalaton alapuló ismeret eltérő az életkor és az alminták mentén is.

Tud-e a Játszóházról, életkor szerint (% , N=400)

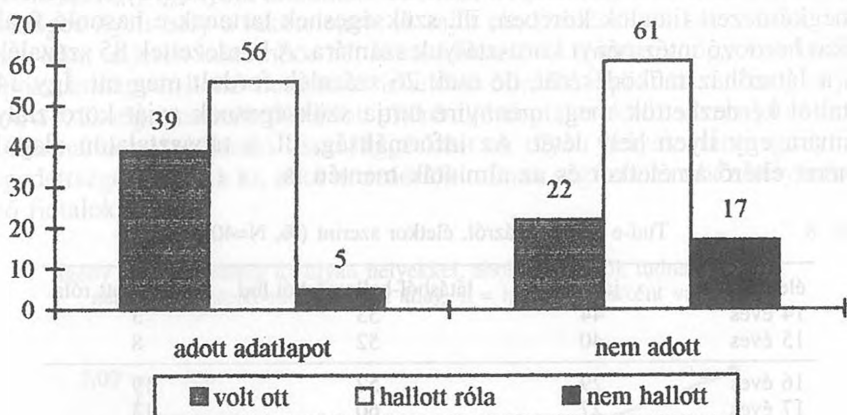
életkor	járt ott	látásból-hallomásból tud	nem hallott róla
14 éves	44	53	3
15 éves	40	52	8
16 éves	29	52	19
17 éves	27	60	13
18 éves	15	66	19
19 éves	7	76	17
20 éves	12	59	29
összesen:	26	59	15

A legfiatalabbaktól előrehaladva következetesen csökken a Játszóházban megfordult kérdezettek aránya, és növekszik azoké, akik nem is hallottak róla. Ez a tendencia a 20 évesek saját tapasztalatait kivéve igaz, de ők is a kevés saját tapasztalattal rendelkezők sorába tartoznak. A látott eredmények háttérében azt sejtjük, hogy amikor a Játszóház megalakult a lakótelepen, akkor a mai 16–20 évesek már túl voltak a Játszóház működésének kialakításakor figyelembe vett életkoron. Magyarul, már akkor is túlkorosak voltak a Játszóház számára, vagy másfelől: a Játszóház az ő számukra volt gyerekes képződmény. Erre utal az arányváltozás 15 és 16 év közötti törése, amit cezúrával jeleztünk.

Az adatokhoz $\chi^2 = 52,41623$ és $p < 0,0001$ tartoznak, tehát igen erős szignifikanciáról beszélhetünk.

9. ábra

Informáltság a Játsszóházról, alminták szerint (% , N=400)

Az együttműködésre késznek mutakozó alminta tagjainak eddig is nyitottabbnak, igényeiben határozottabbnak megismert arculatához egy újabb mozzanat kapcsolódik: saját élményeik, benyomásaik alapján informáltabbak is a többi megkérdezettnél. Ez feltehetően befolyásolja azt, amit a generációjuk számára létrehozható és a Játsszóházhoz hasonló, ill. önszolgáltató szolgálat karakterű intézmények szükségességéről elmondtak a további kérdésekben.

A diagram forrástáblázatában a χ^2 értéke 14,38511 és $p < 0,01$, ami erősen szignifikáns adatokra utal.

Mennyire szükséges a Játsszóházhoz hasonló, ill. egy önszolgáltató szolgálat karakterű képződmény a lakótelepen (% , N=341, ill. 400)

Játsszóház	%	Önszolgáltató szolgálat	%
nagyon, mert az itt élők közül sokaknak jól jöhet	67	nagyon, mert az itt élők közül sokaknak szüksége lehet rá	50
csak kevésbé	18	csak kevésbé	29
alig	7	alig	15
egyáltalán nem, mert a korosztályához tartozók nem szeretik az intézményes kereteket	7	egyáltalán nem, mert itt nem élnek olyan fiatalok, akik nem tudják egyedül megoldani a gondjaikat	4
nem tud válaszolni	1	nem tud válaszolni	2

A megkérdezettek domináns csoportja mindkét esetben úgy látta, nagyon nagy szüksége lenne a lakótelepnek ilyen intézményekre. A tapasztalatból-hallomásból ismert Játsszóházhoz hasonló intézmény a kérdezettek kétharmada szerint sokaknak jól jöhet. Az önszolgáltató szolgálatra (amelyről feltehetően az eddigi kérdések és saját válaszaik alapján volt elképzelésük) az összes kérdezett felének állásfoglalása szerint sok fiatalnak szüksége lehet a lakótelepen. A „csak kevésbé” válaszokkal nagyjából kiegyenlítődnek a megítélésbeli eltérések, ami utalhat arra, hogy a két intézmény karakterét az első

válaszhoz tartozók tudták igazán megkülönböztetni, a többiek számára bizonytalan jelentése lehet a kérdésünkben körülírt szerveződéseknek. Ezt csak akkor látjuk tartható hipotézisnek, ha ezt a választ valamelyik alcsoportképző dimenzió markáns módon megosztja.

Ilyennek találtuk az almintákat, amelyek mentén a véleménykülönbségek tovább polarizálódnak. Úgy gondolom, ezt elég jól jellemezni lehet a „nagyon szükséges” válaszok arányeltéréseivel. A csoportnagyságok révén ellenőrizhető, hogy kis kört hagyunk el a további válaszokkal:

A „nagyon szükséges” válaszok a Játszóházhoz hasonló, ill. egy önszolgáltató szolgálat karakterű képződmény esetében, alminták szerint (% , N=341, ill. 400)

alminta	nagyon szükséges a Játszóház karakterű	az önszolgáltató szolgálat
adott adatlapot (n=90)	80	74
nem adott (n=310)	63	42
összesen:	67	50

A vizsgált dimenzió a Játszóházhoz hasonló intézmény esetében is szét húzza a válaszokat. A Játszóházról jobban informált, együttműködésre kész almintában határozottabb a kép egy ilyen szervezet iránti igényről, mint azok körében, akiknek kevesebb esélyük volt erről informálódni. A kapott eredmények hátterét nagyobb tévedés kockázata nélkül jelölhetjük meg a tájékozottság eltérő szintjében. Önmagában már ettől is várható a 90 személyből álló első almintában a „nagyon szükséges” válaszok gyakoribb előfordulása. Főleg, ha személyes tapasztalataik kedvezőek voltak a Játszóházról.

Merőben más a helyzet az önszolgáltató szolgálat esetében, amelynek kapcsán az álláspontok még jobban polarizáltak. A két almintá mentén 32 százalék a válaszarányok eltérése, szemben a Játszóházhoz fűződő véleményeik 17 százaléknyi távolságával. A közel kétszeres eltérés mögött nem találhatunk különböző szintű tájékozottságot, hiszen ilyen önszolgáltató szolgálatot a lakótelepen nemcsak valamelyik almintá tagjai, hanem egyetlen kérdezett sem próbálhatott ki, mivel ilyen nincsen. Ennek ellenére az együttműködésre késznek mutató fiatalok sokkal gyakrabban tartják nagyon szükségesnek, mint a többiek. Ha közvetlen tapasztalat ezt nem támogatja, akkor érdemes végiggondolni, vannak-e olyan áttételes hatású tényezők, amelyek mégis befolyásolhatták válaszaikat.

Úgy tapasztaltuk, hogy érzékenyebbek és gyakrabban észreveszik, ha korosztályukból a társaik egyedül megoldhatatlannak tűnő helyzetbe kerülnek, és az anyagi segítségnyújtásban gyakrabban váltak eredményessé. Ezen kívül az is átláthatóvá vált a személy-szervezet arány alapján, hogy társaik segítségkeresésében – a személyek dominanciája ellenére – némiképp kedvezőbbnek látják a szervezetek kiválasztását. Ezek a tényezők együtt elégségesek lehetnek akkor, amikor az önszolgáltató szervezet iránti igényről mondanak társaiktól eltérő véleményt. Nagyobb tapasztalati háttér nélkül, „csupán” azért, mert látásmódjukban eltérnek társaiktól, szükségesebbnek tartják az önszolgáltató aktivitást. Ezek a késztetések, beállítottságok alapozták meg az interjú befejező gesztusát, amikor az adatlapot kitöltve átadták kérdezőinknek.

A Játszóházra vonatkozó adatok esetében $\chi^2 = 11,80299$, az önszolgáltató szolgáltatás esetében pedig 14,99254, amelyekhez $p < 0,05$, ill. $p < 0,0001$ tartoznak, így szignifikáns és igen erősen szignifikáns adatokkal van dolgunk.

Nemek szerint is találtunk (korántsem ilyen jelentős) különbséget a „nagyon szükséges” válaszoknál. A Játszóház karakterű intézményt a férfiak, ill. a nők 60, ill. 73 százaléka tekintette nagyon szükségesnek, az önszolgáltató szolgáltatást pedig 44, ill. 55 százalékban látták ennyire fontosnak. Az eredmények itt is szignifikáns és erősen szignifikáns adatokat jeleztek. Azt kell mondanunk, hogy a nemek szerinti eltérések ugyan a nőknél a társas helyzetek és az önszolgáltató aktivitás iránti nagyobb nyitottságára utalnak, de ez korántsem olyan jelentős különbség, mint amelyet az alminták mentén, a beállítottságban és a késztetésekben tetten ért eltérés nyomán tapasztaltunk. A hagyományosan nőiesnek tekintett késztetések kevésbé hatottak e két lehetőség megítélésére, mint az együttműködésre késztető motivációk.

Megnéztük az életkor szerinti eltéréseket is, de egyik esetben sem találtunk olyan tendenciát, amely arra utalna, hogy az életkorban előre haladva jobban vagy kevésbé tartanak szükségesnek bármelyik szerveződést. Együttvéve azt mondhatjuk, hogy nem a hagyományosan „kemény” demográfiai változók befolyásolják az igényekről megfogalmazott válaszokat, hanem a látásmódban, érzékenységekben meglévő különbségek.

Azt gondoljuk, hogy a Játszóházzal szerzett személyes tapasztalatok, ill. a generációjukon belüli segítségnyújtás-segítségkeresés korábban leírt szintjei mellett ez teljesen normális állapot. Elérhető ennél határozottabb ismeret és vélemény szerkezet is, de annak célra tartó arculattervezés és interaktív „közönség-”, ha tetszik „célcsoportkapcsolat” az alapfeltétele. Ismereteim szerint a megrendelőnek éppen ilyen döntések előkészítéséhez volt szüksége erre a kutatásra.

Boldog-e a happyendje?

Ezzel a letagadhatatlanul magyaros angolsággal tudakolta nagynéném egy filmélményem végkicsengését, és nem térhettem ki a válasz elől. Dolgozatunkat csonkának kellene tartanunk, ha nem számolnánk el a történet happy(?)-endjéről.

Még az adatfeldolgozás fázisában, 1995 szeptemberében átadtuk a megbízónak azt a 90 adatlapot, amely több szűrőkérdés után a legelszántabb megkérdezettek nevét és címét tartalmazta. Ők úgy gondolták, nemcsak képesek lennének (vagy beletanulnának) egy ifjúsági önszolgáltató szolgálat keretei között a segélykérő hívások fogadására, a levelekre adandó válasza, hanem szívesen vállalnának is ilyen feladatokat. Erre a célra adták meg adataikat, amelyeket a kérdőívtől elkülönítve kezeltünk.

Arra már előbb figyelmeztettem partneremet, hogy készüljenek az így elérhető fiatalokkal a minél előbbi találkozásra, mert egyébként elveszítik azt a „bizalmi tőkét”, amely a kezükbe került. Néhány héttel az adatlapok átvétele után meghívót küldtek kilencven lakótelepi fiatalnak. A találkozón az Önkormányzat és a Zabhegyező Egyesület képviselőivel beszélgethettek.

Megköszönték együttműködési készségüket, bizalmukat és megígérték: a kutatás és az itteni beszélgetés alapján rövidesen kialakítják, hogy mit és hol lehet a fiatalokkal és a fiatalokért tenni.

Az akkoriban fogant gyermekeknek már nevet adnak, az akkori ígéretekre már legyintenek. A kutató pedig elgondolkozhat, okulására volt-e bárkinek, amit elvégzett. Ha közreadja tapasztalatai egy részét, akkor talán igen.

A Beszélő szeptemberi számának tartalmából

Kis János: A rendszerváltásnak vége

Tamás Gáspár Miklós: Csecsemők demokráciája

Sámuel imája – Iványi Gábor beszélgetése

Oberlander Baruch rabbival

Halmai Gábor: A „politikailag helyes viselkedés” joga

Tóth Gábor Attila: Egy nehéz eset: a könnyű halál

Bene Sándor: Theatrum politicum

Solt Ottilia: Nem Amerikából, Székelyföldről jöttünk

Veres András: Magyar irodalmi kánon a hetvenes években

Ambrus Judit: Budapest mesél

*Kukorelly Endre: Atalanta, vagy mitől némiképp
émelyegtem olimpia alatt*

Egyed Mária

Cigányok az igazságszolgáltatásban

Bevezetés

Nem könnyű feladat ma Magyarországon a cigánysággal foglalkozni és problémáikkal megismertetni a társadalom nagyobb részét. A történelem során ugyanis a cigányság megítélése folyamatosan romlott. Mára egyre nagyobb mértékben kerültek előtérbe szélsőséges vélemények is a cigánysággal kapcsolatban.

A cigányság a maga származását, kultúráját és életmódját tekintve eltér a többségi lakosságtól. Ez a különbözőség jelentősen hozzájárul azokhoz az ellentétetekhez, amelyek a mai napig fennállnak a cigányság és a lakosság többi része között.

Én magam egy budapesti kerületi bíróságon dolgozom. Munkába állásom előtt a cigányokkal soha nem kerültem közelebbi kapcsolatba. Ugyanannyit tudtam róluk, mint bármely más, hozzám hasonló állampolgár.

Munkám során azonban egyre több cigánnyal kerültem személyes kapcsolatba. Úgy gondolom, hogy kulturális különbségeik a bíróság előtti viselkedésükben is kifejezésre jutnak, és ezek alapján jól elkülöníthetők minden más csoporttól.

Dolgozatomat saját megfigyeléseimre alapítom, ezért elsődlegesen személyes tapasztalataimat szeretném leírni. Munkámat elsősorban gondolatébresztőnek, vitaindítóknak szánom, s a benne leírt megfigyelések, a felvetett kérdések továbbgondolhatók, továbbkutathatók. A dolgozatban feltárt megfigyelésekből igyekeztem következtetéseket levonni, magyarázatokat találni a cigányok eltérő viselkedésére.

Hogyan viselkednek a cigányok a bíróságon?

Több ügyben volt alkalmam találkozni egyéb, más kultúrához tartozó emberekkel is: kínaiakkal, románokkal, vietnamiakkal. Ők azonban – annak ellenére, hogy egy teljesen más kultúrához tartoznak, és nem ismerték a magyar nyelvet – magatartásukban mégsem különböztek olyan mértékben a mi kultúránkhoz tartozóktól, mint a cigányok. A bíróság mint hatóság előtti visel-

kedésük semmiben sem tér el a „többiek” (például a magyarok) viselkedésétől.

Vajon milyen, másoktól eltérő magatartásjegyeket figyelhetünk meg a cigányok körében, amikor a bírósággal, az államhatalom egyik ágával mint hatósággal kerülnek kapcsolatba? Ez rendkívül érdekes kérdés. Amint már a fentiekben említettem, ők alkotják – viselkedésüket tekintve – a leginkább elkülönülő csoportot a bíróság ügyfelei között.

Érdeemes megvizsgálni ennek a jelenségnek az okait. Sokan úgy vélik, a cigányok tudtak, illetve tudnak a legkevésbé beilleszkedni annak a társadalomnak az életébe, amelyben élnek. Ők maradnak a leginkább kívül az adott társadalom politikai, gazdasági folyamatain. A különféle nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozók között is ők a legkevésbé képesek érdekeik érvényesítésére. Mindezekon túl a legkülönbözőbb országokban élő cigányok kultúrájának közös jellemzője a szóbeliség, tehát nincsenek írott törvényeik, dokumentumaik, sem pedig önálló történetírásuk. Éppen ezért rendkívül nehéz feladat történelmük tanulmányozása is. Az írásbeliség hiánya ugyanakkor segíti is őket abban, hogy megőrizték etnikai identitásukat, kultúrájukat, miközben természetesen hátrányokat is jelent számukra a modern, bürokratikus államokban.

A cigányok sokkal inkább megőrizték elkülönültségüket, elszigeteltségüket, mint bármely más nemzeti és etnikai kisebbségi csoport, pedig ők is ugyanolyan mértékben, illetve módon kerültek érintkezésbe, kapcsolatba a többségi kultúrával, néppel, mint azok. Ugyanakkor minden más társadalmi csoporttól megkülönbözteti őket az adott ország gazdaságától való nagy mértékű függőség. Kultúrájukat jelentősen befolyásolja a nem cigányokkal való kapcsolatok fenntartásának szükségessége (Weyrauch–Bell 1993:368). S bár megélhetésük miatt jelentős mértékben függnék a befogadó állammal való kapcsolatoktól, mindazonáltal nem akarnak ezen társadalom részévé válni olyan módon, hogy feladják vagy megváltoztatják alapvető elveiket (Weyrauch–Bell 1993:395).

Mindenekelőtt arról szeretnék beszélni, hogy mely ügyekben találkozhatunk a leginkább cigányokkal. Először is azt kell hangsúlyozni, hogy nagyon ritkán fordulnak bírósághoz polgári ügyekben (több mint két évi munkám során mindössze egy-két ilyen eset volt). Ez a különféle családjogi, vagyoni jogi, öröklési stb. viszonyokat rendező jogvitákat jelenti. Mindebből arra következtetek, hogy az ilyen életviszonyaikban saját belső törvényeik, szabályaik érvényesülnek, és azok alapján járnak el. Erre egy nagyszerű példa lehet az egyik legnagyobb cigánycsoport, a *Vlax Romák* társadalma az Egyesült Államokban. Ez a közösség ugyanis már nemzedékek óta rendelkezik saját törvényekkel, sőt külön bíróságai is vannak. S bár a befogadó állam ezeket a sajátos igazságszolgáltatási szerveket hivatalosan nem ismeri el, ennek ellenére saját közösségeiken belül hatékonyan alkalmaznak szankciókat. Ezek a bíróságok már századok óta autonóm módon, gyakorlatilag a hivatalos szervektől teljesen függetlenül működnek (Weyrauch–Bell 1993:325).

Az általunk bíróságnak tekintett, igazságszolgáltatási „intézményeket”, illetve az előttük zajló eljárást *kris*nek nevezik. A már említett *Vlax Romáknál* a kris elé főként válási és bizonyos vagyoni ügyek kerülnek. De ha egy

cigány nő a maga számára kedvezőbb ítéletet szeretne, a hivatalos bírósághoz fordul. Ez azonban a „romaniya” (cigány jog) megsértését jelenti, és a kris eljárását eredményezheti (Weyrauch–Bell 1993:355).

Azokban az esetekben, amikor a cigányság saját, autonóm jogrendszere közvetlenül összeütközik az adott ország jogával, a cigányok különálló joga lép előtérbe (Weyrauch–Bell 1993: 325). Erre nagyszerű például szolgálhat a következő eset:

Spanyolországban egy cigányt emberölés miatt halálra ítélt a bíróság. Miközben a büntetés végrehajtását várta a börtönben, cigány társai ételt vittek a számára. A rab még a kivégzés előtt meghalt. Kiderült, hogy halálát mérgezett étel okozta. A cigányok jogrendje szerint a gyilkosság olyan súlyos bűn, amiért halál jár. Itt tehát a cigányok maguk hajtották végre a halálos ítéletet. A cigányok „igazságszolgáltatása” megelőzte a hivatalos jogot: a hatóságok tudta nélkül, illetve intézkedésüket megelőzően került sor az ítélet végrehajtására (Weyrauch–Bell 1993:364).

Egyetlenegy olyan eset sem volt, amikor szerződéssel kapcsolatos, bontóperi, esetleg örökösödési ügyben cigányokkal találkoztam volna. Tapasztalataim azt a fenti, külföldi példákra alapítható feltevést látszanak alátámasztani, miszerint az ilyen körben felmerülő, egymás közötti vitáikat sajátos módon, közösségeiken belül rendezik el. Magyarországon egyes helyeken a lóvászárók alkalmával szintén összehívják a „roma bíróságot”, a *kriszit*. A bírók köztisztvisletben álló, semleges, idősebb férfiak. Az öregek javaslata azonban nem kötelező; csak akkor jelenti a vita lezárását, ha az ítéletet mindenki elfogadja. Amíg valaki például lóvásárlás ügyében alkuban áll az eladóval, addig senkinek nincs joga magát a dologba beleártani. Ha ez mégis megtörténik, azonnal összehívják a kriszit, és ez az elsőként jelentkezett vevőnek ítéli a vásárlás jogát (Stewart 1993:145).

A mi fogalmaink szerint nagyon gyakori körükben az élettársi kapcsolat. A cigányok ugyanis megfigyeléseim szerint gyakran nem a magyar jog szerint kötnek házasságot, hanem saját szokásaik szerint. Mivel nem a hivatalos családjogi jogszabályok alapján házasodnak, nyilvánvaló, hogy az ilyen házasságok felbontása sem az állami bíróságok előtt történik. Talán ezzel magyarázható az, hogy nem szerepelt munkám során egyetlen házassági bontóperben sem cigány.

Arra azonban volt már eset, hogy a vita közösségen belüli „rendezése” nem sikerült, „eldurvult”, s testi sértésként büntetőbíróság elé került. Konfliktusaikat tehát többnyire egymás között intézik el, s azok eldöntését nem bízzák hatóságokra. Csak akkor kerülnek kapcsolatba az igazságszolgáltatással, ha a konfliktus cigány és nem cigány származásúak között alakul ki.

A konfliktusok rendezésében akkor is szerephez jut az állami igazságszolgáltatás, amikor a hatályos jog és az ő saját törvényeik összeütközésbe kerülnek. A cigány jog egyszerre létezik az adott ország hivatalos jogával, bármely országban, bárhol éljenek is a romák.

A cigány jog önálló, zárt rendszert alkot, és nem képes egy számára idegen jogrendszer szabályait befogadni. Ezért a különböző, egymással eredendően

dően összeegyeztethetetlen jogi kategóriák szükségszerűen ütköznek egymással. Az adott állam, illetve a cigányok jogrendszere kölcsönösen szűk látókörű egymással szemben. Míg azonban a nem cigányok semmit nem tudnak a cigányok jogáról, a cigányok valamilyen szinten kénytelenek tisztában lenni annak az országnak a jogával, melyben élnek. De akár tiszteltben tartják, akár áthágják e jog szabályait, „egyedül igaznak” a többségük mégiscsak a saját jogát tartja (Weyrauch–Bell 1993:360).

A büntetőügyeken belül is főként a lopás, önbíráskodás, testi sértés azok, amelyekben a leggyakrabban találkozunk velük. A testi sértést, önbíráskodást sokszor egymás között, egymás ellen is elkövetik: olyan esetekben, amikor – ahogyan a fentiekben említettem – egy vitát nem sikerül békésen rendezni. Ilyenkor eldurvul az eset, s ez már a büntetőjog körébe tartozik.

Felmerül a kérdés, hogy vajon miért éppen a fenti bűncselekményeket követik el a leggyakrabban, s főként, hogy miért tartoznak az általuk leggyakrabban elkövetett bűncselekmények közé a kisebb lopások, csalások. E kérdés megválaszolása természetesen mélyebb és átfogóbb vizsgálódást igényelne, s egy sor társadalmi, gazdasági, politikai vonatkozása is lehet. Éppen ezért csupán néhány gondolatot írok itt most le, melyek bennem munkám írása közben megfogalmazódtak.

A cigányoknak nincsenek erkölcsi fenntartásaik a lopással, csalással szemben mindaddig, amíg a cselekménynek nem cigány az áldozata, és nem okoz komoly testi sérülést, illetve nem haladja meg a „túléléshez” szükséges mértéket. Így egy, a cigány jog szerint megengedett cselekmény a hivatalos állami jog szerint büntetendő lehet. Egyes források azzal érvelnek, hogy egy cigány számára nem cigánytól lopni még dicsőséget is jelenthet (Weyrauch–Bell 1993:361). Más esetekben „a cigányok még dicsérik is azon társaik esztét, akik rendszeres munka nélkül gazdagodtak meg” (Stewart 1993:97).

A csupán a létfenntartáshoz szükséges tolvajlás a cigányok körében szinte megengedett, ugyanis a nem cigányokat kizsákmányolóknak tartják, s úgy vélik, semmi rossz nincs abban, ha elveszik tőlük azt, amire azoknak úgyszintén szükségük (Weyrauch–Bell 1993:360). A cigányok ugyancsak büszkék azokra a fortélyokra, amelyekkel rászedik a nem cigányokat. Valóban, a cigányok örömmel vezetik félre a nem cigányokat, vagy ha tudnak, előnyös üzleteket kötnek velük (Stewart 1993:202).

A nem cigányok gyakran neveltség tárgyai, ugyanis a cigányok szemszögéből nézve nem a rendes viselkedési szabályoknak megfelelően viselkednek. A cigányok úgy tekintik őket, mint akiknek nincs igazságérzetük, és tisztességtelenek. A nem cigányok törvényeit, szabályait pedig eredendően tisztességteleneknek tartják. Ezért úgy hiszik, a nem cigányokhoz való közeledésben és a velük való kapcsolatokban óvatosságnak kell lenniük (Weyrauch–Bell 1993:337).

Bizonyos helyzetekben a cigányok úgy állítják be magukat, mint akik függenek a nem cigányoktól. A nem cigányokkal, azaz „gázsókkal” fennálló kapcsolat morális vetülete tagadásának másik módja, hogy meglopják őket, miközben koldulnak tőlük, vagy becsapják őket, miközben alkudoznak velük (Stewart 1993:204). A romák úgy tekintik a nem cigányokat, mint „korlátozott javakat”, és csak azért férköznek a közelükbe, hogy megpróbálják az ő

termékeik javát lefölnözi a maguk számára. A cigányok ápolják kapcsolataikat azokkal a nem cigányokkal, akik olyan javak felett rendelkeznek, amelyekre nekik szükségük van.

A cigányok gyakran hangsúlyozzák, hogy a nem cigányok ostobák, bolondok, és büszkéek arra, ha agyafúrtan túljárnak az eszközön (Stewart 1993:202). A szerzés egyéb formái, a koldulás vagy a lopás között az ő felfogásuk szerint nem húzódik éles határvonal. A javakhoz hozzá lehet jutni koldulás, lopás útján is, legálisan vagy illegálisan. A lényeg csak az, hogy olyan áron szerezzék be javaikat a nem cigányoktól, ami jó vásárnak tűnik számukra. Ez persze meglehetősen rugalmas stratégiákhoz vezet a megélhetés körében (Stewart 1993:203).

A cigány jog szerint a lopás, csalás csak akkor minősül bűncselekménynek, ha más cigányok ellen irányul. Ez ugyanis a cigányok közti kölcsönös együttműködés alapvető elvét sérti, s szigorú szankciókat vonhat maga után. Ha azonban az áldozat nem cigány, valószínűleg semmiféle szankció nem fogja követni a cselekményt. Talán ez állhat annak a jelenségnek a hátterében, hogy a lopási cselekményeket szinte kivétel nélkül nem cigányok sérelmére követik el. Ugyanakkor a lopások értéke alacsony, legtöbbször saját bevallásuk szerint is csupán létfenntartási célokat szolgál. Számukra a lopások sorozatos elkövetése a létfenntartásnak, megélhetésnek egy módját jelenti.

A cigányok körében tehát annak megítélése, hogy mit, illetve mely cselekményeket tekintenek bűnnek vagy bűncselekménynak, nagymértékben eltér a mi kultúránkban megszokott felfogástól.

A törvények rendje, a jog is mást jelent a számukra, hiszen saját törvényeik vannak, saját joguk van, még ha számunkra mindezek nem feltétlenül ismertek is. Egy rendkívül zárt, elszigetelt társadalomban élnek annak saját szabályai szerint, s a külső világgal a legdrasztikusabban akkor kerülnek kapcsolatba, mikor ennek a két külön világnak a szabályrendszere egy konkrét esetben ütközik egymással.

A cigányok elleni vádemelést gyakran nem az eredményezi, hogy megsértették a befogadó állam jogát, hanem az, hogy ragaszkodnak a saját, informális törvényeikhez, s ezek a törvények állnak ellentétben, összeütközésben az ország informális szabályaival (Weyrauch–Bell 1993:362).

Egymás sérelmére elkövetett lopással nem találkoztam munkám végzése során. Sőt, a lopással szerzett javakból gyakran az elkövető nem is részesül, hanem szétszítja azokat családjá, rokonai körében. Ez a javak felélésének közösségi formája. Ha valaki nem igazodna ehhez, hamar kitenné magát a zsugoriság vádjának (Stewart 1993:110).

Ez a fajta osztozkodás a mindennapi életben is megfigyelhető a kisebb javak és szolgáltatások egyes, háztartások közötti áramlásában (Stewart 1993:110). A cigányok gyakran hangoztatják a rászoruló rokonok megsegítésének szükségességét. Azt az elvet vallják, hogy bizonyos helyzetekben segíteniük kell egymáson. A nem cigányokkal megkötött alku után a nyereséget is egyenlően szétszítják, az alkuban részt vevők között. Úgy gondolom, hogy egymás segítésének ez az elve és az osztozás szokása magyarázhatja meg számunkra a fentiekben leírt magatartást. A közösségi élet etikájának elemei

közt kulcsszerepet játszik ugyanis az, hogy a cigányoknak készségesen meg kell osztaniuk a dolgaikat egymással (Stewart 1993: 112).

A kisebb lopásoknál előfordul, hogy segítik egymást mindenféle részesezés, haszon nélkül. Több olyan ügy volt, ahol arra a kérdésre, hogy mennyit kapott a lopott összegből, holmiból, azzal válaszoltak: semmit, csak segítettem a társamnak. Ez egy nem cigányok által elkövetett, hasonló esetben elképzelhetetlen volna. Ott az ilyen „segítség” mindig valamilyen részesezés, „ellenszolgáltatás” fejében vagy reményében történik.

Gyakran önmaguk korábbi vallomásának ellentmondó dolgokat is mondanak, ha azzal szerintük társuk segítségére lehetnek. Egymás ellen szinte soha nem vallanak, ami ugyancsak eltér a nem cigányok körében hasonló esetekben tapasztaltaktól. A cigányok készségesen „hazudnak” egymás érdekében a nem cigányoknak.

Az úgynevezett intellektuális bűncselekmények elkövetői között egyetlen cigánnyal sem találkoztam. Általában nem találkozunk cigányokkal erőszakos bűncselekmények elkövetői közt sem. Az okok feltárása túllépné e dolgozat kereteit.

A lopásra vonatkozó tapasztalataimon belül még arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az esetek 60–70 százalékában igencsak alacsony értékről van szó, a lopott dolog értéke nagyon ritkán tekinthető jelentősnek. Arra a kérdésre, hogy mivel magyarázzák tettüket, a leggyakrabban az a válasz, hogy szegény a család, kellett a pénz a megélhetéshez.

Ezek után néhány, konkrétan a viselkedésükre vonatkozó megfigyelésem szeretném ismertetni. Először a cigány vádlottakra vonatkozó tapasztalataimat fogom leírni, vagyis azokat veszem vizsgálat alá, akik az adott ügyben valójában a „bírótság előtt állnak”, akik a „törvénnyel összeütközésbe” kerültek.

Ami a vádlottaknak a bíróság előtti magatartását illeti: azt figyeltem meg, hogy többnyire nem tagadják a cselekmény elkövetését, hanem általában beismerik. Ez ellentétes a nem cigányok viselkedésével, akik a legritkább esetben ismerik be tettük elkövetését; legtöbbször tagadják azt, vagy önvédelemre, jogos elkövetésre hivatkoznak.

A cigányok tehát beismerik tettüket, és gyakran őszinte megbánást tanúsítanak. Az más kérdés, hogy mindez azért történik így, mert cselekedetüket nem tekintik bűnnek, nem tartják lopásnak. S miközben beismerik, egyúttal magyarázatot próbálnak adni, mentségeket hoznak fel a maguk számára. Ez főként a szegénységre, a munkanélküliségre való hivatkozást jelenti. Tettüket a család eltartásával, a gyermekek éhezésével indokolják. Mindez a legtöbb esetben igaz is. Ez a megfigyelésem összhangban áll azzal a korábbi megjegyzésemmel, miszerint a lopások túlnyomó többsége létfenntartási céllal történik, illetve hogy az ahhoz szükséges értéket nem haladja meg. Pusztán nyereségvágyból, haszonszerzés céljából nagyon ritkán követnek el lopást.

Többségük „bűnbánó” magatartást tanúsít, ami sokszor már inkább „megalázkodást, meghunyászkodást” jelent. A bíróság tagjaival udvariasan, tisztelettudóan beszélnek, ellentétben a nem cigányokkal. Durva beszédet soha nem tapasztaltam. Szintén nem találkoztam „hözöngő”, felháborodott magatartással vagy azzal a fajta hozzáállással, hogy „körömszakadtáig” a maguk

igazát próbálják bizonygatni. Ezek a magatartások a nem cigány vádlottak esetében gyakran megfigyelhetők. Ugyanakkor a cigány vádlottak és tanúk viselkedésében egyaránt gyakoriak az erős túlzások, a széles mozdulatok a történet elmesélésekor. A túlzott gesztikulálás, az erősebb hangnem jellemzi őket.

Egyszer sem kellett cigány vádlottat figyelmeztetni, rendreutasítani; a tárgyalás rendjét nem zavarják. Ennek ellenkezője a nem cigányoknál már gyakrabban tapasztalható.

A bíróság döntését többnyire tudomásul veszik, nem lázadoznak. Az ő világukon, szabályrendszerükön kívül álló hatóság döntésébe belenyugszának, és általában kissé rezignáltan veszik tudomásul. Számukra feltehetően sokkal fontosabb a saját közösségük véleménye, tettüknek a saját társadalmuk részéről való megítélése. A „végső döntés” számukra nem az állam hivatalos hatóságainak ítélete, hanem saját közösségük véleménye, esetleg saját bíróságuk döntése. A hivatalos tárgyaláson hozott ítélet gyakran nem a végső döntés, ezután esetleg még hátra van a kris eljárása (Weyrauch–Bell 1993:357).

Sokszor tapasztaltam, hogy igazából az ítélet maga, annak tartalma nem is érdekli őket különösebben. Számukra csupán az a fontos, hogy valahogyan „megússzák” az egészet, minél előbb befejeződjön az ügy, s minél előbb újra a tárgyalótermen, a bíróság falain kívül, a saját világukban lehessenek. Számukra az egész eset, a hatóság eljárása kívül esik saját, zárt világukon. Mindaz, ami történt, egy „külső világból jött csapás”, amelyet valahogyan át kell vészelní, túl kell élni, vagy ami ellen valamennyire védekezni kell. A bírósági tárgyalás számukra egy ilyen eseményt jelenthet. S hogy ezt könnyebb legyen átvészelní, túléléní, eljönnek a hozzátartozók, rokonok, barátok.

Az egyén, a mi esetünkben a vádlott egy nagyobb közösség tagjának tekinti magát, aki összeütközésbe került az állam törvényeivel, s aki a cigányok összességét képviseli az adott ügyben a bíróság előtt. Az illetőt ezért nem hagyják egyedül elmenni a tárgyalásra: cigányok egész csoportja kíséri el.

A cigányok gyakran nem értik a bíróság részéről feltett kérdéseket, azokat többször is meg kell a számukra ismételni. A kérdésekre sokszor ellentmondásos, érthetetlen válaszokat adnak. Gyakran hivatkoznak távoli, múltbeli eseményekre, amelyek a bíróság szemszögéből nem tartoznak szorosan a tárgyhoz. Előadásukban nem koncentrálnak egy témára, az ügy szempontjából lényegtelen dolgokat is elmondanak. Beszédükbe gyakran kevernek cigány szavakat, kifejezéseket. Zavart okoz az is, ha ugyanarra a személyre vonatkozóan felváltva használnak különböző neveket. Ennek oka számomra nem ismert. Egyes források úgy tartják, hogy ezzel megteveszténi, zavart kelteni akarnak a nem cigányok körében (Weyrauch–Bell 1993:365). Egy cigány egy tárgyalás alkalmával a következőket mondta:

Hazudunk, történeteket találunk ki, úgy teszünk, mintha elfelejténénk dolgokat, mindezt azért, hogy a végén senki ne tudja, igazából mi is történt (Weyrauch–Bell 1993: 365).

Mindezek miatt a bíróság gyakran ütközik bizonyítási nehézségekbe. Éppen a sokszor ellentmondásos vallomások, értelmetlen válaszok vagy túlzások következtében, vagy azért, mert a vádlott egyáltalán nem tett vallomást. A magyar nyelvet értik, bár gyakran előfordul, hogy a bíróságnak ismételt fel kell tennie a kérdést, vagy újra fel kell olvasni egy már korábban ismertetett iratot. Tolmács kirendelését azonban sohasem kérik, pedig erre a magyar büntető eljárási szabályok szerint lehetőségük lenne.

Ezeknek a viselkedési formáknak az okait csak találgatni lehet. Szerintem az egyik lehetséges magyarázat az, hogy valóban nem értik pontosan a kérdést, vagy nem akarnak részletesen beszélni a történekekről. A másik lehetőség, hogy talán nem akarnak egymás ellen vallani. De az is lehet, hogy mindhárom dolog közrejátszik a válaszokban, vagy esetleg egészen más tényezők állnak a háttérben. Természetesen ennek megválaszolása további kutatást igényel.

Ezek után rátérek a vádlottakat elkísérő rokonok, ismerősök magatartását illető megfigyeléseimre.

A bírósági tárgyalások általában nyilvánosak. Ez azt jelenti, hogy az érintetteken kívül ezekben bárki részt vehet hallgatóságként. Ezzel a lehetőséggel az érintett felek hozzátartozói, ismerősei gyakran élnek is. S míg nem cigányok esetében a „kísérők” valóban bent a tárgyalóteremben foglalnak helyet, és hallgatják, figyelemmel kísérik a tárgyalást, addig a cigányok másként tesznek. S bár az egész népes család – beleértve a gyermekeket, távolabbi rokonokat, sőt barátokat is – eljön a bíróságra, többnyire a folyosón foglalnak helyet, a tárgyalóterem kívül. Valójában tehát nem vesznek részt a tárgyaláson.

Ugyanakkor az is érdekes volt számomra, hogy a nem cigányok körében sokkal ritkábban találkozunk „kísérő” családtagokkal; s ha igen, olyankor is csak néhány (egy-két) igazán közeli rokon (szülő, házastárs) van alkalmanként jelen hallgatóságként a tárgyalóteremben. Ezzel szemben – mint már az előbbieken utaltam rá – cigányoknál jellemző, hogy az egész „nagycsalád” eljön a bíróságra. Nem ritkán 15–20, esetleg 30 ember zsúfolódik össze a tárgyalóterem előtti folyosón, és – mint már írtam – csak ritkán megy be a tárgyalásra hallgatóként.

Annak, hogy ilyen sokan kísérik el az érintettet, talán az lehet az egyik oka, hogy az illető a számára kicsit „idegen”, esetenként „ellenséges” világban ne érezze teljesen egyedül magát. Számukra az egész nagycsalád jelenléte bizonyára valamiféle biztonságot jelent egy ellenséges világban. Hozzá tartozóik, barátaiak ottléte erőt adhat a vádlottaknak az előttük álló „megpróbáltatások” elviseléséhez.

A cigányok a magyar társadalom peremén élnek, és a nem cigányokhoz képest nem rendelkeznek sem hatalommal, sem vagyonnal, sem pedig befolyással. Természetesen tisztában vannak azzal, mit jelent számukra a cigány lét. Tudják azt is, hogy a nem cigányok lenézik őket. A cigányoknak azt az érzését, hogy a hatalom nem az ő kezükben van, az is erősíti, hogy a sajátjukon kívüli világot magukra nézve fenyegetőnek, veszélyesnek és ellenségesnek tapasztalják. Úgy tartják, ha egy cigányt a külvilágban magára hagyunk, „abból szörnyű dolgok származhatnak”. A kissé kapatos cigányt például

sohasem hagyják magára, mindig hazakísérik, mondván, ha nem ők viszik, akkor a rendőrség viszi. Amikor az a veszély fenyeget, hogy a hatóság lép közbe, olyankor a cigányok minden esetben számítanak egymásra (Stewart 1993: 128).

A hatóságoktól, a nem cigányoktól való félelem általános, de kiemelten vonatkozik bizonyos helyekre. Ezek közé tartozik a börtön és a bíróság is. Ezek „veszélyes” helyek, ahol egyeseknek közüjük el kell szakadniuk a hozzátartozóktól. Ezért amennyire lehet, megpróbálják az elszakadás érzését egymás számára enyhíteni. A fent említett helyszíneken szerzett tapasztalatok miatt magukat a nem cigányok között mozgó, elszigetelt, védtelen egyéneknek tekintik. Abban tehát, hogy a vádlottakat mindig népes csoport veszi körül a bíróságon, egyrészt az elhagyatottság, a szorongatottság, a szegénység érzése fejeződik ki, mindazonáltal az összetartozás, az egymásrautaltság tudata is benne van.

Az is jellemző, hogy a gyermekeket, sőt még a csecsemőket is szinte minden esetben magukkal hozzák. Ezzel szemben nem cigányok esetében nem találkoztam azzal, hogy kisgyermeküket is hoztak volna magukkal, például apjuk büntetőügyének tárgyalására. A cigányok esetében ez nagyon gyakori. Ilyenkor a gyermekek teljesen otthon érzik magukat: a folyosón játszanak, futkosnak, labdázhatnak, hangoskodnak, sírnak. Mindeközben a család többi tagja szintén „jól” érzi magát: beszélgetnek, esetleg kártyáznak. Volt példa hangosabb szóváltásra, veszekedésre is. Az étkezések is a folyosón zajlanak, gyakran egész tepszi süteményt, nagy fazék ételt hoznak magukkal. Mindezt ott, a folyosón, láthatóan jóízűen fogyasztják el. Aki pedig ebéd után kicsit elálmosodik, „ledől” a folyosón található padra „szunyókálni egy keveset”. Erre is többször adódott példa a munkám során. Mint említettem, még a nagyon kicsi csecsemőket is magukkal hozzák a bíróságra, babakocsiban vagy anélkül. Természetesen ilyenkor az édesanya ott is szoptatja a csecsemőt. A kicsiken kívül néhány esetben kutyát(!) is hoztak magukkal.

Egy-egy ilyen tárgyaláskor tehát a bíróság folyosója egy egész család „otthonává” alakul át. A család aznapi életét valóban teljes egészében a bírósági folyosón éli, minden különösebb probléma nélkül. Ott esznek, alsznak, játszanak, beszélgetnek. Hasonló viselkedés nem cigányok esetén elképzelhetetlen; nem is fordult elő egyszer sem a munkahelyemen.

Mind ez ideig komolyabb probléma emiatt még nem merült fel, mivel ezt a dolgozók kellőképpen tolerálták. Bár sokan úgy vélik, azáltal, hogy a bíróság épülete ilyenkor szinte egy „családi otthonná” alakul, a bíróság társadalmi megítélése romolhat, a bíróság tekintélye a társadalom szemében csorbat szenvedhet.

Úgy gondolom, hogy a bírók és a bíróság többi dolgozója számára is hasznos lenne megismerni a cigányok kultúráját, életmódját. Ezáltal talán a kulturális különbségekből adódó problémákat is könnyebben kezelhetnék.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy e megfigyeléseim csupán egyetlen kerületi bíróságon, két és fél év alatt végzett munkámon alapulnak. Éppen ezért mindezekből hiba volna messzesemenő következtetéseket levonni. Valószínűleg mások talán kissé eltérő megfigyelésekről tudnának beszámolni.

Összegzés

E részben három olyan kérdést szeretnék kiemelni, melyek véleményem szerint meghatározó szerepet játszanak a cigányok másokétól eltérő viselkedésében.

Megfigyeléseim szerint a cigányok egyik legszembetűnőbb jellemzője az összetartozás tudata, az erős közösségi érzés. Ez az összetartó cigány közösség egy olyan társadalomban él, amelyben egyre jellemzőbb tendencia a közösségek, családok felbomlása. Napjainkban az egyén, az individuum jogai jutnak egyre nagyobb szerephez, s mindinkább háttérbe szorul a közösség. Eközben a cigányok társadalmában továbbra is olyan értékek élnek, mint az egymáson mindenáron való segítség, a közösséghez tartozás fontossága, az egymással mindent megosztás szokása. Ezek az elvek, illetve értékek fejlődnek ki azokban a magatartásbeli különbségekben is, melyeket megfigyeltem. Ezekre a közösségi értékekre és még inkább az ezekre épülő szabályokra a többségi társadalom érzéketlen.

A másik, általam fontosnak tartott kérdés a cigányok és nem cigányok egymáshoz való viszonya. Álláspontom szerint ezt a viszonyt sajátos kettősség, vagy inkább ellentmondásosság jellemzi. A cigányok egyfelől tudatában vannak a nem cigányoktól való függőségnek, s annak, hogy ők a társadalom peremén élnek. Jellemző a nem cigányoktól való félelem is. Ez mutatkozik meg abban, hogy nem hagyják egymást egyedül az általuk „legveszélyesebbnek” tartott helyeken – ez a mi esetünkben a bíróságot jelenti. Ugyanakkor szeretik magukat a nem cigányoktól függetlennek feltüntetni, s okosabbnak, eszesebbnek, agyafűrtabbnak tudni. Büszkeséggel tölti el őket, ha sikerül egy nem cigányt rászedni, túljárni az eszén. Tudják, hogy a nem cigányok a hatalmasabbak, gazdagabbak, de ebből valamilyen módon ők is részesedni akarnak. Igyekeznek tehát a maguk javára fordítani a nem cigányokkal való érintkezést.

A cigány jog részletes vizsgálata nem tartozott dolgozatom témájához, ezért csak utalások formájában említettem. Mindazonáltal megállapítható, hogy igenis vannak saját szabályaik, törvényeik, amelyekhez ragaszkodnak. Nem arról van tehát szó, hogy a cigányok nem tisztelik a törvényeket, vagy hogy viselkedésüket a szabályok hiánya, s közösségüket a szabályok tagadása, az „anarchia” jellemezné. A közvéleményben sajnálatos módon ez a sztereotípiá uralkodik a cigányokat illetően. Ezzel szemben az a realitás, hogy vannak szabályaik, törvényeik, amelyekhez igazodnak, s amelyek a viselkedésüket irányítják, de ezek mások, a többség számára ismeretlenek. Ez a másfajta (számunkra ismeretlen) „jog” olyan módon biztosítja a cigányoknak a túlélést, hogy a közösségi szellemet, a közösségen belüli kapcsolatok elsődlegességét, az egymásnak való segítség elvét hangsúlyozza, gyakran az egyén jogaival szemben. A környező jogrenddel való nyílt összeütközés esetén pedig rendszerint ez a jog válik elsődlegessé, uralkodóvá a számukra.

Az, hogy egy sokkal nagyobb hatalommal bíró, gyakran ellenséges érzelmű népesség veszi körül a cigányokat „ostromállapothoz” hasonló érzést kelthet bennük, mint minden hasonló helyzetű csoportban. A Fülöp-szigeteken élő buidok, akiket náluk sokkal hatalmasabb keresztény törzsek vesznek

körül, az osztozás, a kölcsönös segítség ideálját tették kötelezővé maguk között, mintegy védekezésésként (Stewart 1993: 130). Lehet, hogy a cigányok is valamilyen hasonló módon válaszolnak a nem cigányok, a külső világ részéről rájuk nehezedő nyomásra?

Irodalom:

Stewart, Michael Sindair (1993): *Daltestvérek*, Budapest: T-Twins.

Neyrauch, W. O.–Bell, M. A. (1993): Autonomous Lawmaking: The case of the „Gypsies”
In: *The Yale Law Journal*, Vol. 103.

Oross Jolán

Fejezetek a koldulás jogi szabályozásának történetéből

Mostanság, amikor a koldulás vitatott és nagy érzelmi bizonytalanságokat keltő jelenségével nap mint nap szembe kell néznünk, talán nem felesleges visszatekinteni a koldulással kapcsolatos megoldási kísérletek történetére sem.

Írásomban a koldulásra vonatkozó – az első, illetve a második világháború előtti – szabályozások bemutatására vállalkozom.¹

I. Európai körkép az első világháború előtti – a koldulásra vonatkozó – szabályozásokról

Ha visszalapozunk a koldulással kapcsolatos állami, társadalmi reakciók történetében, akkor azt látjuk, hogy a koldulás kérdésköre elválaszthatatlanul együtt jelentkezik a szegénység, szegénygondozás kérdéseivel, pontosabban szólva a „szegény” fogalom felöleli a koldusokat, a vándorlókat, a beteg, család nélkül élő felnőtteket, majd később az árvákat és a családból kiesett, magukra maradt gyermekeket is.

A feudális korban a szegényügy kezelését társadalmi feladatnak tekintik, állami szabályozást valójában az 1601. évi angol törvénnyel kap, de a gondoskodás mozzanatait az egyházközségek irányítják. A 18. században válik csak általánossá az a nézet, hogy a „szegényügy” kezelése az állam vagy valamelyik állami szerv (város, község) feladata.

A korszak felfogásában a koldusok, csavargók, munkakerülők elsősorban az államra veszélyes emberek, akikkel kapcsolatban Európa-szerte sok jogszabály, királyi rendelet született. Lényegében az összes szabályozás elsősorban rendészeti, igazgatási vonatkozásban foglalkozik a koldulással, és ezzel párhuzamosan a csavargással, ezek – nem ritkán büntetőjogi – következményeivel is. A szabályozások szinte kivétel nélkül megkülönböztetnek ellátásra érdemes és érdemtelen koldusokat, és a koldusok különböző osztályaihoz kapcsolnak ellátásokat vagy büntetéseket. Ellátásként megjelennek az ispotályok, a szegényházak, a menedékházak, általában munkavégzési kö-

telezettséggel. Büntetésként dologházakba, visszaesők esetében fogházakba utalják az ún. hivatásos koldusokat, csavargókat.

Angliában VIII. Henrik óta szigorú törvényeket hoztak a koldulás ellen. A szegényeket munkakényszerrel egybekötött szegényházakban, dologházakban helyezték el.

Franciaországban a koldulást egyenesen bűncselekménynek tartották. 1764 óta büntető dologházak létesültek (*maison de correction*) a koldusügy kezelésére. Csak a *Code pénal* (269. cz.) minősítette kihágásként a koldulást.

Poroszországban a koldusoktól a közrendet, a közérkölcst, a tulajdont és a polgárok életének biztonságát féltették. Az 1794-es porosz *Allgemeines Landrecht* szabályozta először törvényesen a szegényügyet, és a községet (városokat) kötelezte elszegényedett lakosaik ellátására.

Ausztriában már a 16. században találkozunk koldusszabályokkal: I. Ferdinánd 1552. október 15-én kiadott pátensével a községek, városok kötelezettségévé tette a szegényeik eltartását. Mária Terézia udvari hivatalnoka, Josef Sonnenfels egy egyetemi tankönyvében azt tanította, hogy a koldulást nem szabad eltűrni, a munkakerülőket meg kell büntetni. Mária Terézia nevéhez fűződik *A koldusok és kóborlók megrendszabályozásáról* szóló, 1775. évi rendelet. II. József egységes alapelvek szerint kívánta rendezni a szegényügyet, amelyet elsősorban kolduskérdésnek tekintettek. Ezt szabályozandó adta ki 1788-ban 3262. számú rendeletét. A későbbiekben mindkét rendeletről részletesen is szó lesz a magyarországi kolduskérdés szabályozásának leírásakor.

Belgiumban az 1891. november 27-i törvény (*Loi pour la repression du vagabondage et de la mendicité*) szabályozta a csavargók és a koldusok elleni társadalmi védekezést. Az igazságügyi minisztérium felállította az ország első szegénykataszterét, és három kategóriába sorolva lajstromba vette a szegényeket. Az elsőbe tartoztak a 18 éven felüli hivatásos vagy veszélyes csavargók és koldusok, akiket bírósági döntés alapján 2-től 7 évig terjedő, határozatlan időtartamú büntetésként, szigorú munkakötelezettséggel járó koldustelepre (*dépôts de mendicité*) helyeztek. A második csoportba a „szerencsétlen”, rokkant, beteg koldusokat és csavargókat sorolták, akiket békebírói döntés alapján ún. menedékházakba (*maison de refuge*) utaltak, szintén határozatlan időre, de a beutalt akarata ellenére egy éven túl nem volt az intézetben tartható. A harmadik kategóriába tartozó, 18 évesnél fiatalabb koldusokat és csavargókat 21. életévük betöltéséig javítóiskolába (*écoles de bienfaisance*) utasították. Általában hat hónapi intézeti elhelyezés után nevelésre ipari iskolákba küldték, vagy megbízható családok gondozásába adták őket.

Norvégiában 1900. május 31-én alkották meg „a munkakerülésről, koldulásról és iszákosságról” szóló törvényt. E törvény a munkaképes, de dologkerülő koldusokat és csavargókat, amennyiben nem vállalják a felajánlott munkát, 3 havi fogházzal s emellett vagy ehelyett másfél, visszaesés esetén 3 évi, illetőleg 3–6 évi kényszerdologházba utalással sújtja.

Belgium és Norvégia koldusügyi szabályozásához hasonló törvényeket hozott a századfordulón majdnem minden európai ország, egyetértve abban,

hogy a csavargás, a koldulás – sok helyen még a munkanélküliség, illetve a munkakerülés is – részben vagy egészében büntetőpolitikai probléma.

Ezekre a szabályozásokra nagy hatással voltak a római és párizsi börtönügyi kongresszusok határozatai. A csavargás és koldulás leküzdésének kérdése ugyanis rendszeresen szerepelt a nemzetközi börtönügyi kongresszusok² programjában is.

Először 1885-ben Rómában (III. Nemzetközi Börtönügyi Kongresszus), ahol a kongresszus határozata egyértelműen megfogalmazta: az államnak kell gondoskodnia arról, hogy mindenki biztosan találjon megélhetési lehetőséget a képességeinek megfelelő munka ellenében. Ugyanakkor kimondta, hogy azok a szűkölködők, akik ilyen szabályozás mellett csavargásra adják magukat, dologházban való szigorú és kötelező munkával büntetendők.

Másodszor 1895-ben, a párizsi V. Börtönügyi Kongresszus foglalkozott a kérdéssel. Határozata értelmében a társadalomnak joga van társadalmi, esetleg kényszerítő rendszabályokat alkalmazni a csavargók és a koldusok ellen. E jognak megfelel a köz- és magánsegélyezés és a „*patronage*” okszerű szervezésének kötelessége. A párizsi kongresszus határozata értelmében a koldusok és csavargók körében meg kell különböztetni a rokkantakat vagy betegsegélyre szorultakat; az alkalmi koldulókat és csavargókat; valamint a hivatásos koldusokat és csavargókat. Amennyiben a rokkant vagy beteg koldusoknak nincsen erejük a létfenntartási eszközök megszerzésére, segélyezendők. Az alkalmi koldusok és csavargók köz- vagy magángyámoltásban részesítendőek oly módon, hogy az illetőket módszeresen szervezett menhelyekre kell összegyűjteni, ahol kötelező a munkavégzés. A hivatásos koldusokat és csavargókat – bírói határozat alapján – munkatelepeken, dologházakban kellene elhelyezni. A hosszú, de relatíve határozatlan tartamú munkakényszernek akkor lehetne véget vetni, ha a javulás jelei mutatkoznak, vagy ha az illető átsorolható a betegsegélyre szoruló koldusok, csavargók osztályába. A munkatelepeken és dologházakban egyébként az ajánlás szerint „a munka nem csupán megtorlási eszköznek tekinthető, hanem a társadalomba való visszailleszkedés lehetőségének is”.

Harmadszor 1910-ben, a Washingtonban tartott Börtönügyi Kongresszus foglalkozott a témával. A kongresszust alapvetően két kérdés izgatta: milyen rendelkezések hozhatók a csavargás és koldulás leküzdésére; és milyen rendszabályokat kell alkotni a csavargók és a koldusok dologházaira.

Ugyanebben az évben került sor a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület közgyűlésére Brüsszelben. Az egyesületet az 1900-as évek elején különösképpen a közveszélyesség kategóriája foglalkoztatta. A közveszélyes emberek, akikkel szemben akár bűncselekmény hiányában is eljárhat a bíróság, alapvetően két csoportba sorolhatók. „Az elsőbe azok tartoznak, akik koldulással, kisebb súlyú bűncselekmények elkövetésével tartják fenn magukat, továbbá akik a mértéktelen alkoholfogyasztás következtében testileg, lelkileg tönkrementek, így az alapvető együttélési normák betartására sem képesek, s rendszeresen, kisebb jelentőségű vagyon és személy elleni bűncselekményeket követnek el.” A másik csoportba a profi bűnözők tartoznak.

A két csoport közül az elsőben a csavargók, a koldusok, a munkakerülők, a munkanélküliek és az elesett, leépült alkoholisták egyaránt szociális álla-

potuk folytán minősülnek közveszélyes személyeknek, akikkel szemben a szakemberek az állami büntetőhatalom érvényesítését látták indokoltnak. Őket olyan elzárással kombinált büntetési formával sújtották, amely nincs határozott időkorlátok közé szorítva, hiszen a büntetési cél a „megjavítás”, az ehhez szükséges idő viszont előre nem jósolható meg. A határozatlan, illetve relatíve meghatározott tartamú szabadságvesztés gondolata már az 1891-es Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszuson felmerült, majd tovább finomodott. A koldusok, csavargók, munkanélküliek és az iszákosok határozatlan időtartamú elhelyezésére a dologház intézményét ajánlották. A veszedelemes gonosztevők részére külön munkáltató telepek létrehozását javasolták.

A századforduló körül általánosan uralkodó ideológiában, amelyben a szegénység bűn és további bűnök forrása, tulajdonképpen ez a koncepció szentesítette azt a ma is mindig újraéledő nézetet, hogy az állami szociális funkciók bizonyos rétegekkel szemben a büntető felelősségre vonással helyettesíthetők. (Tulajdonképpen csak az 1960-as években, a dekriminalizációs mozgalmak során történt meg, hogy több ország száműzte a büntetőfelelősség-rendszerből a tisztán szociális eredetű jelenségeket, mint a közveszélyes munkakerülést, a koldulást, a csavargást, és megszüntették a rossz emléktű dologházakat.)

II. A koldulás magyarországi szabályozásáról az első világháború előtt

A középkori feudális társadalmakban a szegénygondozás elsősorban a családok, a rokonok feladata volt. Hozzá tartozók hiányában a szegényeket a születési hely szerint illetékes községnek vagy annak a községnek kellett ellátnia, ahol a szegény korábban meghatározott ideig dolgozott; a társadalom különböző szervezetei (egyházak, jótékonyági szervezetek) vettek részt a szegénygondozásban.

A kolduskérdés először a városokban jelentett komoly problémát, ahol nagy számban jelentek meg földjüktől megfosztott, jobbágysorból szökött, könnyebb munkaalkalmat remélő emberek, vándorok, iparosok, napszámosok és mások. Éppen ezért a középkori városokat az jellemezte, hogy minél jelentősebb volt maga a város, annál nagyobb gondot jelentett a „szegényügy”. Ezért a városok a 14. század második felétől kezdve mindinkább magukhoz ragadták a volt rendi ispotályokat, illetve újakat hoztak létre.³

A feudális kor magyar városainak rendelkezései a szegényügyet legtöbbször rendészeti kérdésként kezelték, és arra törekedtek, hogy egyrészt távol tartsák az idegen koldusokat a várostól, másrészt a városbeli koldusok tevékenységét szabályok közé szorítsák. A városoknak a kolduskérdés szabályozása terén kialakult nézetét híven tükrözi a győri példa:

1775-ben Győrben a városi tanács megállapította, hogy a szomszédos és a távolabbi helyekről Győrbe özönlő koldusok száma annyira megnövekedett, „hogy azoknak tolakodása miatt több úr is panaszkodott”. Ezért a magisztrátus megbízta a városkapitányt, „hogy válassza el azokat, akik a város szo-

kott jelvényével vannak ellátva, és ezek szabadon koldulhassanak. Az extra-neusokat ki kell toloncolni, s egyúttal a vámszedőknek meghagyják, hogy be ne bocsássanak külső koldusokat". Arra is vigyázni kell, hogy nehozzák a város jelvényét, hogy alatta koldulhassanak. Ezért ezeknek a jelvényeknek a gyártását is eltiltják.⁴

Más városok – Komárom (1717), Sopron (1719) – a sok tüzeset miatt figyelnek fel a városba érkező gyanús személyekre, így a koldusokra is.

Magyarországon a szociális gondoskodás a 18. században vált állami feladattá. III. Károly az 1723-as országgyűléssel felállította a honi közigazgatás legfontosabb, általános hatáskörű központi kormány szervét, a helytartótanácsot, és egyebek között a szegényügy kérdéseit is ezen keresztül kívánta szabályozni. Alighogy a helytartótanács megalakult, III. Károly Prágából már rendeletet bocsátott ki, amelyben az örökös tartományokból Magyarországra özönlő koldusok és kóborlók megrendszabályozását rendelte el, amint az már a birodalom más országaiban is történt. Egy évre rá, 1724-ben a helytartótanács felszólította a törvényhatóságokat, hogy a külföldi koldusokat és csavargókat el kell távolítani az országból, a munkaképes belföldi koldusokat szigorú eszközökkel munkára kell ösztönözni. A belföldi koldusok eltartásáról – akik csak alamizsnából tudják magukat fenntartani – származási községük köteles gondoskodni.

A koldusügy Mária Terézia-féle ausztriai szabályozását Magyarországon is követi a helytartótanácsnak egy 1775. október 12-én 4698. szám alatt kiadott rendelete (*Regulatio mendicorum et vagorum* = A koldusok és kóborlók megrendszabályozása).

A rendeletben a helytartótanács a kóborlókat két osztályba sorolta:

a) külföldiek:

- külföldről vándorló iparossegédek, akik valamely okból ínségre jutottak,
- kóborló, szakértelemmel nem rendelkező munkanélküliek,
- nyomorúságos bolyongók;

b) belföldiek:

- szabad költözésű jogú jobbágysok,
- szökött parasztok,
- alkalmazottak.

A rendelet értelmében a külföldi koldulókat vissza kell toloncolni származási helyükre. Nevüket a határszéli tisztekkel közölni kell, hogy őket újból be ne engedjék. Ha újra elfognák őket az országban, akkor dologházakban kell őket elhelyezni és foglalkoztatni.

A helytartótanács panaszkodik a koldusok elszaporodása miatt. Ártalmas embersöpredéknek nevezi őket. Nemcsak olyanok vannak közöttük, akik vénségük vagy testi hibájuk miatt munkával nem tudják előteremteni megélhetésüket, hanem tömegesen naplopók is. Ezek fogyatékoságokat mímelnek, a koldulás mellett tolvajlásra, rablásra is vetemednek. Az is előfordul, hogy egészséges gyermekeket is megcsónkítanak, hogy ők is kolduljanak stb.

A helytartótanács utasításai a következők:

1. Minden törvényhatóság az ott lévő valamennyi koldust – akik nincsenek kórházban, szegényházban vagy alapítványi helyeken – előírt lapon írasa össze, s az összeírást terjessze fel a helytartótanácsához.

2. Összeíráskor – börtönbüntetés terhe mellett – tegye közhírré, hogy minden, nem helyben született koldus (hacsak nem töltött 3 évet munkában az összeírás helyén) költözzék származási helyére vagy oda, ahol legalább 3 évet munkával töltött. Kapjanak útlevelet ahhoz, hogy 6 héten belül elköltözzenek. A születési helynek vagy ahol a koldus előzőleg 3 évet dolgozott, az ottlakást meg kell engednie.

3. Az elköltözésre engedélyezett 6 hét után meg kell állapítani, hogy a koldus elköltözött-e. Ha nem költözött el, elő kell állítani őt mint ellenszegült, és „kenyéren-vízen kell tartani, munkával kell gyötörni” 3-4 hétig, majd újra kapjon útlevelet. Ha azután is elfogják, akkor 3 hónapig kell kenyerén és vízen tartani, és erejéhez képest munkára kell szorítani. A betegek és vénék hetente négyszer kaphatnak főtt ételt.

4. El kell tiltani a koldulástól azt, aki szülőhelyén vagy tartózkodási helyén meg tudná keresni munkával vagy szolgálattal (például barmok őrzése, gabonacsósz, fűtő stb.) a betevőjét. Ha mégis koldulna, úgy kell őt büntetni, mint az ellenszegülőket.

5. Az igazi koldusokon kívül vannak vándorok, akik csak alkalmasszerűen koldulnak, inkább lopnak, rabolnak. Ezekre különösen kell vigyázni.

Meg kell akadályozni a koldusok házasságát is.

A koldulás felszámolása érdekében kívánatos, hogy a helyi közületek és a földesurak ispotályokat, lazarétumokat létesítsenek, vagy a meglévőket bővítsék.

II. József 1785-ben eltiltotta a koldulási engedélyeket, és az 1788-ban kiadott, 3262. számú rendeletében megállapítja, hogy az országban „mindenütt koldusok és tekergők kóvályognak, akik büntetésre méltó henyéléssel élván, táplálásukat a polgári rendtartásnak káros, főképpen a mezei embernek terhes módokkal keresik”.

A rendelet (anyja rendeletéhez hasonlóan) szintén megkülönböztet külső és belső országi koldusokat. Belső országi koldusok azok, akik vagy Magyarországon és a hozzátartozó részekben, Erdélyben születtek, vagy ezekben az országokban legalább 10 éve laknak. Az ilyen koldusokat a születési helyükre vagy oda, ahol a legtovább laktak, küldeti vissza. A rendelet pontosan szabályozza a kitoloncolást is. A koldust a kitoloncolási passzus mellett két mérföldről két mérföldre, illetve helységről helysére kísérik. A kitoloncoltakat a földesúrnak, városokban a magisztrátusnak kell átadni, ezek 6 arany büntetés terhe alatt kötelesek fogadni. (Ha ennek ellenkezőjét vélik, akkor 3 nap alatt panaszt tehetnek a vármegyénél.) Az új toloncoltakat a községek kötelesek élelmezni (15 éven felül napi 3 krajcár, gyermeknek napi másfél krajcár jár). A kitoloncolt koldus születési helyén megvizsgálják a koldus rászorultságát, ha rászoruló, a község ellátja, s ha mégis kolduláson érik, vagy megbotozzák, vagy vízen és kenyéren tartják fogságban. A munkakerülőket egy hónapig munkára fogják, ha visszaesik, 2 hónapra. Ha megjavul, erről bizonyítványt kap.

A külföldi koldusokat az országhatáron át kell vinni, ha a birodalom országaiból valók, akkor a tartományi székhelyre kell küldeni őket. Akik katonai szolgálatra alkalmasak, azokat át kell adni a militáris hivatalnak. Ha külföldi tekergőt újra elfognak, akkor három hónapi vasban végzendő munkával büntetendő, majd ismét át kell vinni a határon.

Ezután Erdélyben az 1790–91-es országgyűlés foglalkozott a koldusüggyel, és határozott a kolduskérdés szabályozásának előkészítéséről, majd a kolduskérdés szabályozására az 1810-es országgyűlésen gondoltak újra az erdélyi rendek – amikor a napóleoni háborúk miatt a koldusok száma szerfelett megsaporodott. A gubernium⁵ el is készített egy rendelettervezetet, amely aztán 4 évre leragadt a kancelláriánál, és végül 1816-ban érkezett vissza a változtatási meghagyásokkal. Az ezek alapján 1816. december 27-én kiadott, guberniumi utasítás (7980/1817. sz.) (amelyet csak 1817 október 9-én Kolozsvárott kelt körlevéllel küldtek szét a törvényhatóságoknak) az alábbiakat tartalmazta:

Visszatérve Mária Terézia 4698/1775. sz. rendeletének gondolataihoz: a koldulás megszüntetésére a nagyvárosokban dologház felállítását írja elő. El kívánja választani a valóságos és alamizsnára érdemes szegényeket a színlelő koldusoktól. Az előbbieket el kell tartani, és a házankénti koldulást – kevés és rendeletben szabályozott kivételtől eltekintve – meg kell tiltani. A színlelő, munkakerülő koldusokat ki kell zárni mindenféle segítségből, és saját lakóhelyükre kell őket utasítani.

Ezt megelőzően a koldusokat össze kell írni, és ezt az összeírást évente kell megismételni. Az összeírás befejezéséig a koldusok nem hagyhatják el a községet. Az összeírás a következő kérdésekre terjed ki: hány esztendő, hol született, mi okból koldul, van-e más módja a kolduláson kívül a szükséges élelem megszerzésére, vannak-e atyafiai, akik őt segíthetik. Az összeíráskor a koldusokat orvosok vizsgálják meg, és akiket szükséges, az országgyűlés rendelete értelmében felállítandó új ispotályokba küldik. Az egészségügyi vizsgálat során eldöntik, hogy ki a rászoruló, és ki a dologkerülő.

A gubernium utasítása a rászorulókat 4 osztályba sorolja:

– „egészen” rászorulók, számukra külön épület emelése célszerű, együtt tartásuk olcsóbb, élelmükre napi 8, ruházatukra napi 2 krajcárt kell biztosítani.

– „háromnegyed”, „fél”, „negyed” segélyre szorulókat osztályai, őket rokonaikhoz, vagy ha rokon nincs, idegenekhez kell szállásra adni, és élelmére 6-4-2, ruházatára 2-2 krajcárt kell biztosítani, amelyet a gondviselő kap meg.

A munkakerülő koldusok közül, aki katonáskodásra alkalmas, azt be kell sorozni. Akik erre nem alkalmasak, de más munkát elvégezhetnek, azokat dolgozó-, illetve fogházakba kell küldeni.

Ismét előkerül a kolduspénztárak szervezése. Ennek bevételi módjai között szerepelnek (hasonlóan az 1744. augusztus 28-án kiadott királyi pápens tartalmához) például:

– évente legalább 4 alkalommal templomi perselyek felállítása a szegények javára,

– adományozók keresése, akik havonta bizonyos összeget felajánlanak,

- jótékonyági alapítványok,
- pénzbüntetések szegények céljaira fordítása,
- színházak esztendőnkénti 4 játéka a szegények javára,
- a városokban csütörtökön a belső, vasárnap a külső városban egy erre kirendelt koldus az ugyancsak hitet tett koldusatyával végigjárja a polgárokat pecsét és záras persellyel alamizsnagyűjtés végett,
- a községek pénztáruk meghatározott bevételeit is fordítsák szegények céljaira,
- plébánosok és egyházi javadalmasok hagyatékából végrendelet hiányában 1/3 rész a szegényeké legyen stb.

A szegényügy adminisztrációjaként a gubernium rendelete a következőket írja elő:

A szegényügy adminisztrációját és pénzkezelését minden városban egy felelős számadó (*perceptor*) végzi, akinek fizetése minden bevétel után 4 százalék. Ennek kötelezettsége a könyvelésen, nyilvántartásokon kívül az is, hogy megszervezze: városuk minden fertályában válasszanak „koldusatyát” az öregebb koldusok közül, akik a meghatározott napokon végigperselyezik a polgárokat, illetve a negyedükben lévő koldusok állapotáról jelentést tesznek. A felelős számadó feladata a koldusatyá és a rendőrigazgató vagy tanácsbeli jelenlétében hetente egy meghatározott napon az alamizsnaosztás, illetve a koldusok panaszainak meghallgatása. Ha a koldusnak gondviselője ellen – akinek gondozásra adták – jogos panasza van, a gondviselőt pénzbírsággal büntetik, és harmadszorra ezzel egyidejűleg el is veszik tőle a koldust. A *perceptor* köteles látogatni a koldusokat, és köteles vigyázni az egészségükre, erkölcsükre és tisztaságukra, ha kell, köteles gyógyíttatni és végül tisztességesen eltemettetni. Minden három hónapban köteles jelentést és számadást írni a kir. főigazgatótanácsához az elvégzett munkájáról.

A koldusok gyermekeit és a vak koldusokat vezető növéndékeket gazdákhoz, mesteremberekhez kell adni, hogy őket neveljék, eltartsák, mesterségre tanítsák, munkára fogják. E gyermekek kötelesek gazdájukat 15, esetleg 18 éves korukig szolgálni.

Külön rendelkezések foglalkoznak a falusi koldusokkal, ugyanis falun a lakosság kevesebb pénzbeni alamizsnát ad, és abból nem lehet eltartani a koldusokat. Ezért a falusi bíró és egy az esküdtek közül köteles negyedévente a földesúrtól vagy más tehetős lakosoktól alamizsnát gyűjteni, és azt hetente a koldusok között szétosztani.

A rendelet szabályozza a különböző gyűjtéseket, és megszünteti, bünteti a koldulást. Csak az ún. háziszegényeknek engedélyezi a könyöradománygyűjtést, ők azok, akiknek valamely tehetősebb jótévedője addig is rendszeresen alamizsnát adott. E háziszegények továbbra is járhatnak jótévedőjükhöz, amennyiben erre engedélyt kaptak a rendőrigazgatótól vagy a tanács valamely tagjától.

A törvényhatóságokat a rendelet 1818. január 1-jétől kötelezte a végrehajtásra.

Meg kell jegyezni, hogy ezeket a koldusügyeket szabályozó rendeleteket alig hajtották végre. Ugyanakkor a reformkor végén angol mintára több dologház létesült, például 1826-ban Kolozsvárott, 1838-ban Kassán, 1844-ben

Pozsonyban, 1846-ban Pest megyében. A kolozsvári dologházban 40 férfi, illetve nő kapott helyet, és képességeiknek megfelelő munkát kellett végeznük, amiért az eltartási költségek levonása után csekély munkabért is kaptak. Ez a 40 fős dologház azonban nem tudta megoldani a városban a kolduskérdést.

Balla Károly – Pest megyei kapitány, több megye táblabírája s a Magyar Tudós Társaság levelező tagja – 1841-ben írott munkájában (több mint fél évszázaddal a tényleges törvény megszületése előtt) megfogalmazott egy csavargásról szóló jogszabálytervezetet.⁶ „Minden polgár tartozik szükséges élelemről kitelhető erejéhez képest törvényes módon gondoskodni, különben a társulatot folytonosan fenyegetné törvénszegéssel, minthogy a szükség törvényt ront. Ennélfogva minden polgár megsérti a társulatot, ki elhenyéli az időt, a társulatnak pedig nem joga, hanem kötelessége támad, hogy az ily fenyegetésektől hasznos tagjait megóvjá és biztosítsa; mi csak úgy történhetik, ha azokat munkára szorítja, kik hereként akarnak a társulat szerzeményeiből élőködni.” Ezért szerinte minden megyének kötelessége lenne összeírni „közbéres” néven a henyelőket, és őket dologházakban elhelyezni. Munkájukért fizetség járna, amit szabadulásuk után kapnának kézhez. Akkor lennének szabadon bocsáthatók, ha szorgalmukkal azt kiérdemelték, és „rendőri felvigyázás” mellett az önálló munkavállalásra alkalmasnak látszanak.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc idején minden más társadalmi problémát megelőzött a nemzet függetlenségének ügye, így a szegénykérdés megoldása is e mögé szorult. A szegénység társadalmi problémaként a kiegyezést követő időszakban merült fel újra. Az erősödő városi fejlődéssel együtt kialakult nyomor a szegénység új típusaként jelent meg. A korábbiakhoz hasonlóan jellemző volt, hogy ennek inkább a tüneti kezelésére törekedtek, és a hatalom számára legkézenfekvőbbnek és legolcsóbbnak tűnő szankcionálás, a büntetőjogi intézkedések megtétele előtt általában nem voltak komolyabb politikai akadályok.

Közvetlenül a kiegyezés után egy jogszabály, Wenckheim Béla belügyminiszter 1867. október 28-án kelt rendelete a kéregetéseket és a toloncügyet kívánta rendezni. Panaszkodik, hogy az országot nagyszámú kolduló lepi el, akik részint községi, részint koholt bizonyítványokkal ellátva, különféle elemi csapások ürügyén kéregetnek. A falvak pedig nem teljesítik azt a kötelességüket, hogy a kóborlókat azok illetékességi községébe toloncolják, s így tovább kéregetnek, visszaélve az adakozók emberbaráti érzelmeivel.

Az 1862-ben kibocsátott törvény a szegényügyet (*das Armenwesen*) kifejezetten községi hatáskörbe utalja. Az 1871. XVIII. tc., az első községi törvény, az igazgatás ellátásán felül gondozási kötelezettséget nem állapít még meg. A község terhe a következő: „Amennyiben a jótékony intézetek segélye és egyesek könyöradománya a községek szegényeinek ellátására elegendő nem volna, a község a helyi viszonyokhoz képest gondoskodni tartozik a községben illetékes mindazon szegények ellátásáról, akik magukat községély nélkül fenntartani egyáltalán nem képesek.” „...Ha ez ellátás csak a községi lakosok rendkívül súlyos terhelésével eszközölhető: a község kivételesen a törvényhatóságnak, s ha ez sem bírná, az államnak veheti igénybe segélyét.” A községi törvény elfogadását követően liberális újságíróktól nap-

világot láttak olyan írások (például Schwarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei* c. munkája), amelyek külföldi tapasztalatok alapján önálló szegényügyi törvény meghozását sürgetik.

A csavargás és koldulás jogi szabályozásával a kihágásokról szóló büntetőtörvénykönyv KBTK 1879. XL. tc. 62–69. paragrafusai foglalkoztak. Ez tilalmazta az engedély nélküli könyöradomány-gyűjtést. Tiltotta a 16 éven aluli gyermekek koldulásra küldését, a koldusok kollektív (háromnál több személy) fellépését, a fegyver viselését, nyitva lévő lakásba engedély nélküli belépést vagy nyomor és betegség színlelését alamizsnagyűjtés reményében. A büntetés 8 naptól 2 hónapig terjedhető fogházban történő elzárás, illetőleg 300 forintnyi pénzbüntetés, valamint a koldus illetőségi községébe való kitoloncolása volt. Ez a jogszabály nem tette lehetővé sem a nevelést, sem az elítéltek munkáltatását, és kifejezetten tiltotta a kényszerszermunkát. A KBTK nem differenciálta a csavargók, koldusok és a munkanélküliek széles rétegét.

Az ebből eredő visszas helyzetre hívta fel a figyelmet később Pekári Ferenc⁷ főkapitány-helyettes: „A csavargás miatt elítélt férfiak 37 százalékát, a nők 31 százalékát önfenntartásukra képtelen azon egyének alkotják, akik kórházaink, valamint megfelelő foglalkoztató és egyéb intézményeink elégtelensége, illetve hiánya miatt végnyomorukban, többnyire saját kérelmükre tető alá rendőri fogházba helyezendők, és a legszükségesebb táplálékkal ellátandók.” Őket szerette volna kivonni Pekári a büntetőjogi felelősség alól, és azt szociálpolitikai segítséggel helyettesíteni látta szükségesnek. Azok számára, akik önhibájukból munkaviszonnyal és lakóhellyel nem rendelkeztek, és megélhetésükről nem tudtak számot adni, de más bűncselekményük nem volt megállapítható, célravezetőnek tartotta a kényszerszermunka következetes alkalmazását és dologház felállítását.

1891-ben látott napvilágot Nagyiványi Fekete Gyula⁸ munkája, amelyben a csavargók és koldusok dologházi elhelyezését javasolta. A csavargó fogalmát a következő módon definiálta: „Csavargó az a lény, kinek nincs biztos lakhelye, nincs megélhetési alapja, ki nem gyakorol semminemű iparágat, mert erkölcsi szervezetének alapbűne a tétlenség. ...Rá nézve jutalom a börtönbüntetés, mert elviszi őt meleg szobába, a nélkülözés hónapjaiban meleg ételt biztosít neki; ő itt jól érzi magát, mert folytonosan és nehéz munkára kötelezve nem lévén egy ideig, üldözés nélkül folytathatja könnyű életmódját.” Nem a szabadságvesztés az ő büntetése – csak a produktív munkát tekinti annak. Nagyiványi Fekete Gyula a koldust is ugyanolyan veszélyesnek tartja, mint a csavargót: „A munkaképes koldus jogellenesen csikarja ki a társadalom vagyonos osztályai jövedelmének egy részét.” A koldus szerinte csak abban különbözik a csavargótól, hogy a csavargónak gyakrabban van családja, ahová visszatérhet, ahol vagyona is lehet. Mintegy ötezerre becsülte ezeknek az embereknek a számát, és számukra a bebörtönzés helyett dologházak felállítását tartotta szükségesnek. Véleménye szerint ezeknek a dologházaknak a szó szoros értelmében javító intézeteknek kell lenniük.

Az 1898. XXI. tc. községi törvény országgyűlési tárgyalásán zajló vitában Heltai Ferenc képviselő megállapította, hogy a koldulás „nemcsak létezik és létezett szerte a hazában, hanem sajnos már közigazgatásilag rendezett intézmény, úgyhogy a község nemcsak tűri, mint egy orvosolhatatlan bajt, a

koldulást, hanem szükségesnek tartotta a koldulást magát intézményesen rendezni”, sok községről tudható, hogy a hét bizonyos napjain engedi a koldulást. Ugyanakkor az egész országra érvénnyel koldulást csak a belügyminiszter (18.613/1882. BM.), a törvényhatóságok területére pedig az alispán (polgármester) engedélyezhetett.

A törvények végrehajtására sem a vármegyék, sem a községek nem igyekeztek szabályrendeleteket alkotni. A kivételek között szerepel például Eger városa, ahol a képviselőtestület 1905-ben szabályrendeletet (4598/1905 képvis. t. sz.) alkotott a koldulás megszüntetésére, amely Eger utcáin a koldulást eltiltja, és annak megakadályozását a rendőrség feladatának nyilvánítja, egyebekben utal a kihágási büntetőtörvény paragrafusaira. A rendelet végrehajtása azonban igazán csak 1927-ben következett be az egri norma bevezetésével.

Ahogy Pékár Gyula, úgy Finkey Ferenc is jelezte a hatályos jogszabályok elégtelenségét, és differenciált intézményrendszer kialakítását javasolta a csavargás és koldulás megszüntetése érdekében. 1905-ben dolgozta ki a hatékony megelőzés társadalmi programját.⁹ 1907-ben az Igazságügyi Minisztérium megbízására törvénytervezetet készített a koldulás és csavargás megakadályozásáról. Mivel az ügy leült, az 1910-es washingtoni börtönügyi kongresszus kapcsán újra szorgalmazta a belga és norvég példák alapján önálló törvény hozását „a csavargás, koldulás és az iszákosság megakadályozásáról”.¹⁰

Véleménye szerint „minél egészségesebb viszonyok közt él valamely társadalom, minél nagyobb gondot fordít a népnevelésre, az erkölcsi törvényekre, minél jobbak a gazdasági viszonyai, minél jobban áthatja a társadalom minden rétegét a munka szeretete, annál kevesebb százalék kerül a rossz útra, a csavargás és koldulás lejtőjére és megfordítva”.

A csavargás és koldulás leküzdésének módját az alábbiakban látja:

- a társadalmi viszonyok általános javítása, a szegénység és a nyomor eltüntetése, valamint a gazdaságilag gyengébb osztályok fokozott védelme és erősítése,

- a szegényügy rendezése, szegényházak és menhelyek kellő számban történő létrehozása,

- a munkáskérdés égető gondjainak orvoslása, munkaközvetítők, munkástelepek, szálláshelyek létrehozása,

- a nomád életet élő kóborló népek letelepítése és munkára nevelése,¹¹

- a népnevelés buzgó felkarolása, általánossá tétele,

- az erkölcstelen intézmények és társadalmi szokások korlátozása (pl. játékházak, prostitúció, alkoholizmus),

- kellő számú és jól szervezett dologházak a hivatásos csavargók és koldusok elhelyezésére.

Finkey a csavargók és koldusok három osztályát különbözteti meg:

1. A valójában betegek és nyomorékok, akiknek nincs erejük, hogy munka által magukat fenntarthassák. Őket a társadalomnak, az államnak kötelessége eltartani, ápolni. Erre eszközül a szegényügy rendezése, szegényházak, menhelyek szervezése és fenntartása szolgál.

2. Az alkalmi csavargók és koldusok (akik akarnának ugyan dolgozni, de munkahiány vagy más méltányolandó körülmények miatt kénytelenek jóté-

konysághoz folyamodni) szintén a társadalom és az állam gondozó tevékenysége alá esnek. Számukra munkaközvetítő intézetek, munkástelepek, szálláshelyek létesítése szükséges.

3. A hivatásos csavargók és koldusok (munkabíró, de dologkerülő emberek) legnagyobb része bevándorló és cigány ember. Őket – bírósági határozat alapján – dologházakban kell elhelyezni, amely intézmények részben a kriminalitás megelőzésének eszközei, részben nevelési eszközök (kvázi a felnőttek munkaiskolája) kell hogy legyenek. Az ide történt beutalás határozatlan időre kell szóljon (minimum 2 év, maximum 6 év, visszaesőknél 3–4, illetve 10 év időtartamra).

A 18 évesnél fiatalabbak, a serdülő korú csavargók és koldusok számára külön munkáiskolák létrehozását javasolta.

Finkey szembeállította a „csavargási szabadságot” a „kultúrember szabadságával”, amely utóbbi érdekében korlátozódik az egyéni szabadság az illetők saját jól felfogott érdekében, ahogyan az a tankötelezettség esetében is van, ami szintén kényszerrel és törődéssel jár.

A dologházakkal kapcsolatosan kijelentette, hogy befogadóképességük nem haladhatja meg a 4–5 ezer főt. Lehetőleg minél több magános hálókülvél és nagy munkatermekkel rendelkezzenek. Nélkülözhetetlen személyzetük az igazgató, a gondnok, az orvos és a munkavezetők, akik egyben őrk is. A dologházak esetében az ipari és mezőgazdasági munkástelep kombinálódók. Az igazgatás, a felügyelet és az ellenőrzés terén a modern börtönügyi követelmények az irányadók. A beutalt emberek állandó és rendszeres munkára szorítandók. A szorgalom és jó magaviselet magasabb munkabérral jutalmazható. A második év után – még két év rendőri felügyelet mellett – lehetséges a feltételes szabadon bocsátás. A dologházakban a patronage-egyetek tevékenysége a beutaltak erkölcsi gondozása, a feltételes kibocsátottak elhelyezése és felügyelete terén fokozott mértékben igénybe veendő.

1913-ban került sor a közveszélyes munkakerülésről szóló törvény (1913. évi XXI. tc.) megalkotására. A törvény a közveszélyes munkakerülőket csoportját így jellemezte: olyan emberek, akiknek „zöme munkátlanul jár be városokat, országokat; sem otthona, sem hozzátartozója, sem szűkebb társadalmi köre nincs. Rendes keresetforrást sem ismer, csak az éhségtől hajtva szánja rá magát olykor-olykor valami csekélyebb munkára. Ha azonban teheti, más módon biztosítja megélhetését, koldul, kisebb-nagyobb lopásokat követ el, mások gyöngeségeit szédelésre használja ki, s ha az alkalom úgy kívánja, gyújtogat, rabol és gyilkol is. A csavargó a társadalomnak nem tudatos ellensége, csak tehetetlen parazitája...” A törvény felsorolta azokat a minősített eseteket, amelyekben a bíróság a fogház- vagy pénzbüntetés helyett, illetve után dologházba utalhatta az illetőt. A dologházba utalás egy évnél kevesebb és öt évnél hosszabb nem lehetett, de határozatlan időre szólt. Aki öt évet letöltött az intézetben, azt egy év időtartamra feltételes szabadlábra kellett helyezni. Feltételes szabadlábra helyezhető volt, aki egy évet letöltött az intézetben, és szorgalma, jó magaviselete ezt indokoltta tette. A törvény 1916-ban lépett hatályba.

A dologházak belső rendjében a munkakényszer s nem a munkára nevelés

dominált. Az elítéltek napi 10 órát dolgoztak, mezőgazdasági vagy egyszerű kézműipari munkákat végeztek.

Hiányossága volt a törvénynek, hogy nem kötelezte a hatóságokat annak bizonyítására, hogy a „vádlott” a létfenntartásához milyen eszközöket vett igénybe, és hogy vajon nem a kényszer, a kétségbeesés vitte-e a munkakerülésre, csavargásra, koldulásra. Azzal sem számolt a jogszabály, hogy a századfordulón a munkaerő-túlkínálat és ennek következtében a munkáltatók által teremtett méltánytalan munkafeltételek széles tömegeket érintettek. A kényszerhelyzetekre mutat rá Nemes Lipót,¹² aki az 1910-es években Angyalföldön volt tanító, és az ott élő nyomorgó családok gyermekeiről készített feljegyzéseket, majd a harmincas évek elején megismételte vizsgálatát. Kutatásaiból kiderült, hogy ebben a mintegy kétszázezer lelket számláló nyomorgóúrrúben a gyermekeket a szüleik rendszeresen verték, és már tízéves koruk körül arra kényszerültek, hogy megélhetésükről maguk gondoskodjanak. Rendszeresen rákényszerültek koldulásra. Ha pénzt vittek haza, akkor volt becsületük. A legnagyobb veszélyben lévő gyermekek számára külön iskolák létrehozását javasolta, és sürgette az állami családvédelem kialakítását.

Mint láttuk, az első világháborút megelőző időszakban a koldusügy szabályozása elsősorban rendészeti, igazgatási kérdésként merült fel. A századforduló éveiben jelentek meg olyan szakmai megközelítések, amelyek a koldusok egyes csoportjainak kialakulását nem csupán önhibából, jellembeli fogyatékoságból, hanem társadalmi struktúrából eredő tényezőkből eredeztetették, és elengedhetetlennek tartották a megfelelő állami gondoskodást.

A két világháború közötti időszak első évtizedének Magyarországon a szegényügy és kolduskérdés elsősorban a Népjóléti Minisztérium feladatát képezte. A társadalom bevonására nyújtott hatékony mintát az 1927-ben indított „*egri norma*” elnevezésű szegénygondozási módszer. Egerben P. Oslay Oszwald, a ferences rend házfőnöke hirdette meg azzal a céllal, hogy a koldulást megszüntesse, helyes szervezettséggel hasznosítsa a társadalom segítőkészségét, lehetőleg adminisztrációs kiadások nélkül minden fillért a szegények gondozására fordítson, valamint lehetővé tegye a nem kolduló és segélyért sem jelentkező „szemérmes” szegények ellátását. A módszer megvalósításához a város is csatlakozott, ún. szegényügyi bizottságokat alakítottak, amelyekben a hivatali, társadalmi és egyházi szervek együttesen képviseltették magukat. Ezek a bizottságok gondoskodtak a szegénykataszterek felállításáról és anyagi eszközök gyűjtéséről. Felkérték azokat a kereskedőket, akiket a koldusok rendszeresen látogattak, hogy havi megajánlással váltásák meg a koldusoknak adott összeget, s a kereskedők a várostól nyomtatványt kaptak a következő felirattal: „Tilos a koldulás! Az üzlet tulajdonosa a szegénysegélyezést havonként megváltja.” Így kényszerítették rá a koldusokat is, hogy a szegényügyi bizottságnál jelentkezzenek. A szegénygondozó bizottság munkájának eredményeképpen Eger utcáiról eltűntek a koldusok, ily módon szereztek érvényt 23 év múltán az 1905. április 18-i rendeletnek. Az *egri norma* gondozási módozatai az alábbiak voltak: napi ebéd családoknál, napi kenyéradag, havi élelmiszeradag, tüzelő, lakbérsegély, ruhanemű, készpénzsegély, rendkívüli segély. A gondozást szegénygondozó testvérek látták el, akik a helyszínen felkeresték a szegényeket, környezettanulmányt

végeztek, és a magukra maradt betegek, öregek gondozását aktívan végezték. A hivatásos gondozók mellett önkéntesek is részt vettek a munkában. 1931-ig 8 magyar város vette át ezt a gondozási módszert. A 172.000/1936 BM rendelet értelmében a „magyar normát” (egri normát) a legtöbb magyar városban bevezették. A rendelet kimondta ezeken a helyeken a koldulás megszüntetését. Koldulni másutt is csak engedély alapján lehetett. Engedélyt azonban városokban, gyógy- és üdülőhelyeken, valamint ott, ahol a magyar normát bevezették, nem lehetett kiadni. A rendelet szerint „koldulási engedélyt csak nagykorú, erkölcsi és közrendészeti szempontból kifogás alá nem eső, olyan magyar állampolgár kaphat, aki elemi csapás vagy önhibáján kívül beállott, más nagyobb mérvű károsodás következtében szorul segélyezésre”. Az engedély személyre szólt, másra átruházni nem lehetett. Ha viszont az, aki az engedélyt kapta, betegség vagy egyéb méltányolható ok miatt nem tudott koldulni, akkor azt a hozzátartozóját is be kellett venni az engedélybe, aki helyette koldult. Ez a hozzátartozó gyermek nem lehetett. A koldulási engedélyt a főszolgabíró adta ki, a járása területére legfeljebb 3 hónapig terjedő hatállyal. Az engedély visszavonható volt, ha az érintett vagyoni helyzetében kedvező változás állott be, vagy ha ellene erkölcsi, közrendészeti szempontból kifogás merült fel.

Végezetül két példa arra, hogy ez idő tájt a városok szabályrendeletei milyen formában rendelkeztek a szegény-, és ezen belül a koldusügyről.¹³

Pécs városa az egri norma elveiből kiindulva a város számára megfelelőbb módszert vezetett be. A városban szétszórta élő koldusokat egy koldustelepre gyűjtötte össze, ahol munkaerejüket felhasználva – a város telkein – házakat építtetett számukra. A szegénytelep mellett kertgazdaságot létesített, és lehetőséget nyújtott gyümölcstermesztésre, baromfitartásra, sertés- és nyúltenyésztésre. Munkaalkalmat jelentett még például a tollfosztás, vászonszövés, gyermekjátékok készítése is. Ezen a módon a koldusokból tiszta és rendes körülmények között élő, „magántulajdonnal” is bíró polgárokat varázsolt, és a telepet a kertgazdasággal önfenntartóvá tette. A város szegényházát az addig ismert formában megszüntették, és kórháznak rendezték be.

Kuriózusként említhető a Berettyóújfaluban bevett szokás. Itt a kerületi szegényügyi bizottság havonta felhívással fordult azokhoz, akik nem teljesítették a koldusadomány megváltását. Ha felhívásuknak sem volt foganatja, akkor a hivatal koldusrajokat küldött ellenük, mintegy „megszállást” alkalmazva, hogy üzletükben vagy lakásukban fizetésre szorítsa őket.

Az egri norma ugyan nem tüntette el teljes egészében a koldusokat az utcákról, de megindított egy olyan folyamatot, amelyben szervezett közösség, szociális munkával való törődésben gondolkodott a szegénykérdés megoldásán.

Jegyzetek

1. A koldulással több hatályos magyar jogszabály is foglalkozik. Ilyen az egyes szabálysértésekről szóló 17/1968. (IV.14.) kormányrendelet. Ez „koldulás” címszó alatt a 27. par. (1) bekezdésében így ír: „aki nyilvánosan vagy házalva kéreget, ötezer forintig terjedő pénzbírsággal sújtható”. A pénzbírságok mértékét illetően az 1968. évi I. törvény a szabálysértésekről (17/a paragrafus) rendelkezik. Az 1/1990. (I.10.) BM rendelet a Magyar Köztársaság

Rendőrségének Szolgálati Szabályzatáról a 157. paragrafus (c) bekezdésében úgy rendelkezik, hogy előállítható az a személy, aki nyilvános helyen vagy házról házra járva koldul.

2. Lásd dr. Finkey Ferenc: A csavargás, koldulás és iszákosság törvényhozási szabályozásához (In: *Büntetőjogi értekezések* 1910. április hó, 8. füzet), valamint Gönczöl Katalin: *Bűnös szegények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

3. Ispótyügygel kapcsolatban lásd Somogyi Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye. Budapest, 1941. *Palaestra Calasantiana* 37. sz.

4. Kolozsvári Sándor-Óvári Kelemen: *Corpus Statutorum Hungariae Municipium*. (=C.St.) Budapest, 1904. V. 522. old. Közli: Csizmadia Andor: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*. Budapest, 1977. 18. old.

A továbbiakban a rendelkezések ismertetéséhez felhasznált forrás Csizmadia idézett műve.

5. Gubernium = kormányzék, helytartótanács

6. Balla Károly: *Vélemény a büntetésmód javítása iránt*. Pest, 1841.

7. Pekári Ferenc: A csavargásról. *Büntetőjogi Dolgozatok Wlassics Gyula születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, 1912.

8. Nagyiványi Fekete Gyula: *A dologház és lakói*. Magyar Jogászegyesületi Értekezések. Budapest, 1891.

9. Finkey Ferenc: *A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból*. Budapest, 1905.

10. Finkey Ferenc: A csavargás, koldulás és iszákosság törvényhozási szabályozásához In: *Büntetőjogi értekezések* (szerk.: Dr. Friedmann Ernő) 1910. április hó, 8. füzet.

11. Finkey úgy látja, hogy a hivatásos csavargók osztálya a cigányságból kerül ki.

12. Nemes Lipót: *A kültelki gyermekek élete és jövője*. Budapest, 1913., Nemes Lipót: *A bűnöző társadalom kialakulása*. Angyalföldi adatgyűjtések, megfigyelések és tanulmányok alapján. Budapest, 1935.

13. Lásd Kubinyi László: *Ínségnyhítás – szegénygondozás*. In: „*A magyar szociálpolitika feladatai*”, Pécs, 1940. 267–280. old. (Utánközli: *Mozaikok a szociális gondoskodás hazai történetéből I.*, Szociális Munkások Alapítványa, Bp., 1993.) 84–92. old.

Rácz József–Kastaly Ildikó

Az addiktológiai konzultáció és konzultánsképzés

Bevezetés

A szenvedélybetegségek komplex szociális, testi és lelki problémát jelentenek, amellyel a hazai egészségügyi és szociális intézményrendszer képtelen megbirkózni. Ezt az alkohol- és drogfogyasztás növekvő statisztikai adatai is jelzik.

Az egészségügyi, azon belül a fekvőbeteg-ellátás struktúrája ezen a téren elavult, a kezelőszemélyzet hagyományos munkamegosztása (orvos – ápoló – gondozó) nem felel meg a modern követelményeknek. A prevenció területén nagyon sok feladatkör hiányos, azaz nincsenek olyan képzett szakemberek, akik az elsődleges megelőzés területén dolgoznának, vagy a másodlagos megelőzés területén (főként a relapszus prevenciónál) könnyítenék meg az orvosok munkáját.

Mindezek miatt indokoltnak érezzük Magyarországon a külföldön elterjedt addiktológiai konzultáció (counseling) mint szakma és mint foglalkozás meghonosítását.¹

A több éves előkészületet követően 1996 szeptemberétől indítjuk meg az első magyarországi alkohol- és drogonkonzultációs képzést, a Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem Egészségügyi Főiskolai Karán. Az addiktológiai konzultánsképzés programjának szakmai akkreditációja megtörtént. A tervezett képzés elsősorban abban tér el az eddigi, hasonló hazai próbálkozásoktól (lásd alább!), hogy diplomát ad. A képzés jelenlegi formájában posztgraduális, szakosító továbbképzés, levelező formában.

Az addiktológiai konzultáció fogalma

Maga az „addiktológiai konzultáció” fogalma magyarázatra szorul, hiszen egy olyan szakterületről van szó, amelyet így, ebben a formában és ezzel a névvel Magyarországon ma még nem jegyeznek.

Ez annak ellenére így van, hogy már eddig is folytak Magyarországon olyan programok, melyek a szenvedélybetegek nem-orvosi kezelését célozták meg, és amelyek közel álltak a „konzultáció” tevékenységéhez.² Visszatérve

az addiktológiai konzultációra: a fogalommal kapcsolatban először az addikciók területe szorul pontosításra. A képzés a legszélesebb körben elterjedt addikciókkal foglalkozik, azaz az alkohol- és drogfüggőséggel, vagy másként fogalmazva, a pszichoaktív szer dependenciával (tehát a túlzott alkoholfogyasztástól kezdve a dohányzáson és gyógyszerfüggőségen át egészen az illegális szerek használatáig).

Az addikciók köre az említettekénél jóval tágabb. Ezzel a címszóval szokás manapság összefoglalni a táplálkozási betegségek, illetve kóros állapotok és szokások egy részét, a játék- és munkaszenvedélyt, a szexaddikciókat, a kódependenciát, a kényszeres és rögeszmés állapotokat és betegségeket stb. A képzés anyagának összeállításakor mi mégis megmaradtunk az alkohol és az egyéb drogok addikciójánál, figyelembe véve elterjedtségüket és azokat a problémákat, amelyekkel a szakemberek a leginkább találkoznak.

Részletesebb magyarázatot igényel a „konzultáció” kifejezés is, ami az angolszász nyelvterületen elterjedt „counseling” – az angol counselling amerikai változatának – fordítása. Magyarországon ezt a szót szokás a „tanácsadás” értelemben használni.

Az említett képzés (Egészségügyi Főiskola) tervezésekor úgy döntöttünk, hogy a tanácsadással szemben inkább a konzultáció kifejezést használjuk, melyet annak ellenére jobbnak találtunk, hogy idegen kifejezés. Úgy éreztük, hogy ez a szó már meggyökeresedett a magyar nyelvben (és könnyebben is kiejthető, mint a counseling). Alapvető előnye a „tanácsadás” kifejezéssel szemben az, hogy a segítő kapcsolat oda-vissza irányuló kommunikációt és szimmetrikusabb viszonyát feltételezi, nem pedig a folyamat közvetlen, egyirányú, egyszeri jellegét. Mindez a „counseling” alapvető sajátossága, hiszen nem egyszerű felvilágosításról, információadásról és különösen nem utasításról, de még csak nem is javaslat megajánlásáról van szó.

Különbséget kell tennünk a konzultációs készségek használata és maga a konzultáció között. Az előbbi például tanárok, orvosok, lelkészek használhatják saját munkájuk eredményesebbé, humánusabbá stb. tétele érdekében anélkül, hogy szűkebb értelemben konzultációról lenne szó (McLeod 1994).

A téma egyik szakértője (Cavanagh 1982) a következőképpen határozza meg a konzultáció fogalmát: „A konzultáció azt a kapcsolatot jelenti, amely egy képzett segítő és egy segítséget kereső személy között jön létre. A kapcsolatban mind a segítő készségei, mind pedig az általa kialakított atmoszféra segíti a klienseket abban, hogy megtanuljanak magukkal és másokkal olyan viszonyt kialakítani, mely a fejlődésüket elősegíti” (1. old.).

A szerző külön kiemeli, hogy a konzultáció tanulási folyamat, melynek során a segített személy adaptív viselkedéseket sajátít el, miközben maladaptív viselkedései háttérbe szorulnak. Fontos megjegyezni, hogy ezek a maladaptív viselkedések egyaránt lehetnek kórosak vagy normálisak, az a lényeges, hogy a személy szükségletkielégítését és fejlődését gátolják.

A „fejlődés” itt három értelemben is szerepel. Egyik jelentése az intra- és interperszonális kompetencia növekedésére utal. A szó második jelentése a személyiség általános fejlődését tartalmazza – tehát azt, hogy a konzultáció nem egyenlő a tünetek egyszerű megszüntetésével. Végül a kifejezés harma-

dik jelentése azt igyekszik érzékeltetni, hogy nemcsak betegek, hanem egészségesek is kapcsolatba kerülhetnek a konzultációval.

A „fejlődés” ilyen tág értelmezése különösen fontos az addikciók témakörében, hiszen sokszor igen nehéz meghúzni a normál tartományba tartozó (például „szociális ivó”) és a beteg („alkoholista”) közötti határt; a határ kijelölését számos kulturális norma és egyéb tényező is befolyásolja. A „fejlődés” mint célkitűzés mind a „normál”, mind a „betegség” sávba tartozó kliensek esetén reális megközelítés lehet.

Az addiktológiai konzultáns feladata

A konzultánsok feladata sokrétű, és munkájuk a problémák multidimenzióális megközelítését teszi szükségessé. Így feladataikat a következőképpen lehet összefoglalni (az összefoglaláshoz felhasználtuk dr. Kelemen Gábor említett, Addiktológiai Szakmai Kollégiumi előterjesztését is, továbbá lásd: Rácz 1995).

1. Részt vesznek a közvetlenül hozzájuk forduló szenvedélybetegek és családjaik segítésében.

– Ez feltételezi, hogy a konzultánsok egyéni kezelési tervet tudjanak készíteni, mely az orvosi kezelések, pszichológiai és szociális szolgáltatások igénybevételét, valamint a kliens ilyen irányú motiválását is tartalmazza. Mindehhez a konzultánsnak ismernie kell a rendelkezésre álló terápiás rendszereket és módszereket, hogy kliensének a legmegfelelőbbeket tudja javasolni.

– Szükséges az is, hogy a konzultáns képes legyen multiprofesszionális (orvostól, pszichológusból, szociális munkásból, ápolóból álló) munkahelyi team vagy esetkezelő csoport tagjaként dolgozni (ehhez megfelelő ismeretekkel és készségekkel kell rendelkeznie).

2. A konzultánsok megtanulnak hatásosan foglalkozni azokkal a kliensekkel is, akiket munkaügyi vagy jogi problémák miatt (például ittas vezetés) irányítanak hozzájuk.

3. A konzultánsok megtanulnak a szenvedélybetegek családjaival és önszolgáltató közösségeivel foglalkozni; támogatják ezeket a szociális rendszereket abban, hogy miként segítsék a szenvedélybetegek felépülését. A konzultánsok megismerkednek a leginkább elterjedt önszolgáltató módszerrel, a Névtelen Alkoholisták ún. tizenkét lépéses programjával.

4. A konzultánsok megismerik a közösségi megelőző és beavatkozó programok szervezését és hatékonyságvizsgálatát, valamint kapcsolatot alakítanak ki a különböző egészségügyi, szociális és önkormányzati intézmények között.

Ezekből a feladatokból következik, hogy az addiktológiai konzultáns nagyon sok területen hasznosíthatja tudását. Az egészségügyön belül pszichiátriai és alkoholológiai osztályokon és részlegeken, pszichiátriai és alkoholó-

giai, illetve TÁMASZ szakambulanciákon, de belgyógyászati osztályokon is, továbbá az alapellátásban is, a háziorvos munkatársaként. Itt különösen a TÁMASZ (Területi Általános Megelőző Addiktológiai Szakszolgálat) intézményekre hívjuk fel a figyelmet.

Az addiktológiai konzultáns munkájára szükség lehet a szociális szférában, a családsegítő intézetekben, a hajléktalan- és a munkanélküli ellátásban.

Külön terület az igazságüggyel összefüggő szolgálatok kérdése (például ittas vezetés, kábítószer-bűncselekmények).

Úgy véljük, hogy az addiktológiai konzultáns ismereteit az elsődleges prevenció területén, tehát az iskolákban, a tisztiorvosi szolgálatban, az önkormányzatok munkatársaként stb. különösen jól tudja kamatoztatni.

Végül említést kell tennünk az olyan speciális, szenvedélybetegeket ellátó bentfekvéses vagy ambuláns programokról, melyek külföldön az addiktológiai (különösen az alkoholológiai) segítség jó részét adják (de amelynek intézményei Magyarországon még hiányoznak). Ezek a relapszus prevencióval foglalkoznak, elsősorban az ún. 12 lépéses programok alapján (mint amelyet a Névtelen Alkoholisták, a Névtelen Narkósok, a Névtelen Kokainisták stb. szervezetei alkalmaznak), és az említett önszorgító csoportokkal szoros integrációban működnek.

Reményeink szerint a főiskolai képzésen keresztül (is) sikerül a (szakmai) közvéleménnyel elfogadtatni, hogy az addiktológiai konzultáció önálló szakterület, művelője pedig önálló munkára is képes szakember. Ezt az elkülönülő és önálló tudást a diploma is kifejezi, amely a szakma és a szakember presztízsét emeli, a szakterület önálló fejlődését megkönnyíti. Ezt a tényezőt azért tartjuk fontosnak, mert a szenvedélybetegek Magyarországon stigmatizált helyzetben vannak, és ez mintegy átsugárzik a velük foglalkozókra is. Az önálló szakmává válás (és ennek szimbolikus kifejeződése, a diploma) megkönnyítheti e nehézségek leküzdését, miként ezt külföldi példák is bizonyítják.

Ugyanakkor az addiktológiai konzultáns facilitálhatja olyan multiprofessionális munkacsoportok vagy akár külön intézményben dolgozó szakemberek közötti funkcionális hálózatok kialakulását, melyekre az addikciók több szakmát felölelő kezelésében elengedhetetlenül szükség van.

A konzultáns felkészítés a különféle szervezeti-intézményi keretek közt folyó munkára

A kliens és a konzultáns közötti kapcsolatot a konzultáns és az intézmény közötti viszony is befolyásolja (például egy paternalisztikus intézmény a konzultánsokat is hasonló kliens-kapcsolatok kialakítására ösztönözheti).

További problémákat okozhatnak – és ezekkel a konzultánsok várhatóan Magyarországon is találkozhatnak majd a jövőben – a nonprofesszionális és a professzionális konzultánsok közötti összeütközések, szerepzavarok. Ezt még fokozhatja, ha Magyarországon is egyre többen lesznek az olyan konzultánsok, akik maguk is szenvedélybetegek voltak, és jelenleg gyógyult (pontosabban „száraz”) alkoholistaként foglalkoznak sorstársaikkal.

Az alkohol- és drogterületre végül különösen jellemző az ún. kiégési szindróma rendkívül gyors kialakulása (érzelmi kiürülés, állandó fáradtság-érzés és folyamatosan alacsony motiváció jelentkezése).

Mindezen tényezők jelentkezésére már a képzés folyamán fel kell készíteni a hallgatókat, és arra is, hogy miképp tudják ezeket a későbbiekben elkerülni vagy kivédeni: hogyan lehet a konzultációs intézmény belső folyamatait vizsgálni, hogyan lehet stábmegbeszéléseket, szupervíziót, továbbképzést szervezni.

A konzultáció etikai vonatkozásai és a képzés

A szakmai etika kérdése például olyan problémákat is felvet, mint azt, hogy kinek az alkalmazásában áll a konzultáns: vajon a kliens vagy a társadalom alkalmazásában, szolgálatában? Vagyis: meg lehet-e szegni a kliensnek tett bizalmi fogadalmat, illetve milyen körülmények között lehet ezt megtenni? (A társadalom védelme ebben az értelemben egyenlő azzal, hogy a konzultáns a „társadalomé”).

Mi a helyzet akkor, ha például a munkahely fizeti ki a konzultánst? Ekkor kinek az érdekeit kell képviselnie? A munkaadót-e vagy a munkavállaló kliensét? A képzés során ezeket a problémákat nyilvánvalóan fel kell vetni, és választ is kell találni rájuk.

A képzés gyakorlati felépítése

Figyelembe véve a nemzetközi képzési követelményeket (tartalmi és mennyiségi mutatók), a HIETE Egészségügyi Főiskolai Karán a következő óraszámokat határoztuk meg:

- elmélet (lásd a későbbi tantárgyfelsorolást): 277 óra
- gyakorlat (szeminárium): 76 óra
- sajátélmény-csoport: 60 óra
- konzultációs technikák: 50 óra
- szupervízió mellett folytatott terepgyakorlat: 240 óra

(Elmélet összesen: 277 óra, gyakorlat összesen: 426 óra)

A képzésre jelentkezőknek diplomával kell rendelkezniük. Előnyben részesülnek azok, akik intézményes keretek között szenvedélybetegekkel foglalkoznak (akár egészségügyi, akár más intézményekben). A jelentkezők felvételi beszélgetésen vesznek részt. (Megemlítjük, hogy az amerikai előírások szerint a konzultánsképzésre jelentkezőnek minimum egy éve alkohol- és drogmentesnek kell lennie.)

A képzés szakmai felépítése

Az addiktológiai konzultáns képzés kidolgozásában a következő szakemberek vettek részt:

Hoyer Mária (Nyíró Gyula Kórház Drogambulancia)

Kastaly Ildikó (HIETE Egészségügyi Főiskolai Kar)

Komáromi Éva

dr. Kurimay Tamás (SOTE Oktatókórház)

dr. Rácz József (MTA Pszichológiai Intézete)

A tantárgyi programok összehajtását a következő munkatársak végezték:

Elekes Attila: Kommunikáció és Szociálpszichológia

dr. Fonyó Ilona: Konzultáció

dr. Fórizs Éva: Rehabilitáció

Gácsi Erika: Családi szociális munka

dr. Gárdai Miklós: Etika

Hoyer Mária: Magatartástan

Kastaly Ildikó: Devianciák szociológiája

Komáromi Éva: Fejlődéstan

dr. Kurimay Tamás: Családterápia és Rendszerelmélet

dr. Pelle Andrea: Jog

dr. Rácz József: Addiktológia és Prevenció

dr. Tariska Péter: Pszichopatológia

dr. Vingender István: Családszociológia

dr. Öreg Zsolt: Számítás- és videotechnika

Az oktatási anyagok véleményezői:

dr. Buda Béla főorvos

dr. Kelemen Gábor főorvos

dr. Tringer László egyetemi tanár

A képzés előkészítését lehetővé tevő FEFA pályázat ajánlóí:

dr. Füredi János egyetemi tanár

dr. Tringer László egyetemi tanár

Minden támogatónak és közreműködőnek köszönetünket fejezzük ki értékes hozzájárulásukért!

Jegyzetek

1. Magyarországon a tanácsadás/konzultáció (counseling) mint sajátos segítő kapcsolat, viszonylag újdonságnak számít. Ez annak ellenére így van, hogy a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen 1992 óta és jelenleg az ELTE-n is folyik ilyen jellegű képzés, a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán pedig előkészítés alatt áll. Elsősorban a pályaválasztási tanácsadás témakörében magyar nyelvű jegyzetek is hozzáférhetők.

2. Tudomásunk szerint három ilyen program működött, illetve működik. Az első a „narkológiai tanfolyam”, amely az 1980-as évek vége óta a NEVI Drogprogramja, majd a Drog-

megelőzési Módszertani Központ és Ambulancia és a korábbi Orvostovábbképző Egyetem (HIETE) keretében dr. Gerevich József szervezi; a másik pécsi, alkoholbetegekkel foglalkozó, családikonkultáns-képzés (a Magyar Családterápiás Egyesület keretében) dr. Kelemen Gábor irányításával; végül a harmadik az akupunktúrás detoxikáció módszerét is használó képzés, mely az International Center for Addictions and AIDS Training (illetve az University of Albany és University of Rochester) keretében, a Soros Alapítvány támogatásával folyt.

1995-ben az Addiktológiai Szakmai Kollégium is ajánlásokat fogadott el a konzultáció (counseling) témával kapcsolatban, dr. Kelemen Gábor előterjesztésében.

Irodalom

- Cavanagh, M.E. (1982): *The counseling experience. A theoretical and practical approach.* Brooks/Cole Publishing Company, Monterey, California.
- McLeod, J. (1994): *An introduction to counselling.* Open University Press, Buckingham.
- Rácz J. (szerk.) (1995): *Addiktológiai szöveggyűjtemény az addiktológiai konzultáns képzésben részt vevők számára.* HIETE Egészségügyi Főiskola, Budapest.

HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ

Kedves Reménybeli Előfizetőnk!

Szeretnénk figyelmébe ajánlani egy lapot, amelyről talán már hallott, talán még nem, de biztosan segítségére lehet munkájában.

A HÁLÓ a Szociális Szakmai Szövetség lapja. A SzSzSz közel három éve működő konzorcium. Az Európai Unió PHARE programjának keretében hozták létre hazai szociális szakmai szervezetek: a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, az Iskolaszövetség, a Magyar Családsegítők Országos Egyesülete és a Szociális Munkások Magyarországi Egyesülete. A Szövetségnek egyéb szakmapolitikai tevékenységei mellett egyik legfontosabb célja a HÁLÓ megjelentetése. A lap kiadását anyagilag a PHARE program támogatja.

A HÁLÓ egyfajta „üzemi lap”, vagy ha tetszik, a szakmai közélet lapja. A legszélesebb értelemben vett szociális szakmához szól. Igyekszünk olyan írásokat, információkat megjelentetni, amelyek közvetlenül segítik a szociális szakemberek mindennapi munkáját, eligazodását a szakma aktuális kérdéseiben. Ezt szolgálja állandó jogi rovatunk, amelyben frissen megjelent és/vagy a szociális szakmák művelői számára fontos jogszabályokat ismertetünk. Híreinkben egy sor olyan információt találhat az Olvasó, amely szakmai fejlődését, tájékozódását szolgálja. Egyéb írásainkkal igyekszünk a szociálpolitika, a szociális munka legaktuálisabb, legégetőbb kérdéseire reagálni, teret adni a szakembereknek arra, hogy megvitathassák azokat. A HÁLÓ, szándékaink szerint egyfajta modern fórum, agóra a szociális szakemberek számára.

A HÁLÓ előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlapüzletági Igazgatóságánál (1846 Budapest), az ügyfélszolgálati irodákban, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, Budapest, XIII. Lehel út 10/a; levélcím: 1900 Budapest) és vidéken a postahivatalokban. Egy-egy lapszám ára 150 forint. (Így most a novemberi és a decemberi számot összesen 300 forintért rendelheti meg.)

A HÁLÓ példányai megvásárolhatók, illetve a szeptemberinél korábbi számok ingyen kaphatók a szerkesztőség címén: 1143, Budapest Ida u. 7. Tel./fax: 343-1262.

A szerkesztők

HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ HÁLÓ

E számunk szerzői

Robert Castel – szociológus
EHES

Diósi Pál – szociológus
DIÓDATA, Szociológiai Kutató és Tanácsadó Iroda

Egyed Mária – jogász
az ELTE BTK Kulturális Antropológia szakos hallgatója

Kastaly Ildikó – pszichológus
HIETE Egészségügyi Főiskolai Kar

Jacek Kochanowicz – szociológus
Warsaw University

Oross Jolán – szociális munkás, mentálhigiénés szakember
Peremhelyzetű Csoportok Minisztériumi Osztálya

Rácz József – pszichológus
MTA Pszichológiai Intézete
